

**HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ İTİKADİ
YAPI VE TEMELLERİ (ULUHİYYET)**

Fikrullah ÇAKMAK

**Doktora Tezi
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Sinan ÖGE
2018
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Fikrullah ÇAKMAK

**HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ İTİKADİ YAPI VE TEMELLERİ
(ULUHİYYET)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Sinan ÖGE**

ERZURUM - 2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

15/01/2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Hz. Peygamber Dönemi İtikadi Yapı ve Temelleri (Uluhiyyet)” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanması için verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

[15.01.2018]

[Fikruallah ÇAKMAK]

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Sinan ÖGE danışmanlığında, Fikrullah ÇAKMAK tarafından hazırlanan bu çalışma 15/01/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sinan ÖGE

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nihat YATKIN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muhammet YAZICI

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Ömer AYDIN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ramazan YILDIRIM

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 15 /01 / 2018

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII

GİRİŞ

İSLAM ÖNCESİ ARAP TOPLUMUNUN DİNİ YAPISI VE İNANÇ GRUPLARI	
I. CAHİLİYYE ADLANDIRMASI ve GENEL DİNİ YAPI.....	2
II. DİNİ GRUPLAR.....	7
A. Haniflik.....	7
B. Yahudilik; Bölgedeki Durumu ve Etkileri.....	13
1. Yahudilerin Tenkit Edilen İnançları	15
C. Hristiyanlık; Bölgedeki Durumu ve Etkileri.....	19
1. Hristiyanların Tenkit Edilen İnançları	20
D. Sabiilik.....	24
E. Dehriilik / Zındıklık	26
F. Ruhçuluk / Animizm	28
G. Şirk ve Putperestlik.....	29
1. Putperestliğin Bölgeye Gelişi ve Yayılışı.....	30
2. Cahiliyye’de Putlar	32

BİRİNCİ BÖLÜM

ALLAH İNANCI VE TEVHİD

1.1. İSLAM’DA ALLAH İNANCI.....	36
1.1.1. Allah’ın Zatı	36
1.1.2. İlahi İsim ve Sıfatlar	39
1.1.2.1. Hayat.....	48
1.1.2.2. İlim	49
1.1.2.3. Kudret	54
1.1.3. İlahi Fiiller.....	57
1.1.3.1. Yaratma ve Tedbir	57
1.1.3.2. Dileme ve Takdir	67

1.2. ŞİRKİN İMHASI	79
1.3. TEVHİDİN İNŞASI	86
1.3.1. Tevhidin Delillendirilmesi	87
1.3.2. Tevhidin Alanları	94
1.3.2.1. Uluhiyyet Tevhidi.....	94
1.3.2.2. Rububiyyet Tevhidi	107
1.3.2.3. Ubudiyyet Tevhidi.....	114
1.3.3. Tevhidin Psikolojik ve Sosyal Boyutu	119

İKİNCİ BÖLÜM

ALLAH İNSAN İLİŞKİSİ

2.1. ONTOLOJİK İLİŞKİ.....	125
2.1.1. Yetkin İlah Anlayışı	127
2.1.2. Sorumlu İnsan ve Yaşam Bilinci.....	130
2.1.3. Ölüm ve Ahiret Bilinci	135
2.2. AHLAKİ İLİŞKİ.....	140
2.2.1. Müminlerle İlişki.....	142
2.2.1.1. İmtihan.....	143
2.2.1.2. Hidayet	148
2.2.1.3. Sevgi / Rıza.....	150
2.2.1.4. Merhamet.....	152
2.2.1.5. Dostluk	157
2.2.1.6. Dua	160
2.2.2. İnkârcılarla İlişki	162
2.2.2.1. İmtihan.....	163
2.2.2.2. Merhamet.....	171
2.2.2.3. Lanet / Öfke / İntikam	177
2.2.2.4. Helak / Ceza	179
2.2.2.5. Dalalet.....	185
2.3. BİLİŞSEL İLİŞKİ.....	189

III

SONUÇ.....	194
KAYNAKÇA	197
ÖZGEÇMİŞ.....	211

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ İTİKADİ YAPI VE TEMELLERİ
(ULUHİYYET)**

Fikrullah ÇAKMAK

2018, 211 Sayfa

**Jüri: Prof. Dr. Sinan ÖGE
Prof. Dr. Nihat YATKIN
Prof. Dr. Ömer AYDIN
Prof. Dr. Muhammet YAZICI
Doç. Dr. Ramazan YILDIRIM**

Bu tez İslam'ın ana gövdesini oluşturan uluhiyyet inancını konu edinmektedir. İslam'ın anlaşılması uluhiyyet inancının Kur'an'ın sunduğu şekliyle bilinmesiyle mümkündür.

Çalışmada öncelikle Kur'an'ın ilk muhataplarının düşünce ve inanç şekli irdelenmeye çalışılmıştır. Hangi dine mensup olursa olsun dönemin insanının inancı incelenmiş, vahyin onlara inanç noktasında getirmiş olduğu eleştiriler sunulmuştur. Daha sonra Kur'an'ın oluşturmaya çalıştığı uluhiyyet inancı ele alınmıştır. Bu yapılırken uluhiyyet inancı tevhid ve Allah-insan ilişkisi temel alınarak sistematize edilmiştir. Bu esnada ayetlerin İslam düşüncesinde nasıl anlaşıldığına, hangi tartışmalara delil olarak sunulduğuna değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Uluhiyyet, Tevhid, Şirk, Allah, İnsan, Ahlakilik

ABSTRACT**Ph.D. DISSERTATION****THEOLOGICAL STRUCTURE AND FOUNDATIONS OF THE TIME OF THE
PROPHET MUHAMMED (DIVINITY)****Fikrullah ÇAKMAK****2018, Pages: 211****Jury: Prof. Dr. Sinan GE****Prof. Dr. Nihat YATKIN****Prof. Dr. Ömer AYDIN****Prof. Dr. Muhammet YAZICI****Do. Dr. Ramazan YILDIRIM**

This thesis mentions the concept of divinity which forms the core structure of Islamic belief system. It is possible to understand Islam through the representation of divinity in Holy Koran.

In the study, first of all the opinions and beliefs of the first addressees of Holy Koran have been discussed. No matter which religious view they have, the beliefs of the people in that period have been analysed and the criticisms towards them through revelations about their belief system have been represented. Then the concept of divinity formed in Holy Koran has been discussed. Doing this, the concept of divinity has been systematized based on the relation between Tawhid and Allah and human. How the verses have been interpreted in the belief system of Islam, and for what kind of arguments they have been introduced as proof have been touched upon in the study.

Key Words: Quran, Divinity, Tawhid, Polytheism, Allah, Human, Morality

KISALTMALAR

B.	: Bin (oğul / oğlu)
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİBY	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
Haz.	: Hazırlayan
I/1	: Cilt sayfa numarası
Md.	: Maddesi
Ö.	: Ölümü
S.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
Ss.	: Sayfa sayısı
Tsz.	: Tarihsiz
Ve diğ.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

İtikadi konular çerçevesinde nasları anlama uğraşı İslam düşüncesinin temel problemlerinden biridir. Ancak bu sorun yeni olmayıp bilakis Hz. Peygamberden sonra sahabeyle birlikte var olan kadim bir tartışmadır. Her fikri yapı kendi mütalaalarını Kur'an ve sünnetle delillendirmeye ve doğrulamaya çalışmıştır. Bu durum vahiy merkezli olmayan ancak vahiyle delillendirilen yorumlamaya sebep olmuştur. Halbuki Hz. Peygamber dönemi incelendiğinde vahyin merkeze alındığı ve bu vahiyle şekillenen bir düşüncenin olduğu görülür. Fakat sonraları fetihlerle birlikte farklı inanç gruplarının İslam'la tanışması ve bir takım doktrinel problemlerini İslam düşüncesine taşımaları, özellikle de Hristiyanlık, Yahudilik ve diğer inançlarla etkileşim vahiy merkezli düşünceden bir takım sapmaları beraberinde getirmiştir. Hilafet tartışmaları ile birlikte İslam toplumunda meydana gelen ayrılık hareketleri de bu sapmaya ön ayak olmuştur. Bunların sonucu olarak İslam düşüncesi kendine ait olmayan problemleri bir takım ekollerle birlikte tartışmaya başlamıştır. Sonraki tartışmalarla şekillenen kelim ve onunla ilintili oluşan itikadi anlayış ister istemez ayet ve hadislerin yorumlanmasını kendi bağlamının dışına çıkarmıştır. Her görüş sahibi zihnindeki tartışmaya delil sunabilmek amacıyla nasları, bağlamından kopararak veya o dönemin toplumunun anlayış tarzından uzak olarak yorumlamaya çalışmıştır. Vahyin ve vahyin şekillendirdiği itikadın doğru bir şekilde anlaşılması, bu vahiyle ilk muhatap olan insanın vahiy anlayış biçimini kavramakla ve yine bu insanın önceki inanç yapısını bilmekle mümkün olur. Çünkü vahiy, evvelinden ahirine kadar muhatap olduğu toplumun fikri altyapısı ile şekillenmektedir.

Bunun yanında vahyin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiş olan Cahiliyye toplumunun inanç yapısının bilinmesi Kur'an'ın anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Kısacası vahye muhatap olan toplumun inanç yapısının İslam'ın sundukları ile olan benzerlik ya da farklılıklarının belirlenmesi vahyin anlaşılmasında önem arz etmektedir.

İslam inancının hem konusal hem de tarihsel olarak en önemli alanı uluhiyettir. İslam düşüncesinde Allah'ın isimleri ve sıfatları, kısacası uluhiyyet inancı farklı ilişkiler çerçevesinde tartışılmıştır. Ontolojik ve tevhid temelli yapılan tartışmalarda ilahi irade, kudret, yaratma gibi vasıflar ön plana çıkarılmıştır. Allah'ın kendini tanıtırken insanla

ve kâinatla girmiş olduğu ilişki gözardı edilmiş, varlığın temelindeki hakikat olarak Allah algılanırken insan yok sayılmıştır. Bu da salt güçle donanmış, ahlaki yönü ötelenmiş, kelami tartışmalar neticesinde iyice karmaşık hale getirilmiş bir tanrı anlayışını doğurmuştur. Dolayısıyla Allah inancı yaşamın yönünü belirleyen ilkeler olmaktan çıkmıştır. Kelami tartışmalar içerisinde ortaya konulan isim ve sıfatlar Allah'ı tanıtmakta eksik kalmıştır. Buna bağlı olarak insanın böyle bir Allah'la ilişkisi de sağlam bir zemine oturmamıştır.

İslam düşünce tarihinde dâhili ve harici etkenlerle ortaya çıkan problemlerin çözümüne yönelik ortaya konan çabanın önemi ve değeri elbetteki yadsınamaz. Bizim bu çalışmadaki amacımız bu çabaları yoksaymak ya da basitleştirmek değildir. Ancak Kuran'ın içermiş olduğu kapsayıcı ulûhiyyet anlayışının doğru anlaşılması, dönemsel meselelerin etkisi ve gölgelesinde bırakılmaması, evrenselliğinin sağlanması açısından son derece önemlidir. Kur'an'a bir kelam, fıkıh, tasavvuf kitabı olarak bakılmaması gerekir. Ayetlerin bu ilimlerin ya da ekollerin düşüncelerini ya da ideolojilerini doğrulamak için inmediğini farketmek ve farkettilerebilmek zaruridir.

Çalışmamızı itikadi konuların temeli olan ve Kur'an ayetlerinin büyük bir bölümünü kapsayan Uluhiyyet inancı oluşturmaktadır. Uluhiyyet inancıyla ilgili ayetleri bağlamında ve dönemin muhataplarının anlayışı temelinde incelemeye ve anlamlandırmaya çalışacağız. Bunu yaparken de konuyla ilgili ayetleri imkân dahilinde tasnif edeceğiz. Tasnifimiz tevhid ve Allah-insan ilişkisi temelinde yapılacaktır. Ayetler İslam düşüncesinde sonraki süreçte oluşan tartışmalardan mümkün olduğunca bağımsız olarak düşünölmeye çalışılacaktır. Dönemin insanının anlayışı ve ayetlerin vermek istediğı asıl vurgular ön plana çıkarılacaktır. Bunun sonucu olarak Kur'an'ın insanlara tanıtmaya çalıştığı Allah inancının tartışmalardan uzak nasıl anlaşılması gerektiğini belirtilecektir.

Çalışmamızın hedeflediğimiz amaca katkıda bulunmasının ümid ederken bu konuyu bana öneren, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Sinan ÖGE'ye şükranlarımı arz ederim.

GİRİŞ

İSLAM ÖNCESİ ARAP TOPLUMUNUN DİNİ YAPISI VE İNANÇ GRUPLARI

İnanç ve düşüncelerin bir takım olgularla ilişki kurduğu ve farklı kültürlerle etkileşimi oldukça olağan bir durumdur. Evrensel özelliğe sahip İslam'ın temel doktrinlerine aykırı olmadığı müddetçe diğer kültürlerle alış veriş yapması kaçınılmazdır. Bunun sonucu olarak öncesine ait bazı değerler İslam'ın yapısını bozmadan bu inanç içerisinde özümsemiş ve eritilmiş olur.¹ Hz. Muhammed ilahi mesajla birlikte içinde yaşadığı toplumun inancını ıslaha veya doğru olmayanları tamamen ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Ancak onlarca sene toplumda yer edinmiş, kemikleşmiş ve toplumun temel parçası haline gelmiş bir düşünceyi bütün unsurlarıyla birlikte ortadan kaldırmak oldukça zordur.² Aynı zamanda belli bir kültüre ait birey ve toplum o kültüre ait öğretileri unutmuş olsalar dahi unutulmuş şeylerin bilinçdışı yaşadığı bir gerçektir.³ Tarihi kaynaklara ve vahye bakıldığında İslam dininin önceki Arap inancına ait ibadet ve inanç motiflerini içerdiğini, aynı şekilde kendi inanç doktrinini de önceki toplumun inancına getirilen eleştiriler üzerinden şekillendirdiğini görürüz.⁴ Bu çerçevede onların ilahiyat, nübüvvet ve semiyat bağlamında İslam inancına getirmiş oldukları eleştiriler ve bu eleştirilere Kur'an'ın vermiş olduğu cevaplar İslam itikadının doğru anlaşılmasında büyük katkılar sağlayacaktır. Kur'an ayetlerinin çoğunluğu, özellikle de akaid konularını içeren ayetler Mekke'de, putperest Araplar'ın arasında vahyolunmuştur.⁵ İlahi mesajın sunulduğu ortamı bilmeden, o dönemde bu mesaja getirilen eleştirileri öğrenmeden İslam inancının doğuş koşullarını anlamak mümkün değildir. Ayrıca içinde doğduğu toplumun inancını tanımak İslam'ı daha doğru anlamaya yardımcı olur.⁶

¹ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, 41-42.

² Philip K Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev.: Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, 132; Zekeriya Pak, "Cahiliyye Araplarındaki Allah İnancının Kur'ani Boyutu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1) 2001, 311.

³ Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (Çev.: İbrâhîm Akbaba), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, 44.

⁴ Mohammed Arkoun, *İslam Üzerine Düşünceler*, Metis Yayınları, İstanbul 1999, 95.

⁵ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı I-II*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, I/252.

⁶ W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed'in Mekke'si*, (Çev.: M. Akif Ersin), Ankara 1995, 34; Adnan Demircan, "Adnan, "Kur'an'ın Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine", *İstem Dergisi*, 2 (4), 2004, 55.

I. CAHİLİYYE ADLANDIRMASI ve GENEL DİNİ YAPI

Cahiliyye terimi, Arapların İslam'dan önceki hallerini ifade etmek için kullanılmış olup⁷ onların dini ve toplumsal hayatlarındaki bir takım yanlış inanç ve gelenekleri ifade eder. Bu ifade aslında “hicaz bölgesinde ilahi vahye mazhar bir peygamberin ve kitabın olmadığı”⁸ anlamında kullanılmaktadır. Araplar uygarlıktan, medeniyetten tamamen yoksun bir topluluk değildi. Risalet öncesi Cahiliyye dönemi ifadesinden “Araplar medeniyetin bütün unsurlarından yoksundu.” anlamının çıkarılması mümkün değildir.⁹ Cahiliyye çağı ifadesi genel anlamda Arapların din ve toplum yaşantılarındaki bir takım gayr-i medeni adet ve geleneklerini anlatmak için kullanılmıştır.¹⁰ Cahiliyye kavramı ilmin zıttı değildir bilakis, düşüncesizlik, tutarsızlık bağlamında hilmin zıttıdır.¹¹ Bundan dönemin insanının bilgisizlik anlamında cehaleti kastedilmemektedir.

Cahiliyye kelimesinin ifade ettiği manaya karşın İslami düşüncede bu çağ tamamen olumsuz, kötülüklerin kol gezdiği bir dönem olarak düşünülmüştür.¹² Bu dönem Kur'an'da, tevhid ışığının tamamen yok olduğu bir çağ olarak kabul edilip tümüyle dışlanmış. Aynı şekilde İslam'ın yayıldığı diğer toplumların geçmişleri de, pagan dönemle olan ilişkileri nedeniyle yok sayılır ve unutulmaya terk edilir.¹³

Bu döneme ait olumsuz bakış açısının oluşumunda ayetlerdeki “Cahiliyye zanni”¹⁴, “Cahiliyye hükmü”¹⁵, “Cahiliyye taassubu”¹⁶ ifadeleri,¹⁷ kabile topluluklarından oluşan bedevi hayat tarzını sürmeleri, peygambere ve semavi kitaba sahip olmayıp puta taplamaları etkili olmuştur.¹⁸

⁷ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânu'l-Arab I-XV*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1414, XI/130.

⁸ Hitti, 131; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I/311.

⁹ Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957, 87.

¹⁰ Sıddık Ünal, “ Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler Ve Bir Peygamber Beklentisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6), 2001, 89; İsrâfil Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, 12.

¹¹ Dizira Sagal, *el-Arab fi'l-Asri'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Sadakati'l-Arabiyye, Beyrut 1995, 68-69.

¹² Mustafa Fayda, “Cahiliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, VII, 17.

¹³ Arkoun, *İslam Üzerine Düşünceler*, 92.

¹⁴ Bkz. Âl-i İmrân: 3/154

¹⁵ Bkz. Mâide: 5/50

¹⁶ Bkz. Fetih: 48/26

¹⁷ Balcı, 11.

¹⁸ Fayda, VII/17

Arap yarımadası insanların inancı incelendiğinde farklı öğreti ve kültürlerden etkilenmenin sonucu olarak dönüşümlere uğramış, zengin çeşitliliğin var olduğu bir yapı görülür.¹⁹ Arapların homojen inanca sahip olduklarını söylemek ve genelleme yapmak mümkün görünmemektedir.²⁰ Hicaz halkının başta ekonomik olmak üzere diğer bölgelerle olan ilişkileri, inançlarını da etkilemiştir.²¹ Bölgeye değişik sebeplerle uğramış bütün fikirler Mekke çevresinde etkiler bırakmış, bölgenin inanç haritası Kâbe'nin etrafında oluşmuş kolektif yapı ile şekillenmiştir.²² Örneğin Araplar bazı tanrılarını Allah'ın kızları olarak nitelendirirken, bu anlayış, yaşadıkları coğrafyanın dini kültürünün yansımasının sonucudur.²³

Bütün bu etkileşimin yanında Hicaz'ın Mekke bölgesi diğer bölgelere göre bir takım sebeplerden dolayı o dönemin Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik gibi baskın dini yapılarının etkisinden nisbeten uzak kalmıştır.²⁴ Özellikle Mekke ve çevresindeki Arapların putperestliği ataları İbrahim'den kalma milli bir din olarak düşünmeleri ve hürriyetlerine bağlı olan Arapların kendilerine hakim olmaya çalışan topluluklara karşı duydukları kin onları bu dinlerin etkisinden kurtarmış olabilir.²⁵ Ayrıca bedeviler başka milletlerden ziyade kendi içlerine dönük kalmayı benimsemiş topluluklardı.²⁶ Bunun yanında o dönemde bölgede etkin olan Yahudilik belli bir zümreye ayrıcalık tanıyan bir dindi. Aşırı gururlu Araplar, kendilerini diğerlerinden daha aşağı bir zümre haline sokacak dini kabul edemezlerdi.²⁷ Öte yandan Hristiyanların Hz. İsa ve Hz. Meryem hakkındaki ihtilafı ve girift inançları da hayatı basit yaşayan Arap aklının anlamakta

¹⁹ Ali Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995, 223.

²⁰ Harun Ögmüş, *Cahiliyye Döneminde Araplar*, İz Yayınları, İstanbul 2013, 271.

²¹ Haşimi Rafsancânî, Cevad Bahoner, Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Öncesi Cahiliyye ve Günümüzde Din Gerçeği*, (Çev.: Hasan Çiftçi, Nimet Yıldırım), İhtar Yayıncılık, Erzurum tsz., 22; Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, 147

²² Selim Türkan, *Kimlik ve Kitab İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, 56

²³ Adnan Demircan, Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları", Ahmet Yaman (Ed.) *Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu: 13-15 Nisan 2007-* Konya, Fecr Yayınları, Ankara 2007, 61.

²⁴ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (Sad. M. Söylemez, M. Hizmetli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997, 83

²⁵ Çağatay, 89.

²⁶ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul tsz., 240.

²⁷ Ünal, 96.

zorlanacağı bir durumdu.²⁸ Bu nedenlerle Hristiyanlık ve Yahudilik Arap toplumunda yaygınlaşmamış, bu da Arap putperestliğine iyi ortam hazırlamıştır.

Araplar tek bir dine veya dinî anlayışa sahip değillerdi. Kabileler arasında inanç konusunda da birliktelik yoktu. Ayetlerde onların inanç bunalımları ve her grubun kendi inancıyla övünmesi eleştirilmektedir:²⁹ “*Ne var ki insanlar kendi aralarındaki işlerini parça parça böldüler. Her gurup kendilerinde bulunan (fikir ve davranış) ile sevinip böbürlenmektedirler.*”³⁰ “*Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir.*”³¹ Aynı kabile içinde bile inanç farklılıkların yaşanabildiğini Mekke ve çevresinde³² var olan dini grupları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak oldukça zor görünmektedir. Buna bağlı olarak Kur'an'daki Cahiliyye inancına yönelik vurguları merkeze alarak bir genelleme yapmak uygun gözükmemektedir.³³ Örneğin putları aracı tanrı kabul edip müşrik olmalarına rağmen hareme saygı gösterir, telbiyelerine “Allahümme” diye başarlardı.³⁴ Bu karışıklılık o kadar üst düzeye ulaşmıştı ki, Allah'a inandığını söyleyen kişi bunun yanında putlara kurban kesiyor ve onlara tapıyordu. Kısaca belirtmek gerekirse, halk tamamen inanç bunalımı ve anarşisi içindeydi.³⁵

Zengin dini çeşitlilik ve kargaşaya rağmen Cahiliyye dönemi, Mekke ve çevresindeki inanç yapıları genel olarak şöyle tasnif edilebilir:

1. Yaratıcıyı ve ahireti inkâr edip; “*Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder.*”³⁶ diye Kur'an'da ifade bulan, daha sonraları ise Zındıklar, Dehriiler diye adlandırılan³⁷, “*Gökleri ve yeri*

²⁸ Rafsancânî, ve diğ., 22

²⁹ Beydâvî, Nasûruddîn Ebû Sâid, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil I-V*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1418, IV/206.

³⁰ Mûminun: 23/53.

³¹ Rûm: 30/32.

³² Sami Kilinçli, *Mekki Surelerde Mümin Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013, 46.

³³ Balci, 78.

³⁴ Abdülmelik b. Kureyb Asmâî, *Târihul Arab Kablel İslam*, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Bağdad 1959, 52

³⁵ Corci Zeydan, *İslam İslam Uygarlıklar Tarihi I-II*, (Çev.:Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2004, I/54.

³⁶ Casiye: 45/24.

³⁷ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal I-III*, Müessesetü'l-Halebi, Halep tsz., III/79.

yaratan Allah hakkında şüphe mi var?³⁸ ve “Acaba onlar herhangi bir yaratıcı olmadan mı yaratıldılar”³⁹ mealindeki ayetlerin delaletiyle anlaşılacağı gibi septik ve ateist temayüllerde bulunanlar.⁴⁰

2. Yaratıcıyı ve yaratılışın başlangıcını kabul etmekle birlikte, âhireti inkâr edenler.⁴¹ Kur’an-ı Kerim’de bu grup şöyle belirtilmiştir: “Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: “Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?” diyor. De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir..”⁴²

3. Peygamberleri inkâr edip putlara tapanlar. Bunlar Yaratıcıyı ve yaratılışın başlangıcını kabul edip kısmî bir âhiret inancına sahip olanlardır.⁴³ Yine bunlar peygamberleri inkâr edip putlara tapmaktaydılar ve putların ahirette kendilerine Allah katında şefaathçi olacaklarını zannetmekteydiler.⁴⁴ Kur’an söz konusu inanca sahip olanlardan şöyle bahsetmektedir: “Onlar (bir de) şöyle dediler: Bu ne biçim peygamber; (bizler gibi) yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor! Ona bir melek indirilmeli, kendisiyle birlikte o da uyarıcı olmalıydı! Yahut kendisine bir hazine verilmeli veya içinden yiyip (meşakkatsızca geçimini sağlayacağı) bir bahçesi olmalıydı. (Ayrıca) o zalimler (müminlere): Siz, ancak büyüye tutulmuş bir adama uymaktasınız! dediler.”⁴⁵ İnadına veya bir takım çıkar ilişkilerinden dolayı İslam’ı kabul etmeyen ve sayılarının çok fazla olduğu düşünülmeyen Dehriiler (zındıklar) ile din hususunda Mekke toplumunun çoğunluğuna göre oldukça fazla bilgiye sahip olan ve sayıları oldukça az olan Hanifler arasındaki bu topluluk Arapların çoğunu oluşturmaktaydı.⁴⁶

4. Gece, gündüz, güneş ve ay gibi gökyüzü cisimlerine tapanlar.⁴⁷ Ayet-i kerimede bu grup şöyle belirtilmektedir: “Gece ve gündüz, güneş ve ay O’nun

³⁸ İbrâhîm: 14/10.

³⁹ Tur: 52/35.

⁴⁰ Öğmüş, 271.

⁴¹ Şchristani, III/80.

⁴² Yâsîn: 36/78-79.

⁴³ Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher I-IV*, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut tsz., II/98. Gorges Dâvud, *Edyânü’l-Arab Kable’l-İslam ve Vechühe’l-Hadar ve’l-İctimai*, Müessesetü’l-Câmia li’l-Dirasat, Beyrut 1988, 188-189

⁴⁴ Şehristânî, . III/80.

⁴⁵ Furkân: 25/7-8.

⁴⁶ Kilinçli, 73; Pak, 315.

⁴⁷ Dâvud, 188.

âyetlerindendir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allah'a secde edin!”⁴⁸

5. Cin ve meleklerle tapanlar. Araplar arasında meleklerle, şeytana, ruhlara, inananlar da bulunuyordu.⁴⁹ Kur'an'da; “*O gün Allah, onların hepsini toplayacak; sonra meleklerle: Size tapanlar bunlar mıydı? diyecek*”⁵⁰ ifadesiyle belirtilen grubun bunlar olduğu düşünülmektedir. Meleklerle Allah arasında soy bağı kuran bu gruplar⁵¹ meleklerle kendilerine şefaet edeceklerine inandıkları için tapıyorlar,⁵² Lat, Menat ve Uzza'yı da Allah'ın kızı olarak kabul ediyorlardı.⁵³

6. Allah'ın varlığına, onun yaratıcı olduğuna, yeniden dirilişe ve suçluları cezalandıracağına inananlar, yani Hanif diye adlandırılan tevhid dini geleneğinin sahipleri sayılabilecek Hanifler.⁵⁴

7. Yahudi ve Hristiyanlar. Necran, Irak ve Suriye'de Hristiyanlar bulunmakta idi. Ayrıca Hristiyan nüfusu altında bulunan Rebia, Gassan ve Kuzaa kabileleri arasında Hristiyan inancı yayılmıştı.⁵⁵ Bunun yanında Medine ve Yemen'de yoğun Yahudi nüfusu barınmakta idi.⁵⁶

Risalet öncesi Cahiliyye dönemi Araplarının inaçları hakkında bilgiler oldukça azdır. Bunun sebepleri arasında İslam'ın bu inancı ortadan kaldırma hedefleri, Müslüman alimlerin cahiliyenin inanç yapısını anlatan haberleri, şiirleri aktarırken bir hayır görmemeleri,⁵⁷ eski Arap coğrafyasında yeterli kazı çalışmalarının yapılmamış olması sayılabilir. Bunun yanında Kuzey Araplarının bir yazı sistemine sahip olmamaları bunun için etkin bir neden olmuştur.⁵⁸ Bu sebepler, dönemi inceleyen araştırmacıların başlangıçta karşılaşacağı belli başlı problemlerdir. Cahiliyye dönemine

⁴⁸ Fussilet: 41/37.

⁴⁹ Davud, 189.

⁵⁰ Sebe: 36/40.

⁵¹ Bkz. Saffât: 37/148-150.

⁵² Bkz. Necm: 53/26.

⁵³ Hitti, 146.

⁵⁴ , Mahmud Şükri Âlûsî, *Buluğu'l-Ereb fî Marifeti Ahvali'l-Arab I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., II/196.

⁵⁵ Rafsancânî ve diğ., 22.

⁵⁶ Günaltay, 87-88.

⁵⁷ Salih Ahmed Ali, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadim ve Bi'setü'n-Nebeviyye*, Şirketü'l-Matbuaati li't-Tevzi ve'n-Neşri, Beyrut, 2003, 2003.

⁵⁸ Hitti, 131; Mehmet Yalar, “Din Faktörü Işığında Cahiliye Şiirine Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2006, 20-21.

ait en temel kaynak Kur'an olmakla birlikte Kur'an, tarihî bir kaynak olmadığından, o döneme ait genel tasvir yapılmasına imkân vermemektedir.⁵⁹

Bütün sıkıntılara rağmen Cahiliyyenin inanç yapısını öğrenmede başvurulacak başlıca kaynaklar tarihî nakiller, efsaneler, atasözleri, Cahiliyye şiiri, eski Arap tarihi, Kur'an-ı Kerim ve hadis kaynakları olacaktır. Ancak kaynakların bir bölümünün İslam'dan sonraki dönemlerde kaleme alınmış olduğu unutulmamalıdır.⁶⁰ Her ne kadar Kur'an bir tarih kitabı olmasa da, Cahiliyye dönemini öğrenme esnasında ortaya çıkan söz konusu problemler, Kur'an'ı, muhataplarının inançlarını bilmek için başvurulacak temel kaynak haline dönüştürmüştür. Çünkü herhangi bir dinin kutsal kitabı, var olduğu çevre ve insan hakkında bilgi vermektedir. Kutsal kitabın coğrafyası olarak adlandırılan bu fenomen içerisinde Kur'an da gerek ilk muhatapları gerekse onların atalarının inançları hakkında bizlere kesitler sunmaktadır.⁶¹

II. DİNİ GRUPLAR

A. Haniflik

Hanif kelimesinin kökeni hususunda bir takım görüşler bulunmakta, buna göre kelimenin İbranice, Süryanice veya Habeşçeden Arapçaya geçmiş olabileceği belirtilmektedir.⁶² Kelime lügatta; “Ayağı ters ve dönük olarak başparmakların sağ ve sola eğik olması; dalaletten doğruluğa istikamete, şerden hayıra meyletme” anlamlarında kullanılmaktadır.⁶³ Sami dillerde ise olumsuz manada, dinden dönen, dinsiz anlamlarında kullanılan hanif kavramı, Süryanice de ayrılıkçı Hristiyanlar için kullanılmıştır.⁶⁴ Süryaniler, Hanif kelimesini Sabiiler için kullanıyorlardı.⁶⁵

⁵⁹ Demircan, “Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları”, 40.

⁶⁰ Hitti, 133.

⁶¹ Mustafa Ünal, Kur'an'da Hristiyanlara Yönelik Teolojik Eleştirilerin Fenomonolojisi”, *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları: Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar Sempozyumu*, Ankara, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2004, 213-214.

⁶² Demircan, “Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları”, 72.

⁶³ İbn Manzûr, IX/57; Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Elfazî'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412, 260.

⁶⁴ Günaltay, 99.

⁶⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-ArabKable'l-İslam I-X*, Bağdat 1993, VI/453.

Hanif kelimesi İslami literatürde batıl dinlerden uzaklaşıp, Kâbe'ye yönelerek Hz.İbrahim'in dinine meyletmeyi ifade eder.⁶⁶ Bu kavram tevhid dininin geleneğini sürdürenler için zikredilmiş olsa da Mekke toplumunda çok farklı düşünülmüştür. Mekke'de Hz. İbrahim'in dininden kalan adetler bağlamında hac yapan ve sünnet olanlar için bu kelime kullanılmıştır.⁶⁷ Mekke'de İbrahimi geleneğin bir kısım adetlerinin devam ettirilmesi nedeniyle muhtemelen Mekkeliler kendilerini Hz. İbrahim'in dinine bağlı Hanifler olarak ifade etmişlerdir.⁶⁸ Yoksa putperest hanifler tevhid dininin geleneğini devam ettirmiş değillerdir. Nitekim Araplar arasında İbrahim'in dini diye bir din bilinmiş olsa idi İslam Kureyş'lilere o kadar yabancı gelmezdi.⁶⁹ Ayrıca hanifliğe vurgu yapılan ayetlerde Kureyşlilerin kendilerini Hz. İbrahim'in dininin takipçileri olarak görmeleri karşısında Allah'ın onlara verdiği reddiye mahiyetinde cevapları görürüz.⁷⁰ Mekke'de İbrahim'in dininden kalan şirkle harmanlanmış Allah inancı, bir takım ritüel ve sembollerden ibaretti. Kur'an'ın Makam-ı İbrahim⁷¹ gibi Hz. İbrahim'in geleneğinin nişanesi olan Kâbe'ye ait bir takım sembolleri muhataplarını ikna için kullanması da bu bağlamda değerlendirilebilir.⁷²

Muvahhidlik bağlamında Haniflik inancı Kureyş'in çoğunluğu için söz konusu olmayıp onlarda şirkle karışmış Allah inancı mevcut idi. Örneğin şirk inancına sahip olan, her önemli olayda Kâbe'nin içinde bulunan en büyük put Hubel'in önüne giden, orada dua eden, oğlunu kesilmekten kurtarmak amacıyla putların önünde fal okları atan Abdulmuttalib'in⁷³ Ebrehe ordusu Kâbe'ye saldırmaya teşebbüs ettiğinde aşağıdaki sözlerinde de görüleceği üzere putlarına değil Allah'a sığınabilmiştir. Bu durum Cahiliyye'de Allah inancının şirkle yoğrulmuş olduğunu gösterir niteliktedir:

“Biz Allah'ın beldesinde Allah'ın ehliyiz.

Bu durum İbrahim zamanından beri devam etmektedir.

Allah' a ibadet etmekteyiz.

⁶⁶ İbn Manzûr, IX/57.

⁶⁷ İbn Manzûr, IX/57.

⁶⁸ Çelikkol, 198.

⁶⁹ Günaltay, 80-81

⁷⁰ Bkz. En'âm: 6/79, 161; Yûnus: 10/105; Nahl: 16/120; Nahl: 16/123; Rûm: 30/30; Hac: 22/31.

⁷¹ Bkz. Âl-i İmrân: 3/97.

⁷² S. Türkan, 75.

⁷³ Nurettin Turgay, “Abdulmuttalib'in Dini İnancı”, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu:1-3 Temmuz 2011- İstanbul*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2011, 352.

Bizde zimmete vefa, akrabaya sıla yapmak gibi güzel bir adet vardır.

Beyt'in öyle bir rabbi vardır ki o,

Oraya günah işlemek maksadıyla gelenleri kesip atar.”⁷⁴

Cahiliyye döneminde dindarlık ve İbrahim'in hakiki temsilcileri anlamında Kureyşlilerin kendileri için kullandığı hanif kelimesi İslami dönemde ise anlam değişikliğine uğramış ve tevhidi kabul etmiş Müslümanlar için kullanılır hale gelmiştir.⁷⁵ Ancak bu kullanımın da tarihi altyapısı mevcuttur. Çünkü Mekke toplumunda Hz. Muhammed'in nübüvvetinin öncesinde ve sonrasında yaşayan, bulunduğu toplumun inanç ve ibadetlerini beğenmeyen kişiler puta tapıcılığı benimsemediklerinden ya Hristiyan olmuş ya da inanç ve ibadet hususunda toplumlarından ayrılmışlardı. Şirk inanından uzak durmaya çalışan bu kişiler kendileri için de Hz. İbrahim'in gerçek temsilcileri bağlamında “İbrahim'in hanif milleti” deyimini kullanmışlardır.⁷⁶ Gustave Le Bon: “Arabistan'da Araplar arasında “hanif” denilen ve tek bir Tanrı'ya tapınanlar vardı. Muhammed (sav) bu adı seviyordu. Bu haniflerin yegâne özelliği Kur'an'ın en temel prensibi olan tek tanrı inancından ibaret değildi. Aksine onlar, daha sonra Kur'an'ın da işaret ettiği gibi, insanın İbrahim'in oğlu İshak'ı (doğrusu İsmail'dir) kurban etmek isterken sergilediği teslimiyetle Allah'ın kaza ve kaderine inanması gerektiğini bildiriyorlardı. Dolayısıyla Kur'an'da Muhammed'e kendisinden önce de Müslümanların var olduğunu bildirmesi kesinlikle yanlış değildir.” demiştir.⁷⁷ İslami dönemde müfessirler Kur'an'da geçen ve Hz. İbrahim'i tasvir eden hanif kelimesini tefsir ederken ilgili rivayetleri de dikkate alarak bu insanları hanif diye tarif etmişlerdir.⁷⁸ Arapların çoğu şirki kabul etmiş olsalar bile içlerinde, putperestliğin halkın ihtiyaçlarını karşılayamadığından ve putperestlikten memnun olmadıklarından⁷⁹ farklı kabilelerden akıl sahibi bir takım insanların tek tanrı inancına sahip olduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Yani Arabistan'da putperestliği reddettikleri halde Hristiyan, Musevi veya Zerdüşť olmayan kişilerden bahsedilir. Bu kişiler Hz. İbrahim'in dinini araştırır,

⁷⁴ Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdillâh Ezrâkî, *Ahbâru Mekke ve ma Câe fiha mine'l-Asâr*, Dâru'l-Endülüs, Beyrut tsz., I/146.

⁷⁵ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhid*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2005, I/802.

⁷⁶ Gustave İsrâel Le Bon, *Hadâratu'l-Arab*, (Çev.: A. Zuaytar), Müessesetü Hindâvî, Kahire 2013, 78.

⁷⁷ Le Bon, 101.

⁷⁸ A. Çelik, 54.

⁷⁹ Hitti, 158.

⁸⁰ Âlûsi, II/244; C. Ali, VI/449 vd.

kendilerine aktarılan bilgiler ve akıllarının doğru kabul ettiği şekilde ibadetlerine devam eder, inandıkları İbrahimi dini diriltecek yeni bir peygamberin gönderilmesini beklerlerdi.⁸¹ Muvahhidlik anlamında hanif olarak isimlendirilen söz konusu kişiler cemaat manzarası arz etmemekle beraber inancın mensupları olarak var olmuşlardır.⁸² Bu kişiler Cahiliyye inancı içerisinde güç sahibi, örgütlü olmayıp pagan kültürü içerisinde kendi başlarına yaşayan ve amaçları toplumu değil kendilerini kurtarmak olan insanlardan oluşmaktaydı.⁸³ Kısacası Cahiliyye içerisinde hanif dini diye şirkten farklı bir din bulunmuyordu. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Mekke’de tevhidi bağlamda Haniflik gruptan ziyade birkaç kişinin tevhidi araması olayı olarak görülebilir.⁸⁴ Nüfusu onbinleri bulan bir şehirde birkaç kişinin tevhide yönelmesi ise oldukça normaldir.⁸⁵

Kaynaklar bu muvahhidlerin de Mekke müşrikleri gibi kendilerini gerçek Hanif olarak isimlendirdiğini göstermektedir. Hanif olduğu zikredilen Ümeyye b. Salt’tın şu şiiri Cahiliyye Arapları arasında Hanif ifadesinin muvahhidler için de kullanıldığının göstergelerindendir:

كل دين يوم القيامة عند الله
الا دين الحنيفة زورا

“Haniflik dini dışında kalan her din Kıyamet günü Allah katında yalan ve uydurmadır.”⁸⁶

Yahudi ve Hristiyanlığa girmeyip, kavminin dininden ayrı düşen, putlara kurban kesmeyen, kız çocuklarını öldürülmesine karşı çıkan ve hanif olduğu söylenen Zeyd b. Amr ile ilgili rivayet oldukça ilginçtir.⁸⁷ Hadisten anlaşıldığı kadarıyla o dönemde İbrahimi inancın izleri az da olsa bilinmekte ancak her grup kendisini bu geleneğin devam ettiricisi olarak görmekte idi. Bu bağlamda muvahhidlerin de kendilerini o dönemde gerçek hanif diye isimlendirmiş olması mümkündür. Risaletten önce Mekke toplumunda tevhid geleneğine sahip olduğunu söyleyen kişilerin varlığı ve çıkış hikayeleri İbn İshak tarafından şöyle anlatılır: Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Varaka b. Nevfel b. Esed, Ubeydullah b. Cahş b. Ziab, Osman b. Huveyris b. Esed, Kureyşlilerin,

⁸¹ Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Haniflik*, Ankara 1985, 150; Çağatay, 145

⁸² Kuzgun, 150-151.

⁸³ İzutsu, 149; Çağatay, 145.

⁸⁴ A. Çelik, 55.

⁸⁵ Çelikkol, 195.

⁸⁶ Şehristânî, III/86. C. Ali, VI/485.

⁸⁷ Buhârî, Menakıbu'l-Ensar: 23.

bayramlarından birinde putların yanında kurban keserken onları izliyorlardı. Bir ara o birkaç kişi başbaşa kalıp birbirlerine: “Birbirinize dost olun, birbirinizi koruyun.” dediler. İçlerinden birisi; “Biliyorsunuz, vallahi kavmimiz hiç de doğru yolda değil. İbrahim’in dininden ayrıldılar, ona muhalefet ettiler. Ne zarar ne de fayda vermeyen bir puta tapılmaz. Kendinize yeni bir din arayın.” dedi. Bunun üzerine onlar, yeni bir inanç aramak üzere yola çıktılar. Yahudi, Hristiyan ve İbrahim (as)’in dini demek olak Hanif dinini aramak üzere yola çıktılar.⁸⁸ Bu dört kişiden Varaka b. Nevfel’in Hristiyan olarak öldüğü, Ubeydullah b. Cahş b. Ziab’ın Müslüman olduğu sonra dinden dönerek Hristiyan olduğu, Osman b. Huveyris’in Hristiyan olarak öldüğü, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl’in ise hak dini aramak için Mekke’den çıktığı, Hz. Muhammed’in risaletini duyunca Mekke’ye dönmek istediği ve yolda öldürüldüğü rivayet edilir.⁸⁹

Mekke’de kendilerini İbrahimi dinin takipçileri olarak gören ve Hanif olarak adlandırılan kişilerin inanç dünyalarına bakılınca putların reddedilmesi ve ahiret inancı ön plana çıkmaktadır. Bu muvahhidler putları aracı tanrı olarak görmeyi reddedip bunun yanında kısmi bir ahiret inancına sahiptiler. Uzza’ya ve diğer putlara tapmayı terk ederek kendi başına ibadete yönelen Zeyd b. Amr Nufeyl bir şiirinde, kendisinin davranışını ve bu konudaki kararlılığını şöyle dile getirir.

تَرَكْتُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ جَمِيعًا ... كَذَلِكَ يَفْعَلُ الْجِدُّ الصَّبُورُ
فَلَا الْعُزَّىٰ أَدِينُ وَلَا ابْنَتَيْهَا ... وَلَا صَنَمِي بَنِي غَنَمٍ أَزُورُ
.. وَلَا هُبْلَا أَزُورُ وَكَانَ رَبًّا ... لَنَا فِي الدَّهْرِ إِذْ حَلَمِي صَغِيرُ

“Lat’ı Uzza’yı hepsini birden terkettim

Yiğit, sabırlı ve sözünün eri olan da böyle yapar zaten

Uzza’yı da, onun iki kızını da inkâr ediyorum, inanmıyorum artık onlara

Ganemoğullarının iki putuna da gitmiyorum

Hubel’i de kesinlikle ziyaret etmiyorum. Ki o

⁸⁸ İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Sîreti İbn İshak*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1978, 115.

⁸⁹ İbn Habîb, Muhammed b. Habib, *el-Muhabber*, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrut tsz., 171; İbn Hişâm, Abdumelik b. Hişâm b. Eyyüb, *Siretü’n-Nebeviyye*, Matbaatu Mustafa, Mısır 1955, I/225, 29; Mes’ûdî, I/56 vd.

Aklımın ermediği cahillik zamanlarımda bizim Rabbimizdi”.⁹⁰

Risalet öncesi muvahhidlerden daha sonra Müslüman olan Cahiliyye şairi Nabîğa el-Ca’di’nin tevhid inancını ifade ettiği kasidesinin başı şöyledir:

الحمد لله لا شريك له من لم يقلها فنفسه ظلما

“Hamd ortağı olmayan Allah içindir

Kim onu söylemezse kendine zulmeder.”⁹¹

Muvahhidler’den öldükten sonra dirilişe inanan kişiler içerisinde en önde geleni Kus b. Saide el-Eyadi idi. Hz. Peygamber bisetten önce Ukaz panayırında konuşmasında şöyle dediğini işitmiştir: “Ey topluluk, geçen her şey geçmiştir. Gelecek olan herşey de gelmiştir. Gece karanlıktır, sema burçludur, deniz azgındır, yıldızlar parıldamaktadır, dağlar sabittir, nehirler akmaktadır, semada bir haber, yerde bir ibret vardır. İnsanların gittiğini (öldüğünü) ve geri dönmediğini görüyorum. Allah’a yemin ederim ki, o günde şüphe yoktur, din Allah içindir.”⁹²

Bütün bu bilgiler ışığında Haniflikle ilgili olarak mutlak bir tanım yapıp, çizgilerini çizmek mümkün görünmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Cahiliyye toplumunun çoğunluğu kendisini Hz. İbrahim’e bağlılık anlamında hanif olarak tanımlamaktadır. Ancak kendilerini hanif olarak tanımlayan müşrikler tevhid dini geleneğinden tamamen uzak bir inanca sahiptiler. Bunun yanında Mekke’nin putperest inancını tanımayan ve o dönemki toplum içerisinde belli bir güç oluşturmeyen muvahhidler de kendilerini hanif olarak tanımlamışlardı. Ancak bu grubun tek tanrı inancı kesin çizgilerle belirlenmiş değildir. Dolayısıyla bu farklılığa rağmen ortaya çıkarılabilecek ortak sonuç ise Araplar arasında İbrahim’e ait olmanın önemli bir sıfat olduğudur.

⁹⁰ Ebü’l-Münzîr Hişam b. Muhammed İbnü’l-Kelbî, *Geçmişten Günümüze Putlar*, (Çev.: Erdinç Doğru), Fecr Yayınları, Ankara 2005, 30.

⁹¹ Ebü Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi’rve’ş-Şuârâ I-II*, Dâru’l-Hadîs, Kahire tsz., I/280.

⁹² Muhammed Nûmân Cârîm, *Edyânü’l-Arabfi’l-Câhiliyye*, Matbaâtu’-s-Saâde, Mısır 1923, 196.

B. Yahudilik; Bölgedeki Durumu ve Etkileri

Kur'an-ı Kerim, bir takım rivayetler ve tarihi kaynaklar Hicaz bölgesindeki Arapların Ehl-i Kitap bilgisinden haberdar olduğunu göstermektedir. “*Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap gelip de (Tevrat'tan) bilip öğrendikleri gerçekler karşlarına dikilince onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti böyle inkârcıdır*”⁹³ ayet-i kerimesi Yahudilerin kendi içlerinden bir peygamber beklediği ve bu peygamber sayesinde müşriklere karşı üstün konuma geçeceklerine inandıklarını göstermektedir.⁹⁴ “*Senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz kişilerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.*”⁹⁵ ayet-i kerimesinde zikir ehlinden maksatın Tevrat okuyanlar olarak tefsir edilmesi⁹⁶ Araplar nezdinde Ehl-i Kitap bilgisinin, değerinin, şahitliğinin hangi ölçüde olduğunu belirtisidir.⁹⁷ Aynı şekilde Müşriklerin Kur'an “öncekilerin masalları”⁹⁸ olarak ifade etmeleri Ehl-i Kitap geleneğinden haberdar olduğunu kanıtlarındandır.⁹⁹

Araplar arasında farklı bir konuma sahip olan Ehl-i Kitap'ın özelde ise Yahudilerin Arap topraklarındaki geçmişi oldukça eski dönemlere dayanmaktadır.¹⁰⁰ Arap yarımadasında var olan dinlerin en önemlisi olan Yahudilik Arabistan'a Filistin-Maan yoluyla girmiştir. Yahudiler değişik dönemlerde Asur, Babil ve Roma imparatorluğundan gördükleri sürgün ve zulüm nedeniyle Arabistan'ın içlerine göç etmişlerdir.¹⁰¹ Özellikle Romalıların Uruşelim (Kudüs)'i yıkmalarından sonra bir kısım Yahudi, Hicaz topraklarına göç etmiştir. Göç eden Yahudiler Araplar arasında Yahudiliği yaymak maksadıyla aynı soydan geldiklerini iddia etmişler, misyonerlik faaliyetlerinin ardından Hire ve Gassan sakinlerinin bir kısmı Yahudiliği kabul etmiştir. Arabistan Yahudilerinin çoğu, Aramiler'den ve Yahudiliği yeni kabul etmiş Araplardan oluşuyordu. Buradaki Yahudilerin tamamı İsrailoğulları soyundan ve Hz. İbrahim'in

⁹³ Bakara: 2/89.

⁹⁴ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrâhîm Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri I-V*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, I/155.

⁹⁵ Nahl: 16/43.

⁹⁶ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb I-XXXII*, Dârü'lhyâi't-Türâs, Beyrut 1420, XX/210.

⁹⁷ S. Türcan, 85

⁹⁸ Bkz. Kalem: 68/15; Furkân: 25/5; Nahl: 16/22 vb.

⁹⁹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev.: Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, 225.

¹⁰⁰ Osman Güner, *Rasulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997, 57-59.

¹⁰¹ C. Ali, I/658; Günaltay, 87-88.

neslinden değillerdi. Önemli bir kısmı misyonerlik faaliyetleri sonucu Yahudileşmiş Araplardı.¹⁰² Arabistan'da özellikle Yesrib, Hayber, Fedek, Teyma ve Vadi'l-Kura'da birçok Yahudi kabilesi vardı. Mekkeliler özellikle buralardaki Yahudilerden Museviliğin belli başlı inançlarını bu dine mensup olmamalarına rağmen öğrenmişlerdi.¹⁰³

Mekke içerisinde yoğun bir Yahudi nüfusundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Buna karşılık değişik maksatlar doğrultusunda Mekke'ye gelip yerleşmiş bir takım Yahudilerden bahsedilebilir. Özellikle her sene toplanan fuarlarda kahinlik yapan Yahudilerin Hicaz halkı üzerindeki etkisi yadsınamayacak boyuttaydı. Bunun yanında ticari mallar satmaya gelen tüccar Yahudiler de Mekke'deki Yahudi varlığının unsurlarındandı.¹⁰⁴ Ancak Mekke'nin yönetiminde olan Kureyş kabilesi gibi yerli kabileler arasında Yahudiliği benimseyen isimlere rastlanmamaktadır.¹⁰⁵

Yahudilerin, kendilerini diğer insanlardan daha üstün görmeleri¹⁰⁶, Museviliğin belli zümrelere ayrıcalık tanınması, buna karşılık gururlu Arapların, kendilerini diğerlerinden daha aşağı bir zümre haline sokacak dini kabul etmemeleri Mekke'deki Yahudi nüfusunun azlığının sebepleri arasında gösterilebilir.¹⁰⁷ Ayrıca savaşlardan elde ettikleri ganimetlerle yaşayan Arapların ganimetlerden faydalanılmadan yakılması hükmünü barındıran bir dini¹⁰⁸ kabul etmeleri oldukça zordu. Ancak Yesrib Yahudilerinin Bedevi Araplara göre daha medeni olması hasebiyle Beni İsrail'e ait birçok ritüel ve gelenek Yesrib Arapları arasında yayılmıştır.¹⁰⁹

Mekke içerisinde hatırı sayılır Yahudi nüfusu olmamasına rağmen Yahudilerin Mekke halkı üzerinde kültürel etkileri söz konusudur.¹¹⁰ Başta Ukaz panayırı olmak üzere panayırlarda ticaret ve kahinlik yapan Yahudiler bulunmakta idi. Bunlar kitabi toplum olmaları hasebiyle okuma yazma bilmeyen müşrik Arapların yanında itibar

¹⁰² Ahmet Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler (İki İbrâhîm, İki Musa, İki Tevrat)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2005, 429; Rafsancânî ve diğ., 20-21.

¹⁰³ İzutsu, 135.

¹⁰⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri) I-II*, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1993, I/552.

¹⁰⁵ Çelikkol, 183.

¹⁰⁶ Abidin Sönmez, *Resulullah'ın Diplomatik Faaliyetleri*, İstanbul 1984, 74.

¹⁰⁷ Ünal, 96

¹⁰⁸ Müslim, Cihâd ve's-Siyer: 11 (1747).

¹⁰⁹ Günaltay, 88-89

¹¹⁰ C. Zeydan, I/45.

kazanmışlardı.¹¹¹ Bazı Arap kadınları çocuk doğduğunda yaşarsa oğullarının Yahudileşmesini nezd edebiliyordu. Çünkü onlara göre Yahudiler ilim ve kitap ehli idi.¹¹² Kâbe'nin yöneticiliği, kapıcılığı ve perdedarlığı anlamına gelen *sidane* görevi Arapların Yahudilerden aldıkları geleneklerden biridir. Yahudilerde de kutsal mabedi korumakla görevli ve “hafız el-bab” adıyla bilinen özel kâhin vardı.¹¹³ Yahudi kültürünün etkisi Arap şiirinde de görünmektedir. Örneğin Lebid b. Rebia kasidesinde çokça uyuşuklukla sıfatlanan bir adamın hareketini Yahudinin dua edişine benzetmektedir:

يلمس الاحلاس فى منزله بيده كاليهودى المصلى

Namaz kılan Yahudi gibi (tembel) evinde elini devenin semer örtüsüne (uyuklayarak) dokundurur.¹¹⁴

Ebu Hureyre Hz. Aişe'ye, Rasulüllah'ın “uğursuzluk üç şeydedir. Kadında, evde ve attadır” dediğini haber vererek “ne dersiniz” diye sormuştu. O şöyle cevap verdi: “Ebu Hureyre Rasulüllah'ın huzuruna girdiğinde Rasulüllah: “Allah Yahudileri kahretsin, onlar: Uğursuzluk üç şeydedir: Kadında, evde ve attadır” diyorlardı, diye anlatıyordu. Ebu Hureyre hadisi ezberleyememiş¹¹⁵ buyurmuştu. Söz konusu rivayetler Yahudi inanç ve adetlerinin belli ölçüde Araplar arasında bilindiğini göstermektedir.

1. Yahudilerin Tenkit Edilen İnançları

Kur'an'ın vermiş olduğu bilgiler ışığında gerek Mekke'de gerekse Medine'de vahyin ilk muhatapları olan Yahudilerle Müslümanlar arasında Allah inancı hususunda ağır tartışmaların olmadığını, Kur'an'da onlara yönelik yoğun cevapların bulunmadığını görürüz. Hatta Yahudiler kendilerinin Allah'ın gerçek dostları ve sevenleri olduklarını buna karşılık Hz. Muhammed ve ashabının ise dalalet üzere olduklarını iddia etmişlerdir.¹¹⁶ Özellikle Medine ve çevresinde yaşayan Fenhas, Sellam b. Mişkem ve Numan b. Evfa gibi bir kısım Yahudilerin uluhiyyet alanında bir tartışmaya girdikleri,

¹¹¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri)*, I/552.

¹¹² Carim, 200.

¹¹³ C. Zeydan, I/50.

¹¹⁴ Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan, *Şerhu Divâni'l-Hamâse*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, 1276.

¹¹⁵ Tayâlîsi, Müsned: III/124 (1641).

¹¹⁶ Bkz. Cum'a: 62/6.

Tevrat'ı tekrar gün yüzüne çıkardığından Üzeyir, “*Allahın oğludur*”¹¹⁷ dedikleri rivayet edilmektedir.¹¹⁸ Buna ek olarak vahye ve Hz. Muhammed’e düşmanlıklarının bir sonucu olarak “*Gerçekten Allah fakir, biz ise zenginiz.*”¹¹⁹ gibi Allah’a karşı çirkin ifadeler kullanmaktan da kaçınmamışlardır.

Ayetlerde kendilerine kitap verilmiş olan Yahudilerin Kur’an’a sahip çıkıp putperestliğe karşı koymak yerine müşriklerle beraber oldukları, çıkarları gereği kahinlere ve Allah dışında varlıklara secde edip kulluk ettikleri anlatılır.¹²⁰ “*Kendilerine Kitap'tan nasip verilenleri görmedin mi? Putlara ve bâtila (tanrılara) iman ediyorlar, sonra da kâfirler için: "Bunlar, Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır" diyorlar!*”¹²¹ Yahudiler hahamlarının ve kahinlerinin peşlerinden giderek onlara, Allah adına yasa koyma ve helal haram tanıma yetkisi vermişlerdi. Ayrıca kendi çıkarları için Allah dışında varlıklara rahatlıkla secde yapmış ve onların uluhiyyetini bir şekilde kabul etmişlerdi. Uhud savaşından sonra bir grup Yahudi Mekke’ye gelerek Müslümanlara karşı müşriklerle anlaşma yapmak istemişlerdi. Müşrikler onların ehl-i kitap olması hasebiyle kendi dinleri ile Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği din hakkında değerlendirme yapmalarını istemişler, Yahudiler ise müşriklerin dinini haklı görüp hatta onların isteği üzerine “cibt” adı verilen putlara tazimde bulunmuşlardı.¹²² Yahudilerin İslam’a karşı aldıkları tavır neticesinde Allah onların iman etmediğini, hak dinden saptıklarını, kâfir ve fasık olduklarını ifade etmektedir. Bu sapma Yahudilerin uluhiyyet alanındaki batıl inaçlarından ziyade, gönderilen elçiye teslim olmamalarından kaynaklanmaktadır. “*Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (Gerçi) içlerinde iman edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır.*”¹²³

Anlaşıldığı kadarıyla Kur’an, Yahudilerin uluhiyyet temelli bir takım teolojik tartışmalarına cevap vermiştir. Bunun yanında Yahudiler Hz. Muhammed’e gelen vahye düşmanlıkları sonucu ahlaki zaafırlar içerisine düşmüşler, bu nedenle de Allah’ın

¹¹⁷ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân I-XXIV*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2000, XIV/201.

¹¹⁸ Bkz. Tevbe: 9/30.

¹¹⁹ Âl-i İmrân: 3/181; Ayrıca Bkz. Mâide: 5/63-64.

¹²⁰ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamizi't-Tenzil I-IV*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut 1420, I/521.

¹²¹ Nisâ: 4/51.

¹²² Ebü'l-Fidâ İsmail b. Amr İbn Kesir, *Tefîru'l-Kur'ani'l-Azîm I-VIII*, Dâru't-Tayyibe 1999, II/344.

¹²³ Âl-i İmrân: 3/110.

uluhiyyetine itirazdan ziyade rububiyetine yönelik eleştirilerde ve hakaretlerde bulunmuşlardır.

Yahudilerin itirazlarının vahiy ve Hz. Muhammed'in peygamberliği üzerinde yoğunlaştığı görülür. Özellikle Müşrikler ve bunlarla birlikte hareket eden bir kısım Yahudiler (Malik b. Sayf, Finhas b. Azura vb) vahye itirazlarını her daim dile getirirler ve Allah'ın bir şey indirmediğini ifade ederlerdi.¹²⁴ Kur'an onların vahye itirazlarını uluhiyyeti anlamamak olarak değerlendirmektedir: *"Allah hiçbir insana bir şey indirmemiştir" demekle Allah'ı gereği gibi değerlendiremediler.*"¹²⁵ Peygambere olan itirazlarını delillendirmek için samimiyetten uzak bahaneler sürerek Hz. Muhammed'e iman edebilmeleri için Allah'ın kendileriyle konuşması gibi güya daha kesin kanıtların gerçekleştirilmesini istiyorlardı.¹²⁶ Peygamberin kendilerinden seçileceğini düşünmeleri onları Kureyş'ten çıkan peygambere karşı kin ve nefrete sürüklemişti. Aslında bu durum büyük bir bencilliğin, kıskançlığın ve ayrımın ifadesiydi.¹²⁷ *"Allah'ın kullarından dilediğine peygamberlik ihsan etmesini kıskandıkları için Allah'ın indirdiğini (Kur'an'ı) inkâr ederek kendilerini harcamaları ne kötü bir şeydir! Böylece onlar, gazap üstüne gazaba uğradılar. Ayrıca kâfirler için alçaltıcı bir azap vardır."*¹²⁸ Yahudilerin kıskançlık duyguları ve menfaatlerinin tükeneyeceği korkusu onları Tevrat'taki nübüvvetle ilgili bazı bilgileri gizlemeye ve amacından saptıracak şekilde tevil etmeye itmişti.¹²⁹ Bundan dolayı da kitap taşıyan ama o kitapta olanlardan habersiz olan eşeğe benzetilmişlerdir:¹³⁰ *"Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir."*¹³¹

Kur'an, Yahudilerin vahye karşı itirazkar olmalarını, tahrif etmelerini onların genel özelliği olarak zikredip, aslında kendi isteklerinden başka hiçbir şeye samimi olarak inanmadıklarını belirtir.¹³² Onların küfrü, nankörlüğü alışkanlık haline getiren tavırları Allah'ın rahmetinden kovulmalarına sebep olmuştur: *"(Ey Peygamber) Yahudiler, "Biz senin söylediklerinden hiçbir şey anlamıyoruz" diyorlar. Hayır işin aslı*

¹²⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XI/521-522.

¹²⁵ En'âm: 6/91.

¹²⁶ Bkz. Bakara: 2/118; Âl-i İmrân: 3/183.

¹²⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilali'l-Kur'an I-VI*, Dâru's-Şuruk, Beyrut 1412, I/90.

¹²⁸ Bakara: 2/90.

¹²⁹ Bkz. Bakara: 2/174-175.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX/539.

¹³¹ Cum'a: 62/5.

¹³² Bkz. Mâide: 5/13, 53, 70.

öyle değil. Allah onları öteden beri alışkanlık haline getirdikleri kâfirlik/nankörlük sebebiyle lanetleyip rahmetinden uzaklaştırmıştır. Onlar asla imana gelmezler.”¹³³ Ayet sonraki dönemde Mutezile, Ehl-i Sünnet ve Cebriye arasında insanın hürriyeti, imanda özgürlük tartışmaları bağlamında atıf yapılan bir ayet olmuşsa da¹³⁴ aslında Yahudilerin Tevrat’a sahip olmaları nedeniyle peygambere karşı tutumlarını, bu tutumlarının genel bir özellikleri olduğunu ve bunun sonuçlarını belirtmektedir.¹³⁵ İsriloğulları’nın taşkınlıkları ve bozgunculukları sebebiyle başlarına gelen olaylar Allah’ın sosyolojik kanunu olarak açıklanır.¹³⁶

Yahudilerin bencillikleri ve ayrımcılıkları ahiret inancında da kendini göstermekte, mutlu sona sadece kendilerinin kavuşacağına inanmaktaydılar. Kur’an, İsrailoğullarının hakikate aykırı savlarını tekzip etmekte ve onların aslen âhiret hayatından kaçındıklarını beyan etmektedir.¹³⁷ “(Ey Muhammed, onlara:) Şayet (iddia ettiğiniz gibi) ahiret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü temenni edin (bakalım), de.”¹³⁸ Esasında Yahudiler hayatın her alanında kendilerini diğer topluluklardan farklı görürler, ahlaki ilkeleri sadece kendi aralarında geçerli kurallar olarak düşünürlerdi.¹³⁹

Uluhiyyete karşı itirazları olmayan Yahudilerin Kur’an’ın ifadelerine göre Meleklerle ve özelde de Cebrail’e karşı düşmanlıkları bulunmakta idi. Rivayete göre Yahudiler Hz. Muhammed’e bir takım sualler sormuşlar ve doğru cevap verdiği takdirde ona tabi olacaklarını ifade etmişlerdi. Hz. Muhammed onlara doğruluğunu itiraf ettikleri cevaplar vermişti. Sonra kendisine vahiy indiren meleğin adını sorduklarında, Hz. Muhammed “Cibril” cevabını verince: “Cibril bizim düşmanımızdır. Zillet ve savaş indirir. Mikail ise bizim için esenlik getirir, bereket indirir. Şayet Mikail sana birşeyler getirmiş olsa idi sana iman ederdik.” dediler.¹⁴⁰ Onların meleklerle karşı düşmanlığı Allah’ın düşmanlığı ile karşılık bulmuştur: “De ki: Cebrail’e kim düşman

¹³³ Bakara: 2/88.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, III/597; Zemahşeri, I/164.

¹³⁵ İzzet Derveze, *Tefsîru’l-Hadîs I-X*, Dâru İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye, Kahire 1383, VI/193-194.

¹³⁶ Bkz. İsrâ: 17/4-8.

¹³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali Alisi ve Tefsîri I-X*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul tsz., I/91.

¹³⁸ Bakara: 2/94; Ayrıca Bkz. Bakara: 2/111.

¹³⁹ Bkz. Âl-i İmrân: 3/75.

¹⁴⁰ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisâburi Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an I-X*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, Beyrut 2002, I/239.

*ise şunu iyi bilsin ki Allah'ın izniyle Kur'an'ı senin kalbine bir hidayet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için de müjdeci olarak o indirmiştir. Kim, Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da inkârcı kâfirlerin düşmanıdır.”*¹⁴¹

C. Hristiyanlık; Bölgedeki Durumu ve Etkileri

Miladi IV. yüzyıldan itibaren Suriye ve Habeşistan aracılığıyla Arabistan'a giren Hristiyanlık, Yesrib ve çevresinde Yahudi bölgeleri bulunduğundan, Hicaz'a kadar ulaşamamış, Suriye ve Irak bölgesinde Gassaniler ve Lahmiler arasında yayılmıştır.¹⁴² Hristiyanlığın Arabistan'a ilk olarak Feymiyun adında zahid bir seyyah tarafından sokulduğu rivayet edilir.¹⁴³ Mekke ve Medine'de ise sayıları yekün oluşturmayan Hristiyan azınlık söz konusu idi. Bunlar yerli halktan olabileceği gibi dışarıdan gelmiş kişiler de olabiliyordu. Ancak özellikle yerli halktan Varaka b. Nevfel gibi birkaç kişi dışında Hristiyan olanlar genelde köleler idi.¹⁴⁴ Bunun yanında Mekke'nin merkezi konumu, bir takım işçi, gezgin veya tüccar Hristiyanların burada bulunmasına olanak sağlamıştır.¹⁴⁵ Mekkelilerle evlenen Hristiyan kadınlar da Mekke içerisindeki Hristiyan nüfusu oluşturmuyordu.¹⁴⁶

Hristiyan inancının Arabistan'ın içlerinde karşılık bulamamasının altında bir takım nedenler yatmaktadır. Örneğin: “Bir yanağınızı vurana öbür yanağınızı çevirin, abanınızı alana mintanınızı esirgemeyin.”¹⁴⁷ düşüncesi, çöl hayatının zor şartlarında ayakta kalmayı hedefleyen Arap aklının kabul edeceği bir durum değildi. Bunun yanında bir taraftan Yahudilerin engellemeleri diğer taraftan Hristiyanların Hz. İsa ve Meryem ile ilgili farklı inançlara sahip olmaları Hristiyanlığın putperest Araplar arasında yayılmasını engellemiştir.¹⁴⁸

Mekke'de Hristiyan nüfusunun az olması, ahalinin bu din hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı ve etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Etraflarının Hristiyanlarla

¹⁴¹ Bakara: 2/97-98.

¹⁴² Günaltay, 90

¹⁴³ İbn Hişâm, I/26-28.

¹⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri)*, I/617.

¹⁴⁵ S. Türkan, 80-81; A. Çelik, 57.

¹⁴⁶ Çelikkol, 186.

¹⁴⁷ Luka: 6/29.

¹⁴⁸ Rafsancânî ve diğ., 22

çevrili olması hasebiyle Arap aydınları hristiyanlık hakkında hayli bir bilgiye sahip olmuşlardı. Mekkeliler ticaret nedeniyle Hristiyan merkezlere daima gidiyorlar ve buna bağlı olarak buradaki Hristiyan düşüncelerinden etkileniyorlardı.¹⁴⁹ Özellikle Gassani Hanedanlığında yaşayan Hristiyanların etkisi sonucu Araplar arasında Davud, Süleyman, İsa gibi peygamber isimleri yaygındı.¹⁵⁰ İslam öncesi Arap şairlerinin Hristiyanlığa ait bazı terimleri kullanmaları bu etkinin neticesi olarak görülebilir.

Örneğin İmruülkays bir beytinde av köpeğinin avını parçalamasından bahsederken, Nasrani çocukların kendilerini vaftiz eden rahiplerin elbiselerini yırtmasına benzetmektedir:

فادركنه يأخذن بالساق و النسا كما شبرق الولدان ثوب المقدس

“Onlar (av köpekleri) onun (vahşi öküzün) baldır ve topuğundan yakaladı mı

Çocukların rahiplerin elbisesini parçaladığı gibi parçalar.”¹⁵¹

Yine İmruülkays’in sevgilisinin yüz güzelliğini rahibin gece karanlığında ortalığı aydınlatan fenerine benzettiği beyiti de Cahiliyye Arabı üzerinde Hristiyan kültürünün etkisini göstermektedir.

تضيء الظلام بالعشاء

أَنَّهَا مَنْارَةٌ مُمَسَّى رَاهِبٍ مُتَبَلِّل

“Aydınlatır gecenin karanlığını,

Sanırsın ki o ibadete çekilen rahibin akşam feneridir.”¹⁵²

1. Hristiyanların Tenkit Edilen İnançları

Kur’an, Hristiyanları muhatap alarak Allah hakkında gerçeğin dışında iddialarda bulunmalarını ve inançlarını eleştirmektedir. Hz. İsa’nın doğumundan ölümüne kadar yaşanan süreçte meydana gelen bir takım olağan üstü haller Hristiyanların tevhide aykırı inanç sistemine sürüklenmesine bahane olmuştur. Kur’an onların inançlarındaki

¹⁴⁹ İzutsu, 135.

¹⁵⁰ Hitti, 157.

¹⁵¹ Luvis Rızkullah b. Yûsuf b. Abdülmesih el- Yesui Şeyho, *en-Nasraniyye ve Adâbuha beyne Arab el-Cahiliyye I-II*, Dâru’l-Meşrık, Şam 1989, II/198.

¹⁵² Geniş bilgi için Bkz. Şeyho, II/196 vd.

sapmaları yer yer belirtmekte, bilgiler vermekte ve uygun üsluplar içerisinde düzeltmektedir. Bu düzeltmelerde ve eleştirilerde başlıca hedef Hristiyanların Hz. İsa'ya yüklediği anlamdır ki Kur'an Hz. İsa'nın ne olup olmadığı hususunu özellikle dile getirir.¹⁵³ “O, sadece kendisine nimet verdiğimiz ve İsrailoğullarına örnek kıldığımız bir kuldur”¹⁵⁴ ifadeleriyle Hristiyanların Hz. İsa'ya yüklemeye çalıştıkları ilahlık özelliğini ortadan kaldırırken,¹⁵⁵ Mekke’li müşriklerin Hristiyanların Hz. İsa'ya yönelik inançları üzerinden kendi şirklerine meşruiyet bulmaları reddedilir. Çünkü müşrikler Hristiyanların Hz. İsa'ya taptıklarını duyunca, kendilerinin meleklerle tapınmalarını haklı çıkarmak için; “Onlar İsa'ya tapıyorlar; oysa, bizim ilâhlarımız, İsa’dan daha iyidir.” dediler.¹⁵⁶ Allah, Hristiyanların Hz. İsa hakkında haddi aştıklarını, onu peygamberlik makamından alıp ilahlaştırdıklarını belirtir. Oysa İsa, Allah’ın kudreti ve “ol” emriyle yaratılmış insan ve Allah’ın rasulüdür.¹⁵⁷ Allah Hz. İsa’yı Adem’i yarattığı gibi babasız ve annesiz yani zahir bir sebebe bağlamadan yaratmaya kadirdir: “Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "Ol!" dedi ve oluverdi.”¹⁵⁸ İsa'nın yaratılışı da Adem'in yaratılışı gibi “ol” demeyeyle gerçekleşmiş¹⁵⁹ ve bu yaratılış ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.¹⁶⁰ İsa'nın vefatının zikredilmesi de onun aslında insan olduğunun, tanrı olamayacağının anlatımıdır: “(Yahudiler) tuzak kurdular; Allah da onların tuzaklarını bozdu. Allah, tuzak kuranların hayırlısıdır. Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”¹⁶¹

Hiz. İsa'nın vefatı, Allah'ın katına yükseltilmesi ifadeleri kelim tarihinde yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Hiz. İsa gerçekten çarmıha gerildi mi, Allah'ın nezdine yükselmesindeki mana nedir, bu bir teşbih ifadesi midir,¹⁶² kıyamette önce

¹⁵³ Karaman ve diğ., II/189.

¹⁵⁴ Zuhuruf: 43/59; Ayrıca Bkz. Meryem: 19/30-34; Nisâ: 4/71.

¹⁵⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XXI/629.

¹⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII/639.

¹⁵⁷ Bkz. Mâide: 5/75; Ayrıca Bkz. Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münir I-XXX*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 2009, VI/44.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân: 3/59;

¹⁵⁹ Bkz. Nisâ: 4/171.

¹⁶⁰ Bkz. Âl-i İmrân: 3/35-47.

¹⁶¹ Âl-i İmrân: 3/54-55.

¹⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII/238-239.

yeniden dünyaya dönecek midir, insanları tevhid etrafında toplayacak mıdır¹⁶³ gibi tartışmalara yol açmıştır. Esasında ayetler tevhid vurgusu yanında Hz. Muhammed'e güven telkin etme mahiyetindedir. Yani Allah dilemediği müddetçe Yahudilerin Hz. Muhammed'e zarar veremeyeceğini bildirmektedir.¹⁶⁴ Nitekim Nisa 157. ayette Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürdüklerini ve üstü kapalı olarak Hz. Muhammed'i tedhit ettiklerini görürüz: *"Ve "Allah elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük" demeleri yüzünden (onları lânetledik)."*¹⁶⁵

Ayetlerde meleklerin de Allah'ın kulu olduğu ifade edilerek tanrı üçlemelerindeki Tanrı'dan Meryem'e dolayısıyla İsa'ya ulaşan ruhun da¹⁶⁶ melek olduğu ve Allah'ın kulu olduğu belirtilir: *"Mesîh ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar."*¹⁶⁷ Çünkü Allah'ın ruhundan İsa'ya üflemesi onu Meryem'in karnında yaratması veya bu işi ruh Cebrail aracılığıyla yapması demektir.¹⁶⁸ Meryem'i "Tanrının, Rabbin anası" olarak görmeleri ve ona göre isimlendirmeleri Hristiyan inancının tevhide en aykırı yönlerinden birini oluşturur. Bu nedenle Kur'an onların Hz. Meryem hakkındaki düşüncelerini de en büyük sapmalar arasında görür. Ayetlerde Hz. İsa için izlenen yol aynı şekilde Meryem için de devam ettirilir. *"Allah: Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara, "Beni ve anamı, Allah'tan başka iki tanrı bilin" diye sen mi dedin, buyurduğu zaman o, "Hâşâ! Seni tenzih ederim; hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz."*¹⁶⁹

Kur'ani ifadelerden dönemin vahiyle muhatab olan Hristiyanlarının da en büyük probleminin Tanrı'yı üçlemek olduğu görülmektedir. "Mesih tanrının bizzat kendisidir." veya "Mesih onun oğludur." şeklinde ifade edilen bu inanç, Kur'an'ın Hristiyanlara yönelik eleştirilerinin temelini teşkil eder. Çünkü böyle bir inanç tanrıya ya çocuk nispet etmektir ya da antropomorfik tanrı anlayışını benimsemektir. Üçlemeli (teslis) bir tanrı inancıyla tehvidin beraber düşünülmesi imkânsız olduğundan Allah bu inanca sahip olanları kâfir olarak nitelemiştir: *"Andolsun ki "Allah, kesinlikle Meryem oğlu*

¹⁶³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, VI/455-456.

¹⁶⁴ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, 92.

¹⁶⁵ Nisâ: 4/157.

¹⁶⁶ Bkz. Enbiyâ: 21/91.

¹⁶⁷ Nisâ, 4/172.

¹⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXII/183.

¹⁶⁹ Mâide: 5/116.

Mesîh'tir" diyenler kâfir olmuşlardır."¹⁷⁰ Hristiyanların yalanlarını ve eylemlerinin çirkinliklerini daha açıkça gösterebilmek için ahiretteki durum göz önüne getirilir.¹⁷¹

Kur'an'da Yahudi ve Hristiyanlara yöneltilen en büyük eleştirilerden biri de dönemin Ehl-i Kitab'ının kendilerinden öncekilerin yolunu devam ettirerek haham ve rahiplerinin etkisinde kalmaları ve onları Allah dışında mutlak otorite kabul edip Rabbler edinmeleridir: *"(Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Hristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (İsa'yı) rabler edindiler.*"¹⁷² Bu rablik Ehl-i Kitab'ın din adamlarını ubudiyyet anlamında ilah olarak düşünmelerinden ziyade¹⁷³ onları yasa koyma mercii olarak benimsemeleri, helal dediklerini helal haram dediklerini haram kabul etmeleri hasebiyledir.¹⁷⁴ Ayetler, din adamlarına hüküm koyma yetkisi tanımayı şirkle yani Hz. İsa'nın ilahlaştırılmasıyla aynı düzeyde saymakta ve bu inancın Allah'la bir ilgisinin olmadığını belirtmektedir.¹⁷⁵

Ayetler, Yahudiler gibi Hristiyanların da sadece kendilerinin hidayette olduklarını dolayısıyla cennete ancak onların gideceklerini iddiasını bildirir. Bu konu üzerinden onlara eleştiriler getirirken deliller de ister. Bütün bu iddiaların zan, temenni ve nefsin kuruntusu olduğu vurgular. Hiçbir millete, gruba, ferde imtiyaz tanınmadan kişinin ameli doğrultusunda karşılık göreceği kuralı her daim belirtilir: *"(Ehl-i kitap:) Yahudiler yahut Hristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler. Bu onların kuruntusudur. Sen de onlara: Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin, de.*"¹⁷⁶ Yahudi ve Hristiyanların kendilerini hidayet üzerine, ayrıcalıklı zümre olarak görmeleri, Tanrıyla çok özel bir ilişki içerisinde olduklarını düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. *"Yahudiler ve hristiyanlar "Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz" dediler.*"¹⁷⁷ Ancak oğulluk, Tanrı ile İsa arasında düşünülen, bir şekilde fiziksel oluşum gösteren soy bağı şeklinde olmayıp Tanrı nezdinde değer ifadesidir.¹⁷⁸ Allah ise ehli kitabın diğer insanlardan farklı olmadığını ayetin devamında ifade etmiştir.

¹⁷⁰ Mâide: 5/72-73; Ayrıca Bkz. Mâide: 5/16.

¹⁷¹ Mâide: 5/116.

¹⁷² Tevbe: 9/31.

¹⁷³ Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyad ed-Deylemi Ferra, *Meâni'l-Kur'an I-III*, Dârü'l-Misriyye, Mısır tsz., I/433.

¹⁷⁴ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV/135.

¹⁷⁵ Bkz. Hadîd: 57/27.

¹⁷⁶ Bakara: 2/111.

¹⁷⁷ Mâide: 5/18.

¹⁷⁸ Zuhaylî, VI/139.

D. Sabiilik

Arap toplumunda Sabii diye adlandırılan bir dini topluluk bulunmaktaydı.¹⁷⁹ İslami kaynaklara göre “Sabiun” kelimesi Arapça “صبا” kökünden türetilmiş ve yıldızların yörüngesinden çıkması gibi bir dinden çıkıp başka bir dine girmek anlamına gelmektedir.¹⁸⁰ Sabii terimi onların dilinde “vaftiz olmak” anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak söz konusu ismin “yıkanan, vaftiz olan” anlamında komşuları tarafından Sabiilere verildiğini söylemek mümkündür.¹⁸¹

Tevhidle benzerliği olmayan Sabiilerin inanç sistemi Gnostik din anlayışının bütün özelliklerini yansıtır. Birbirine zıt özelliklere sahip olan iki gücün sonsuz reKâbetine dayanan inançta iyiliği, aydınlığı “Yüce Hayat” sembolize ederken, onun karşısında daha aşağıda bir rol oynayan kötülüğü, yokluğu “Karanlık Güç” sembolize eder. Sâbiîler her türlü dua ve ibadetlerini her şeyden üstün olan varlığa yöneltmektedirler.¹⁸² Sabiilikte her ne kadar Yahya’nın peygamber olduğu kabul edilse de gerçek anlamda ne Yahya ne de başka birisi inanç ve ibadet sistemi olan Sabiiliğin kurucusudur. Peygamber din kurucusundan ziyade inanç sisteminin öğreticisi ve temsilcisidir.¹⁸³ Sabii inancına göre ölüm yok oluş değil ruhun zincirlerini kırarak “ışık alemi”ne yükselişinin ilk adımıdır. Ruh dünyada eğer karanlıktan uzaklaşmış ve iyi yaşamışsa kıyametle birlikte dünyadaki bedeniyle birleşecek ve ışık aleminde kendine ayrılan mekana ulaşacaktır. Kötü ruhlar ise kıyamete kadar her ölüm sonucunda günahlarını çekmek üzere yeniden dünyaya gönderilirler. Kıyametle birlikte ise bir çeşit cehennemde cezalarını çektikten sonra onlarda vaftiz edilerek “ışık alemine” geçerler.¹⁸⁴

Sabiiliğin Araplar arasına hangi tarihte girmiş olduğu bilinmemekle birlikte Güney Araplarından bir takım kabilelerin bu dini kabul ettiği bildirilmektedir.¹⁸⁵ Ayet-i kerimeler Mekke’de Sabiiliğin din olarak bilindiğini göstermektedir. Sabiiler ifadesinin geçtiği ayetlerden Bakara, 2/62; Maide, 5/69 ayetleri Medine’de inmiş olsa bile,

¹⁷⁹ Bkz. Bakara: 2/62; Mâide: 5/69; Hac: 22/17;

¹⁸⁰ İbn Manzûr, I/108.

¹⁸¹ Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler Sabiiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, 28-29.

¹⁸² Gündüz, *Son Gnostikler Sabiiler*, 90-93.

¹⁸³ Gündüz, *Son Gnostikler Sabiiler*, 138-142.

¹⁸⁴ Gündüz, *Son Gnostikler Sabiiler*, 158-165.

¹⁸⁵ Günaltay, 85.

Mekke’de nazil olduğu rivayet olunan Hac, 22/17 ayeti Mekkeliler tarafından bu dinin bilindiğinin göstergesidir. Eğer Sabiilik, Cahiliyye Arapları tarafından bilinmemiş olsaydı anlamadıkları bu ifade üzerinden Peygamber’e tepki gösterirlerdi.¹⁸⁶ Ancak Mekkelilerin Sabii adını bilmiş olmaları bu dinin mahiyeti hakkında bilgi sahip oldukları anlamına gelmez.¹⁸⁷

Sabii kelimesi Müşrikler arasında Hz. Muhammed ve İslam’a girenler için kullanılmıştır. Müşrikler Hz. Muhammed’e ve Müslüman olan kişilere “Kureyşin dininden çıktı, Sabii oldu.” derlerdi.¹⁸⁸ Ebu Zer el-Gıfari Hz. Peygamber’in risaletini işitip Mekke’ye geldiğinde Rasulullah’ı “Sabii dediğiniz kişiyi bana gösterir misiniz?”¹⁸⁹ ifadesiyle sormuştu. Hz. Ömer Müslüman olunca Kureyş onun evinin önünde toplanmış “Ömer Sabii oldu (dininden döndü)” demişti.¹⁹⁰ Müşriklerin Müslümanlar’ı Sabii diye adlandırdığı birçok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler ışığında Cahiliyye’nin Sabiiliği anlama biçimi ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Kureyş, Sabiiliği Arapça anlamı üzerinden dinden çıkma, mürted olma, başka bir dine girme anlamında kullanmıştır. Ya da Sabiilik ile İslam arasında bir benzerlik görmüş olmalarından dolayı Müslümanları bu isimle adlandırmışlardır.¹⁹¹ Nitekim İbn Kesir, Tefsir’inde, Abdurrahman b. Zeyd’in Sabiiler için Ceziretu’l-Musul’da yaşayan dini topluluk olduğunu, şariatlerinin, kitaplarının ve nebilerinin olmadığını sadece “Allah’tan başka ilah” olmadığını kabul ettiklerini hatta bundan dolayı da Müşriklerin Hz. Muhammed ve Müminlere Sabii diye isim verdiklerini söyler.¹⁹² Kur’an’ın ifadelerine de bakıldığında Sabiiler, Yahudi, Hristiyan, Mecusi ve Müşrik topluluklarının dışında farklı bir gruptur.¹⁹³ Haklarında kesin, ittifak edilen bir bilgi olmamakla birlikte mevcut bilgilerden Sâbiilik’in Mekkeli müşrikler tarafından da az çok tanındığını göstermektedir.¹⁹⁴

¹⁸⁶ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 106.

¹⁸⁷ Günaltay, 86.

¹⁸⁸ İbn Manzûr, I/108.

¹⁸⁹ Müslim, *Fedailu’s-Sahabe*: 28 (2473)

¹⁹⁰ Buhârî, *Menâkıbu’l-Ensâr*: 35.

¹⁹¹ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, I/428.

¹⁹² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azim*, I/286.

¹⁹³ Bkz. Bakara: 2/62; Mâide: 5/69; Hac: 22/17.

¹⁹⁴ Kılınçlı, 75.

Sabiiler Kur'an'da üç ayette isim olarak zikredilmiş,¹⁹⁵ onların kim olduğu hakkında bilgi verilmediği gibi inançları da konu edinilmemiştir. Söz konusu ayetlerde açıkça belirtilen, onlardan Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenlerin kurtuluşa ereceği bilgisidir. Ancak bu, hangi grubun cennete gireceği tartışması değil kimin hangi davranışlar sonucu uhrevi mükafatı kazanacağı tartışmasıdır. Vahyin ilk muhatabı olan ehl-i kitabın, kendilerini Allah'ın gerçek dostları ve cennete girecek yegane kişiler olarak düşünmeleri¹⁹⁶ onlara karşı iman ve salih amel temelli cevabın verilmesine neden olmuştur. Bu ayetler sonraları salih amel münakaşasına, buna bağlı olarak büyük günah işleyenin affedilip affedilmeyeceği tartışmasına yol açsa da¹⁹⁷ aslında olay dönemin dini gruplarının kendilerini Müslümanlara karşı üstün, Allah'a daha yakın görmelerine reddiyedir.

E. Dehrilik / Zındıklık

Çoğulu “zenadık” (زنادق) olan “zındık” (زندیق) kelimesi “kadın dini” manasında Farsça'dan Arapça'ya geçip Arapçalaşmış bir kelimedir. Çift tanrıcılık, karanlık ve aydınlığa inanma, ahirete ve rububiyete inanmama, zamanın ebediliğini kabul etme, yaratıcının vahdaniyetini kabul etmeme anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁸ Maniheistler¹⁹⁹ veya Mecusiler²⁰⁰ için kullanılan bu kelime İslami dönemde, Cahiliyyede döneminde yaşamış bazı müşrikler için de kullanılmıştır. Aslında ilk dönem tarihi kaynaklarda Kureyş'ten herhangi bir kişinin veya zümrenin “zındık” olarak vasfedildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Daha sonraları Kureyş'ten zamanın baki olduğunu söyleyip ahirete ve yaratıcının tek olduğuna inanmayanlar zındık olarak vasıflanmışlardır ki bunlar tek ilaha inanmayan dehrilerdir.²⁰¹ Putlara tapan dehrilerin, zulmet ve nur görüşleri olmamasına rağmen zındık olarak vasıflanması oldukça ilginçtir. Kur'an dehrilerin görüşünü sunarken onların zamanı etkin güç olarak görmelerini şöyle ifade eder: “Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi

¹⁹⁵ Bkz. Bakara: 2/62; Mâide: 5/69; Hac: 22/17.

¹⁹⁶ Bkz. Bakara: 2/94; Bakara: 2/111.

¹⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII/404.

¹⁹⁸ Firûzabâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, I/891; İbn Manzûr, X/147; Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* I-XL, Dâru'l-Hidaye, Riyad tsz, XXV/419.

¹⁹⁹ Mustafa Öz, “Zındık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, XLIV/390.

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIII/89.

²⁰¹ C. Ali, VI/145.

ancak zaman helâk eder. Bu hususta onların hiçbir bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar."²⁰² Müşrikler içerisinde bulunan dehri grubun zındıklar gibi zamanı ön plana çıkarıp sonsuz görmeleri, vahdaniyeti ve dirilişi inkâr etmeleri onların zındık olarak isimlendirilmesine sebep olmuş olabilir.²⁰³ Bunun yanında dehri diye isimlendirilenlerin, müşriklerin önde gelenlerinden olduğu görülür.²⁰⁴ Bu kişilerin İslam'a aşırı düşmanlıklarından dolayı bunlara karşı küçültücü tarzda zındık kelimesinin kullanılmış olması mümkündür.²⁰⁵

Cahiliyye toplumu için her ne kadar şirk ifadesi kullanılsa da toplumun tamamının şirk anlayışı aynı değildi. Bunlar içerisinde "dehri" denilen ayrı ve en uç noktada olan tamamen inkârcı gruplar da vardı. "Dehriyyûn" alemin ezeli olduğunu, değişmediğini, yok olmayacağını ve yaratıcısının olmadığını savunan kişilerdir.²⁰⁶ Ölümü, hayatı ve dünyada insanın karşılaşacağı iyilik ve güzellikleri Allah'a değil de zamana dayandıran bu düşünce Kur'an'da şu ayetlerle ifade bulur: "*Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helak eder.*"²⁰⁷ Ayet vahye ilk muhatab olan Araplar arasında zamanın insan hayatı üzerindeki etkisine mutlak manada inanan, Yüce aşkın yaratıcıyı yok sayan materyalist bir dünya görüşünün mevcut olduğuna işaret etmektedir.²⁰⁸ Şehristani, Araplar içerisinde varlığını sürdüren bu grubu anlatırken onların yaratıcıyı ve dirilişi inkâr ettiklerini, insan üzerinde tabiatın diriltici gücünü, zamanın ise öldürücü gücünü kabul ettiklerini zikreder.²⁰⁹

Arap düşüncesinde inançlar birbirleriyle o kadar girift halde bulunmuştur ki "dehr" inancı şirkin bir tezahürü mü yoksa ateist bir inanç yansıması mı, ayırt etmek o kadar mümkün görünmemektedir. Kur'an ayetlerine, Cahiliyye şiirine ve tarihi rivayetlere bakıldığında dehr inancı ateizmin yansıması olduğu gibi şirk inancına sahip Arapların "zaman"a yüklediği özel anlamın da neticesi olarak algılanabilir.²¹⁰ Sonuçta

²⁰² Câsiye: 45/24.

²⁰³ A. Çelik, 64; Çelikkol, 191.

²⁰⁴ Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 161; C. Ali, VI/147.

²⁰⁵ Kiliçli, 60-62.

²⁰⁶ Âlûsî, II/220.

²⁰⁷ Câsiye: 45/24.

²⁰⁸ Mustafa Öztürk, Kur'an'da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde "Dehr" Kavramı", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 2003, 257.

²⁰⁹ Şehristânî, III/79.

²¹⁰ C. Ali, VI/148-150.

müşrikler içerisinde “dehri” olarak belirtilen inkârcı grubun ortak bir tanımı yapılamamıştır.

F. Ruhçuluk / Animizm

Bütün ilkel dinlerde olduğu gibi Araplarda da özellikle sosyal hayat geliştikçe totemist yapıda bir takım değişiklikler olmuş ve totemist düşünce yer yer animizme dönüşmüştür. Tabiaatta var olan taş, ağaç vb. varlıklar zihinlerinde var olan ilaha ulaşabilmek amacıyla mukaddes varlık haline gelmiştir. Fetiş varlık, tanrılık özelliği olmayan, daha çok ilahi gücün yurdu olan varlıktır.²¹¹ Evrende meydana gelen olaylar bu mukaddes varlıkların içerisindeki güçlerin eseri olarak algılanmıştır. Her maddenin cisminde yer tutan veya ona bitişik bir ruhu olduğu kabul edilen animizm inancında, ruhların insan ve kâinatın diğer varlıkları üzerinde gücünün olduğuna inanılırdı. Örneğin Ba’l adındaki put,²¹² yeraltı sularının ruhunu temsil ediyordu.²¹³

Araplar sefere çıktıklarında gördükleri ilk varlığın önünde yemin ederler, değişik ibadetlerini onlara has kılarlardı. Bunda fetiş inancının büyük etkisi vardı. Çünkü onlar ağaçlara, dallarına, köklerine, kabuklarına, deriye, kemiğe, tüye, pençeye, dişe, toynağa, taş, çeşitli hayvanlara, harp aletlerine, güneşe, aya ve bunların dışındaki varlıklara içlerindeki ilahi kuvvetten dolayı ibadet ediyorlardı. Bu varlıklara bitişik olan ruhlar sayesinde üzerlerinde etkin olabilecek kötü kuvvetlerden kurtulabileceklerini düşünüyorlar bu nedenle de bunlara kurban takdim ediyorlardı. Her ilkel toplumda var olan bu inanç Arap Cahiliyye düşüncesinde de mevcuttu.²¹⁴

Kâbeye olan saygının Arapları, putların içinde bir takım ruhların varlığını kabul etme inancına (animizm, fetişizm) sürüklediği kabul edilir.²¹⁵ Kâbeden ayrılan Arapların, Kâbeyi hatırlayıp çevresinde tavaf etmek amacıyla “devar”²¹⁶ adında taşlar edindikleri daha sonraları bu taşlara özel anlamlar yükleyip onların içinde bir takım ruhların varlığını kabul ettiklerini söylemek çok da imkânsız bir durum değildir. Sonuç olarak Araplar Kâbe’den götürdükleri bu taşlar sayesinde çölün kötü güçlerinden

²¹¹ Hitti, 144.

²¹² Bkz. Saffât: 37/124-126.

²¹³ Günaltay, 65

²¹⁴ Cârîm, 123.

²¹⁵ Günaltay, 66-67

²¹⁶ İbnü’l-Kelbî, 18.

korunduklarına inanırlardı.²¹⁷ Kâbe taşlarının kutsallaştırılması yanında toplum tarafından değerli kabul edilen ölmüş kişilerin ruhlarının bir takım maddelerde halen yaşadıklarını düşünmek de onları ruhçuluk inancına götürmüş olabilir. Nitekim Lat putunun aslında insan olduğu, öldükten sonra tazim için kabrinin mabed haline getirilip kendisine tapınılmaya başlandığı da bildirilmiştir.²¹⁸

G. Şirk ve Putperestlik

Cahiliye inancının temelini zaman zaman beliren monoteist düşünceyle harmanlanmış şirk inancı oluşturmaktadır. “Şerike” fiilinden türeyen şirk kelimesi “ortaklık”; “ortak koşmak” manasında, bir kişinin diğerine ortak olması anlamına gelmektedir.²¹⁹ Şirk koşana müşrik, şirk koşulana ise şerik denilmektedir.²²⁰ Şirk; putlara ibadetin hak olduğunu kabullenmek,²²¹ Allah için ortaklar düşünmek²²² bir varlığı ibadette, yaratmada, hükümde ve mülkte Allah’a ortak koşmak,²²³ Allah’ın yetkilerini Allah dışındaki güçlere veya kişilere vermek veya paylaşmak,²²⁴ uluhiyyetin özelliklerinden herhangi birini başka varlıklara tanımak demektir. Şirk; ayrıca, riya, nifak, Allah’tan başkasına yemin, herhangi bir şeyi uğursuz saymak, hadiselerin meydana gelişlerini adi sebeplere bağlamak anlamında da kullanılmaktadır.²²⁵

Kur’an şirkten, birbirine girift birçok inancı ifade eden genel bir kavram olarak bahseder. Bütün bu inançların ortak noktası Allah’a başka bir varlığı uluhiyyet, rububiyyet noktalarında ortak kabul etmektir. Bu varlıklar insan, put, melek, şeytan veya tabiata ait herhangi bir güç olabilir.²²⁶ Bu kelimenin türevleri Kur’an’da küfüv, misl, veli, nidd, şefi ve şehid lafızlarıyla kullanılmış olup²²⁷ bu ifadelerin muhatabı

²¹⁷ Semih Duğeym, *Edyân ve Mu’tekıdatu’l-Arab Kable’l-İslam*, Dâru’l-Fikri’l-Lübnaniyye, Beyrut 1995, 95.

²¹⁸ Taberî, *Câmiü’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, XXII/523.

²¹⁹ İbn Manzûr, X/447-449.

²²⁰ Zebidî, XXVII/223-225;

²²¹ Zemahşeri, III/154.

²²² İsfahânî, 452.

²²³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâturîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne I-X*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2005, X/243.

²²⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2013, 26.

²²⁵ İbn Manzûr, X/447-449.

²²⁶ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, I, 326.

²²⁷ Kiliçli, 47.

genelde kâfir Araplar olmuştur.²²⁸ Şirk ifadesi, Allah’la birlikte başka tanrılara dua eden, diğer varlıkları Allah’a denk tutan, putlara tapan, Hristiyan, Yahudi, Sabii ve Mecusi olmayan Mekkeli müşrikler için çeşitli kalıplarda birçok kez kullanılmıştır.²²⁹ Her ne kadar Cahiliyye Arapları içerisinde farklı dinlere mensup kişiler bulunsan da, şehir nüfusunun büyük çoğunluğunun şirk inancına mensup olması nedeniyle Mekke’deki inkârcı topluluklar için bu kavram kullanılmıştır.²³⁰

1. Putperestliğin Bölgeye Gelişi ve Yayılışı

Arabistan’da putperestlik inancının ilk ortaya çıkışıyla ilgili olarak bir takım sebepler bildirilmektedir. Bu sebepler bazen bir takım olaylara bağlanırken bazen de kişilere bağlanmıştır. Örneğin Arabistan’a ilk putu getiren kişinin Cürhümlüleri Mekke’den kovan Huzaa kabilesi reisi Amr b. Luhay olduğu rivayet edilir.²³¹ Bu nedenle Hz. Peygamber “*Ben (kusûf namazı kılarken) cehennemde Huzâalî Âmr ibn Luhayy’ı kendi bağırsaklarını ateş içinde sürükler hâlde gördüm. Çünkü o develeri putlar için salma adağı yapanların ilki idi.*” buyurmuştur.²³² Putperestlik Kâbe ve Hacerü’l-Esved’e duyulan saygının bir neticesi olarak da görülebilir.²³³ Mekke ve çevresinde yaşayan İsmailoğulları Mekke’den ayrıldıklarında bu mekanlara olan saygılarını göstermek maksadıyla Harem’e ait bir taşı yanlarında götürürler ve konakladıkları yerlerde Kâbeyi tavaf eder gibi bu taşı tavaf ederlerdi.²³⁴ Nesiller geçtikçe bu uygulama şekil ve taşlara tapınmaya dönüşmüş ve böylece tevhid dini unutulmuştur. Şirkin saikleri arasında ölmüş kişilere duyulan sevgi ve saygı da gösterilebilir.²³⁵ Ata kültürünün çok üst seviyede olduğu Araplarda, ölmüş salih kişileri anmak amacıyla onların kabirleri ziyaret edilir ve o kabirlerde kurbanlar kesilirdi. Bu adet Mudar kabilesinin kahramanlarından Rebia b. Mükeddem ile ilgili söylenmiş şu beyitte kendini göstermiştir:

لولا السفار وبعد خرقٍ مهمهٍ ... لتركها تحبو على العرقوب

²²⁸ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, I, 325.

²²⁹ Bkz. Yûsuf: 12/106; Bakara: 2/27, 105, Âl-i İmrân: 3/67, Ahzâb: 33/73; Tevbe: 9/1 vb.

²³⁰ Ramazan Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar Yayınları, İstanbul 2007, 109

²³¹ İbnü’l-Kelbî, 19; Muhammed b. Habib İbn Habîb, *el-Munammak fî Ahbâri Kureys*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1985, 328.

²³² Buhârî: Menâkıb, 10.

²³³ A. Çelik, 142.

²³⁴ İbnü’l-Kelbî, 18; İbn Hişâm, I/77.

²³⁵ Ögmüş, 28.

“Uzun bir sefer ve (aşılması gereken) geniş bir çöl olmayacaktı ki,

Şimdi bu deveyi (cömert ve şerefli adamın kabri yanında) boğazlayıp ökçeleri üzerinde süründürecektim.”²³⁶

Salih kişilere duyulan sevgi zamanla onların simgelerine tapınmaya dönüşmüş olabilir. Araplar, liderlere, kumandanlara, toplum tarafından değer atfedilen kişilere tanrılık (ulûhiyet) sıfatı vermişler ve bunların bazılarını da melekler veya cinler soyundan saymışlardır. Nitekim Veddy, Suva, Yeğus, Yauk ve Nesr adındaki putların Nuh kavmine ait beş salih kişinin sembolleri olduğu rivayet edilir.²³⁷ Arapların ibadet ettikleri İsaf ve Naile putlarının da böyle bir hikâyesi vardır.²³⁸

Cahiliyyede insanlar kötülüklerden korunmak amacıyla bir takım simgeler edinirlerdi. Temime denilen bu uygulamaların insanları uğursuzluk, kötülük gibi şeytani olaylardan koruduğuna inanılıyordu.²³⁹ Bu düşünce yapısına göre uğur veya uğursuzluğuna inanılan nesneler ya içlerinde bulunan kuvvet ile ya da dışarıdan gelen bir kuvvet ile güç kazanırlardı.²⁴⁰ Bu şekilde Allah'ın dışında bir takım maddelerden fayda umma, kötülüklerden korunmak amacıyla bu maddelere sığınma toplumda zamanla şirk düşüncesini geliştirmiş olabilir. Bunların yanında Araplar arasında oldukça güçlü olan ata kültürüne bağlılık geleneği şirkin toplum tarafından kabul edilmesine ve devam ettirilmesine neden olmuş olabilir. Çünkü Araplar arasında gelişmiş din algısı olmayıp putperestlik inancı yaşadıkları zorlu şartların gereğinin tezahürüdür. Arabın yaratıcıyla olan ilişkisi ontolojik bir değer olarak değil günlük pratik ihtiyaçlarını iletebileceği varlıkla kurduğu bağ olarak karşımıza çıkıyordu. Yani onun için tanrı, çöl yaşantısının zorluklarıyla baş edebilmek için ona yardım eden ilahi güçtü. Böyle bir din anlayışında geleneğin yeri büyük olup, din adına bildiklerini atalarından öğrenmişlerdi.²⁴¹

Şirkin ortaya çıkışında ve toplumda yayılmasında yukarıda zikredilen sebepler sayılabilir. Ancak Hz. İbrahim'den beri devam eden tevhid geleneğinin bozulmasını tamamen belli olaylara veya kişilere bağlamak oldukça yüzeysel bir bakış açısı olur.

²³⁶ Merzûkî, 640.

²³⁷ Buhârî: Tefasir, Nuh.

²³⁸ Bkz. Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *el-Meğâzi I-III*, Dâru'l-E'lemi, Beyrut 1989, II/841.

²³⁹ İbn Manzûr, XII/70.

²⁴⁰ A. Çelik, 143.

²⁴¹ Demircan, “Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları”, 64.

Toplumların bu tür sapmaları kavimlerin çoğunda görülen bir durumdur. Evet bu tür saikler toplumda şirk inancının yayılmasına, temel bulmasına yardım etmiş olabilir. Ancak çok eski dönemlerden beri tevhid inancının bilindiği Arabistan'da ondan daha eski olarak da paganist gelenek yaygındı.²⁴² Arap Yarımadası'nda sadece belirli bölgelere odaklanmış olan Yahudi ve Hristiyanlığın aksine putperestlik Arabistan'ın tamamında hakimdi.²⁴³ Örneğin İbn Kesir putperestliğin Araplara eski kavimlerden intikal ettiğini söyler.²⁴⁴ Bu durumda Hz. İbrahim'in temsil ettiği tevhid inancının bu bölgelerdeki pagan inançlarıyla mücadele ettiği belli bir zaman sonra ise bu mücadeleyi paganizmin kazandığı tevhid inancının yörenin putperest kültürü içerisinde kaybolup gittiği söylenebilir.²⁴⁵ Bütün bunların yanında putperestliğin Arap Yarımadasında nasıl yayıldığını gösteren yazıtların olmaması ve Kur'an'ın da bu hususta ayrıntılı bilgi vermemesi nedeniyle şirk inancının Arabistan'a nasıl girdiği hususunda kesin bilgi vermek mümkün görünmemektedir.²⁴⁶

2. Cahiliyye'de Putlar

Putlara tapınmanın temelinde sadece cansız varlıklara ibadetin olmadığı o varlıklara yüklenen bir takım anlamların olduğu görülür. Yani Mekke'deki Arapların şirki basit, kaba ve tamamiyle maddi değildir.²⁴⁷ Putlar maddi şekillerin etkinlik sahibi ilahi varlık olmayıp uluhiyyetin kendilerinde toplandığı nesnelerdi.²⁴⁸ Animizm ile ilgili bölümde de bahsettiğimiz gibi putçuluğun ilk basamağını insan hayatında tasarruf sahibi ilahi ruhların mekana, canlı ve cansız herhangi bir varlığa hulul edebileceği inancı oluşturur.²⁴⁹ Araplar putları uluhiyyetin bizzat kendi sureti olarak görmezler, ancak ilgili tanrısal gücün ruhunu taşıyan varlıklar olarak onlara tazimde

²⁴² Bkz. En'âm: 6/74-84.

²⁴³ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 57.

²⁴⁴ Ebû'l-Fida İsmail b. Amr İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, Dâru'l-Fikr 1986, II/240-241.

²⁴⁵ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 24; Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2007, 22.

²⁴⁶ Hüseyin Atay, "İslamdan Önce Arap Yarımadasında Putperestlik ve Yayılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1-4), 1957, 88.

²⁴⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 36.

²⁴⁸ Fethi Kerim Kazanç, "Tevhid İnancı ve Evrensel Ahlak İlişkisi: Hz. İbrâhîm Örneği", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 2011, 80.

²⁴⁹ Remzi Kaya, "‘Vahiy öncesi Hicaz’ da Müşrik Arapların İnanç Esasları", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu:1-3 Temmuz 2011- İstanbul*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2011, 134; Öğmüş, 272.

bulunurlardı.²⁵⁰ Bu nedenle söz konusu ruhlar çokça olduğundan tanrılar da sayısızdı. Cahiliyyede putların sayısını sınırlayacak güç yoktu. Kâbe etrafında her kabilenin kendine göre putu olduğu ve putların sayısının 360 olduğu söylenmiştir.²⁵¹ Çok tanrılı bu inanç o kadar yaygınlaşmıştı ki, Hz. Peygamber onlara tevhid inancını tebliğ ettiğinde Kur'an'da yer bulan şu sözlerle karşılık vermişlerdi: “*İlahları bire mi indirdi! Bu çok tuhaf bir şey.*”²⁵² İlahın tek olması Cahiliyye Arabının aklının alabileceği bir gerçeklik değildi.

Kur'an-ı Kerim'de putları ifade etmek için esnâm²⁵³, ensâb²⁵⁴, evsân²⁵⁵, cibî²⁵⁶, timsâl²⁵⁷, tâğût²⁵⁸, evliyâ²⁵⁹, şüfeâ²⁶⁰, endâd²⁶¹ kelimeler kullanmıştır. Aynı şekilde özel isimleriyle Kur'an-ı Kerim'de Nuh peygamber zamanında Arabistan'da ibadet edilen putların ismi zikredilmektedir; Vedd, Seva, Yagus, Yauk ve Nesr.²⁶² Kur'an'da ayrıca üç de dişi tanrıça²⁶³ adı sayılmaktadır ki bunlar Lat, Uzza, Menattır.²⁶⁴ Bu putların ortak özellikleri Allah dışında tanrı olarak kabul edilen bir takım şekilsel varlıklar olmasıdır. Ayrıca bu putlar asılsız inanç ve uygulamalarla ya da sahte değerlere bağlanma eğilimiyle bir arada düşünülebilen her şeye işaret etmektedir.

Arapların özel isimlerle andığı yüzlerce putu bulunuyordu. Bunların içinde Lat, Uzza, Menat, Vedd, Suva, Yeğus, Yeuk, Nesr, Sa'd, Hubel, İsaf ve Naile, Zat-ı Envat, Ruh-i Zemin Kabil, Ruh-i Zemin Bayır, Ba'l diğerlerine göre daha önemli sayılan tanrılardı.²⁶⁵ Daha çok dikili taş, kaya ya da ağaç gibi belli bir şekli ifade etmeyen putlara tapan Arapların, Hübel, Vedd, Süva, Yağus, Yauk ve Nasr gibi putları insan veya hayvan şeklinde idi. O nedenle bunların yöreye dışarıdan getirilmiş olduğu

²⁵⁰ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 58.

²⁵¹ Zemahşeri, I/210.

²⁵² Sad: 38/5.

²⁵³ Bkz. Enam: 6/74; İbrâhîm: 14/35; Enbiyâ: 21/57; Şuara: 26/71.

²⁵⁴ Bkz. Mâide: 5/90, Meâric: 70/43.

²⁵⁵ Bkz. Hac: 22/30; Ankebût: 29/17, 25.

²⁵⁶ Bkz. Nisâ: 4/51.

²⁵⁷ Bkz. Enbiyâ: 21/52.

²⁵⁸ Bkz. Bakara: 2/256-257; Nisâ: 4/51, 60, 76; Mâide: 5/60; Nahl: 16/36; Zümer: 39/17.

²⁵⁹ Bkz. A'râf: 7/30; Hûd: 11/20.

²⁶⁰ Bkz. En'âm: 6/ 70; Rûm: 30/ 13; Zümer: 39/43.

²⁶¹ Bkz. Bakara: 2/22. 165; İbrâhîm: 14/30; Zümer: 39/8; Fussilet: 41/9.

²⁶² Bkz. Nuh: 71/21.

²⁶³ Susa, 167

²⁶⁴ Bkz. Necm: 53/20.

²⁶⁵ Rafsancânî ve diğ., 23

söylenbilir.²⁶⁶ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla özel isimlere sahip olan bu putların hepsinin değişik güçlerinin olduğuna inanılırdı. Örneğin Lat, Uzza ve Menat en çok saygı duyulan ve şefaatçi sayılan putlar olup²⁶⁷, bu üç putu İbn Abbâs ve Mücâhid'den rivayete göre Allah'ın isimlerinden çıkarmışlardı. Allah'dan Lat'ı, Aziz'den Uzza'yı, Mennan'dan Menât'ı. Belki de Cenâb-ı Hakk'ın ulûhiyetini taksim ettikleri gibi, isimlerini de taksim ederek müşahhaslaştırmak istemişlerdir.²⁶⁸ Menat daha çok kaza ve kader tanrısı olarak algılanmıştı. Menat kelimesinin türediği “mena” (مَنَى) fiilinin orijinal anlamı, “saymak, pay olarak vermek”tir.²⁶⁹ Ancak bu kelime Arap dilinde takdir anlamında ki “kaddera” (قَدَّرَ) ile anlamlandırılmıştır.²⁷⁰ Şairler bütün kötü talih ve kismetleri Menaya yahut dehr adına zemmeder, kötülerlerdi.²⁷¹ Bu bağlamda Menat putunun Araplar tarafından kader tanrısı olarak algılandığını söylemek yanlış olmaz. Menat, Mekke ile Medine arasındaki sahilde Musallal bölgesinde Kudayd denilen yerde bulunan dikili taş şeklindeki bir put ile temsil olunmaktaydı.²⁷² En kudretli, Venüs, sabahyıldızı adındaki Uzza putu²⁷³ Mekke doğusundaki Nahle mıntıkasında bulunuyordu.²⁷⁴ Arapların en kutsal saydığı put olup onun için kurbanlar adarlardı. Abdu'l-Uzza ismi Araplarda oldukça yaygındı.²⁷⁵

Savaş ve yağmur tanrısı²⁷⁶, olarak düşünülen Hübel'in geleceği bildiği ve gelecekle ilişkili olduğu düşünüldüğünden putun yanında bulunan kutsal oklarla talih ve kismet aranırdı. Kırmızı akik taşından yapılan Hübel putu insan şeklinde olup Kâbe'nin baş putu sayılırdı.²⁷⁷ Lat dışı Tanrı olup bir bakıma üretkenlik ilahıydı. Mukaddes otlak arazilerine sahip olan putun mekanı, bir bakıma sığınma alanı olarak kabul edilmişti.²⁷⁸ Ba'l ise yer altında olduğu düşünülen güçlerle ilişkili bir tanrı idi.²⁷⁹ Ancak gerek Kur'an gerekse tarihi kaynaklar bu putlara onlara tapanlar tarafından hangi anlamlar

²⁶⁶ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 66.

²⁶⁷ İbnü'l-Kelbî, 27-28.

²⁶⁸ Ulutürk, 24.

²⁶⁹ Helmer Ringgren, *İslam Kaderciliği*, (Çev.: Resul Öztürk), Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul 2008, 29-30.

²⁷⁰ Zebidî, 39/559.

²⁷¹ Hitti, 148.

²⁷² İbnü'l-Kelbî, 23.

²⁷³ Hitti, 147.

²⁷⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 315.

²⁷⁵ İbnü'l-Kelbî, 27.

²⁷⁶ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 64.

²⁷⁷ İbn Hişâm, I/152; İbnü'l-Kelbî, 36.

²⁷⁸ Hitti, 147.

²⁷⁹ Rafsancânî ve diğ., 23

yüklendiği konusunda çok fazla ipucu vermemektedir. Büyük putlardan başka, bir puta veya tapınağa sahip olabilecek gücü olmayanlar “ensab”, “asnam” ve “evsan” denilen putlar edinirlerdi. Bu putlar şekilsiz bir taş olursa “ensab”, belli bir şekil verilmişse “asnam” veya “evsan” diye isimlendirilirdi.²⁸⁰ Ayrıca Cahiliyye Arapları kendilerine göre anlamlar yükledikleri ağaç türü varlıkları da kutsal saymışlar, bunlardan bereket ummuş ve etraflarını tavaf etmişlerdir. Hatta bu inanç özellikle yeni Müslüman olmuş kişilerin bile zihinlerinde bir dönem varlığını sürdürmüştür. “Rasulullah (s.a.v.), Hayber’e çıktığında yolda müşriklerin silahlarını astıklarını bir ağaç olan “Zatu envat” adı verilen bir ağaca uğradı. İnsanlar Ey Allah’ın Rasûlü! “Onların Zatu Envatı olduğu gibi bize de bir “Zatu envat” tayin et.” dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.): Sübhanallah dedi. Bu söz Musa’nın kavminin Musaya söylediği: “...Ey Musa bize O insanların taptıkları tanrıları gibi bir tanrı yap...” (Araf: 138) söze benzedi. Ben canım kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki: Sizler kendinizden önceki Yahudi ve Hristiyanların yoluna mutlaka uyacaksınız.”²⁸¹ Cahiliyye de bütün bu putların dışında her ailenin kendine özgü putu bulunmakta idi.²⁸² İleride geleceği üzere Kur’an’da Allah’ın isimleri ve özellikle fiilleri bildirilirken, Cahiliyye toplumlarındaki putlara yüklenen tüm bu özellik ve fiillerin geçersizliği vurgulanarak bu alanda tevhid inancı oluşturulmaktadır.

²⁸⁰ İbnü’l-Kelbî, 41.

²⁸¹ Tirmizi: Fiten, 18 (2180)

²⁸² İbnü’l-Kelbî, 41; Çağatay, 95.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALLAH İNANCI VE TEVHİD

1.1. İSLAM'DA ALLAH İNANCI

1.1.1. Allah'ın Zatı

Cahiliyyede sahte tanrılarla birlikte anılan Allah genelde üstün güç sahibi soyut bir varlık olarak düşünülmüş buna bağlı olarak ta onun bir temsili yapılmamıştı. Buna karşılık önemsedikleri diğer tanrılara çeşitli şekiller vererek müşahhaslaştırmışlardı.²⁸³ Ancak bu durum zamanla gökteki güçlü tanrı inancını neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştı. Çünkü onların gördüğü tanrılar karşılarında idi; Allah ise görünürde yoktu. Bu nedenle Hz. Muhammed'in bahsettiği tanrıyı görmek istemişlerdi: *“Bizimle karşılaşmayı (bir gün huzurumuza geleceklerini) ummayanlar: Bize ya melekler indirilmeliydi ya da Rabbimizi görmeliydik, dediler. Andolsun ki onlar kendileri hakkında kibire kapılmışlar ve azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir.”*²⁸⁴ Ayetteki ifadeler müşriklerin batıl inançta dirençlerini, her halükarda inanmayacaklarını gösterirken²⁸⁵ aynı zamanda aslında kabul ettikleri, bir takım zamanlarda zihinlerinde var olan²⁸⁶ fakat zamanla tamamen yok olan gözle görülmeyen tanrının zihinlerde sorgulanması olarak düşünülebilir.

Putçuluk inancı ile birlikte gözle görülemeyen tanrı inancının tamamen geri plana itilmesi ve bir takım dış tesirler Araplar arasında tanrıyı insan şeklinde düşünme yani antropomorfizmin doğmasına sebep olmuştur. Allah ile ilgili olarak da onu insansı düşündüklerinden ona çocuk nispet etmek,²⁸⁷ bir takım insansı özellikler vermek oldukça doğal geliyordu: *“Rahmân çocuk edindi” dediler.*²⁸⁸ Antropomorfik tanrı inancı sadece müşriklerde olmayıp dönemin Hristiyan ve Yahudilerinde de görünmekteydi. Ayet-i Kerime, o dönemde *“Üzeyir Allah'ın oğludur.”* diyen

²⁸³ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 57.

²⁸⁴ Furkân: 25/21.

²⁸⁵ Karaman ve diğ., I/117-118.

²⁸⁶ Bkz. İsrâ: 17/ 67; Ankebût: 29/65; A'râf: 7/48-49.

²⁸⁷ Bkz. Yûnus: 10/68-70; Meryem: 19/88-92; İsrâ: 17/110-111; Zümer: 39/4 vb.

²⁸⁸ Meryem: 19/88-92.

Yahudilere, “Mesih Allah’ın oğludur!” diyen Hristiyanlara ve “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” diyen müşriklere reddiye niteliğindedir.²⁸⁹ Tanrıyla birlikte bazı varlıkları bağlantılı olarak düşünmek, ona soy isnat etmek şirk içerisindeki bütün dinlerde var olan yaygın anlayıştır. Müşrik Araplarda da özellikle meleklerin Allah’ın kızları olduğu inancı yaygındır.²⁹⁰ Bunun yanında melekler, cinlerin önde gelenlerinin Allah’tan olan kızları olarak düşünülmemekte idi.²⁹¹

Cahiliyye Arapları içerisinde varlıklarını sürdüren Yahudiler, Hıritiyanlar, Mecusiler, Sabiiler gibi bazı gruplar hariç şirk olarak adlandırılabilen topluluklar Allah veya Rahman olarak bildikleri ilah hususunda bir takım inançlara sahiplerdi. Mekke’de toplumun geneli bir şekilde Allah’a inanmaktaydı²⁹² ve bu tanrının mekanı da göklerdi.²⁹³ Çünkü gök, üstün tanrının karar kılacağı yüce bir mekândı.²⁹⁴ Dua ederken ellerini gökyüzüne kaldırmaları²⁹⁵, yağmur istemek için göğe en yakın yüksek dağlara çıkmaları²⁹⁶ bu inancın bir neticesi olarak görülebilir. Tirmizi’de rivayet olunan hadis de bu düşünceyi desteklemektedir. Hz. Peygamber, Husayn’a: “Kaç ilaha tapıyorsun?” dedi. O da: “Altısı yerde biri gökte.” diye cevap verdi. Rasulullah: “İsteyerek ve korkarak ibadet ettiğin hangisidir?” dedi. Husayn: “Gökte olandır.” dedi. Rasulullah “Sana bazı sözler öğresem Müslüman olmaz mısın?” dedi. Adam Müslüman oldu. Rasulullah da ona şöyle demesini tavsiye etti: “Allah’ım bana hidayetimi ilham et, beni nefsimin şerrinden koru.”²⁹⁷

Gökteki yüce tanrı olarak sayılan Allah’ın ebedi olduğu inancı da şiirlere yansımıştı. Bu durum Zuheyr b. Ebi Sulma’nın (ö. 609/610) şiirinde şöyle dillendiriliyordu:

ألا لا أرى على الحوادثِ باقياً ... ولا خالداً إلا الجبالَ الرواسيا

²⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXI/566.

²⁹⁰ Bkz. Nahl: 16/57; Enbiyâ: 21/26; Kehf: 18/1-5; Saffât: 37/149-159; Zümer: 39/4; Zuhurf: 43/15-19; Tur: 52/39.

²⁹¹ Muhammed b. Muhammed Tahir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr I-XXX*, Dâru’t-Tunusiyye, Tunus 1984, XVIII/42.

²⁹² Kiliçli, 63.

²⁹³ Hüseyin Çelik, “Kur’an’ın, Mekke Toplumunda Var Olan Bir Takım Yanlış İnançları İslah Etmesi”, Mesut Okumuş (Ed.) *Kur’an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu: 29 Haziran- 01 Temmuz 2012-Çorum*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2013, 337.

²⁹⁴ Resul Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam’ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8 (2), 2008, 141.

²⁹⁵ C. Ali, VI/120.

²⁹⁶ C. Ali, VI/121.

²⁹⁷ Tirmizi: Da’vat, 70 (3483).

وَالْأَسْمَاءَ وَالْبِلَادَ وَرَبَّنَا ... وَأَيَّامَنَا مَعْدُودَةً وَاللَّيَالِيَا

“Yüce dağlar hariç olayları sürekli ve sonsuz görmüyorum

Ve ancak sema, arz ve bir de rabbimiz (baki ve sonsuzdur); günlerimiz ve gecelerimiz ise sayılıdır.”²⁹⁸

İslam kelimasında Allah'ın zatı hakkında bir takım değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle varlığın hakikati, özü konusunda ortaya atılmış felsefi düşünceler neticesinde Allah'ın zatı cevher ve araz tartışmalarıyla beraber değerlendirilmiştir.²⁹⁹ Allah'ın diri ve canlı olduğu noktasında İslam alimleri arasında ittifak olmakla beraber canlılığını ifade eden hayat sıfatının müstakil bir mana olarak Allah'a nispet edilip edilmeyeceği hususunda ise kelamcılar arasında tartışmalar yaşanmış, özellikle tasavvufi anlayışla bu sıfatla ilgili bir takım mistik yorumlar yapılmıştır.³⁰⁰ Yine daha sonraki tartışmalarda haberi sıfatları tartışma alanı gören müşebbihe gibi gruplar, putların cansız varlıklar olduğunu belirterek ilah olamayacağını delillendiren ayetleri³⁰¹ delil göstererek Allah'ın uzuvlarının bulunduğunu iddia etmişler, Allah'ın zatını veya sıfatlarını başka varlıklara benzetip³⁰² şöyle demişlerdir: “Allah Teâlâ, putların uzuvlarının bulunmayışını, onların ilâh olmadıklarının delili saymıştır. Binaenaleyh, şayet uzuvlar, Allah için söz konusu olmasaydı, O'nun ilâh olmadığına delil olurdu. Halbuki, Allah'ın ilah olmadığı bâtıldır. Şu halde, Allah'ın böylesi uzuvlarının bulunduğunu söylemek gerekir.”³⁰³

Kur'an, özel ismi Allah olan ilahın uluhiyyetini insanlara anlatırken tamamen maddî, tecessüm etmiş varlık betimlemez. Bunun yanında insanın idrakinden uzak mücerred bir varlık da tanımlamalarda yer almaz.³⁰⁴ Kur'an'a göre Allah, insanla olan ilişkisi bağlamında vahiyle ilişkinin koşullarını belirleyen ve insanlardan beklenen

²⁹⁸ Abdülkadir b. Ömer Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbu Lübbâbi Lisâni'l-Arab I-XI*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1997, VII/493.

²⁹⁹ Bkz. Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed Nesefî, *Tefsirâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, 147 vd.; Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felasife -Filozofların Tutarsızlığı-*, (Çev.: Bekir Karlığa), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, 7.

³⁰⁰ Bekir Topaloğlu, “Hay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, XVI/549.

³⁰¹ Bkz. A'râf: 7/195; Nahl: 16/21; Ahkâf: 46/5; Yûsuf: 12/40;.

³⁰² Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firâk ve Beyânü'l-Firkati'n-Nâciye minhum*, Dâru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1977, 214.

³⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV/432.

³⁰⁴ Ulutürk, 273.

itaatin mabududur.³⁰⁵ Çeşitli sıfatlarla tavsif edilmiş olan mabud insana tanıtılmış, Kur'an'ın ilk muhatablarının müşahhas tanrılara tapınmalarından dolayı tanıtımda somuttan soyuta doğru yol takip edilmiştir.³⁰⁶ Öncelikle tapınmış oldukları putların düşünülen ilah olarak sahip olmadıkları ve olamayacakları özellikler ifade edilmiştir: *“Onları doğru yola çağırırsanız, size uymazlar; çağırmanız da, susmanız da onlar için birdir. Allah'tan başka taptıklarınız putlar da, sizin gibi yaratıklardır. Eğer doğru sözlü iseniz, onları çağırın da size cevap versinler bakalım.”*³⁰⁷ Allah'ı tanıtan ayetler tanrı düşüncesine sahip ancak bu düşüncede yanlıgilara düşmüş, sapıtılmış kişileri hedef almakta ve onların bu yanlışlarını düzeltme amacı gütmektedir.³⁰⁸ Daha sonra putların ilahlığı yıkılınca yerine putlardan nefyedilen sıfatlara ve daha fazlasına haiz Allah'ın varlığı ortaya konmuştur. Bunu yaparken temel kriter Tanrının ne olmadığı veya neyle tavsif edilemeyeceği ve nelerle muttasıf olduğudur.³⁰⁹

1.1.2. İlahi İsim ve Sıfatlar

Tarihi kaynaklara ve Kur'an ayetlerine bakıldığında Araplar arasında özelde ise Mekke'deki Müşrikler arasında, putlardan üstün, onları yaratan, mutlak güçlü bir tanrının varlığı temelde kabul ediliyordu. Bu tanrı Allah'tı ve Allah kelimesi Araplar tarafından bilinmekteydi. Allah lafzı gerek Cahiliyye gerekse İslami dönemde ortak bir addı.³¹⁰ Kur'an vahyi ile birlikte bu lafız sıklıkla kullanıldığında onlar için yabancı bir isim olarak algılanmamıştı. Bu durum bedevi Araplar için de geçerli idi.³¹¹ Tekil olarak kullanılan Allah lafzı³¹² herşeye hükmeden, dünyanın yaratıcısı tanrı anlamında³¹³ şiirlerin yanısıra, dualarda, deyim ve atasözlerde kullanılmakta idi.³¹⁴ Allah'ın kulu anlamında Abdullah kelimesi oldukça yaygın bir isimdi. Aslında bütün Sami

³⁰⁵ Arkoun, *İslam Üzerine Düşünceler*, 219.

³⁰⁶ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, Atay Yayınları, Ankara 2013, 154-155.

³⁰⁷ A'râf: 7/193-194; Ayrıca bkz.; A'râf: 7/191-192, 195, 198; Yâsîn: 36/74-75; Tâhâ: 20/88-89; Sebe: 34/22.

³⁰⁸ Abdulhamit Sinanoğlu, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İslamiyât Yayınları, Ankara 2005, 37.

³⁰⁹ Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 56.

³¹⁰ Hittî, 148.

³¹¹ İzutsu, 121-122.

³¹² Mustafa Çağrı, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, III/316.

³¹³ Susa, 168

³¹⁴ Bekir Topaloğlu, “Allah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989, II/473; Ali Bulut, “Cahiliyye Şiirinde Bazı Dini Motifler”, *Onduluz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2005, 216.

kavimlerde üstün tanrıya El, İlu veya Allah isimleri verilmiştir.³¹⁵ “*Andolsun ki onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorsan, mutlaka “Allah...” derler. De ki: (Öyleyse) övgü de yalnız Allah'a mahsustur, ama onların çoğu bilmezler*”³¹⁶ ayeti de Allah lafzının Araplar arasında belirttiğimiz anlamda kullanıldığını göstermektedir. Ancak aracı tanrılara tapınma Cahiliyye Araplarına Allah'ı unutturmuş³¹⁷, Allah düşüncesi evrim bulmuş ve bu lafza farklı izafî manalar yüklenmiştir. Bu kelimenin Araplar tarafından kullanılması Hz. İbrahim'in geleneğinin kırıntılarının devam ettirilmesi olarak algılanabilir.³¹⁸

Allah lafzının yanısıra Araplar arasında Rahman ismi de bilinmekte ve özellikle Cahiliyye şiirlerindeki kullanımından anlaşıldığı kadarıyla bu kelimeden yüce yaratıcı yani Allah kastedilmekteydi.

Arap şairi Selame b. Cündel'in şu beyti rahman lafzının Cahiliyyede kullanılış biçimini gösterir:

عَجَلْتُمْ عَلَيْنَا عَجَلْتَيْنَا عَلَيْكُمْ ... وَمَا يَشَأُ الرَّحْمَنُ يَعْقِدْ وَيُطْلِقْ

“Biz sizin hakkınızda acele ettiğimiz gibi siz de bizim hakkımızda acele ettiniz.

Rahman dilediğini ya tutar (karşılığını verir) ya da serbest bırakır.”³¹⁹

Şenfera el-Ezdi, Hatim et-Tai, Zeyd b. Amr gibi şairlerin şiirlerinde de rahman isminin Allah'ı ifade etmek için kullanıldığını gösteren deliller mevcuttur.³²⁰ “*De ki: “İster Allah deyin, ister Rahman deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'na hastır.” Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısıma; ikisinin arası bir yol tut.*”³²¹ ayeti de Rahman ve Allah ifadelerinin önceden Arap toplumunda kullanıldığının bir göstergesidir. Çünkü muhtemelen müslümanların Cahiliyye dönemlerinde kullandıkları Allah ve Rahman gibi ilâhî isimleri bundan sonra da kullanıp kullanamayacakları hususunda tereddüt göstermeleri üzerine bu açıklama

³¹⁵ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 70-71.

³¹⁶ Lokmân: 31/25; Ayrıca Bkz. İsrâ: 17/42-43; Yûnus: 10/18, 31-32; Ankebût: 29/63.

³¹⁷ Rafsancânî ve diğ., 25

³¹⁸ R. Öztürk, 125.

³¹⁹, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb Asmâî, *el-Esmaiyyat İhtiyaru'l-Esmâi*, Dâru'l-Maarif, Mısır 1993, 136.

³²⁰ C. Ali, VI/38 vd.

³²¹ İsrâ: 17/110; Ayrıca Bkz. Meryem: 19/88-92.

yapılmıştır.³²² Ayrıca İslami dönemde olduğu gibi Cahiliyye döneminde de Rahman kelimesinin çoğulunun bulunmaması, bu kelimenin bir tek tanrıyı yani Allah'ı ifade ettiğini göstermektedir.³²³

Rahman lafzının Araplar tarafından bilinmediğini ve kullanılmadığını ifade edenler özellikle Hudeybiye Antlaşması'nda müşriklerin anlaşma metnindeki “rahman” ifadelerine itirazlarını ve “*Onlara: Rahmân'a secde edin! Denildiği zaman: “Rahmân da neymiş! Bize emrettiğin şeye secde eder miyiz hiç!” derler ve bu emir onların nefretini arttırır.*”³²⁴ ayetini delil gösterirler. Ancak sözkonusu örnekler, Müşriklerin bu kelimeyi bilmedikleri, kullanmadıkları anlamından ziyade inatlarını ve inkârlarını göstermektedir. Çünkü Cahiliyye Arapları, “Rahman” ifadesinin Arapça bir kelime olup “nimetlerde bulunan” anlamına geldiğini biliyorlardı.³²⁵ Meryem Suresi'nde yer alan “*Rahmân çocuk edindi*” dediler.”³²⁶ ayet-i kerimesi de Cahiliyye Arapları içerisinde bu kelimenin bilindiğini ve yüce ilah için kullanıldığını gösterir niteliktedir. Ayrıca inkârlarını Allah'ın iradesine bağlayan müşrikler “*Eğer Rahman dilemiş olsaydı, biz bunlara kulluk etmezdik.*”³²⁷ diyebiliyordu.

İslam'dan önce Araplar önem verdikleri varlıklar ve olaylar üzerine yemin ederlerdi. Bunun yanında Allah adına da yemin ederler ve eğer yemin Allah'ın ismi üzerine yapılmış olursa buna “cehdü'l-eymen” (en ağır yemin) adını verirlerdi.³²⁸ Kur'an'da da zikredilen bu yemin şeklinin³²⁹ kullanımı Cahiliyye şiirlerinde de yaygındı. Cahiliyye şairi Züheyr b. Ebi Sulma şiirinde şöyle yemin ediyordu:

تالله ذا قسما لقد علمت ... ذبيان عام الحبس والأصر

“Tallahi, yeminle söylüyorum Zubyan kavmi, bağlanıp hapsedildiği yılı iyi bilir”.³³⁰

Babası öldürülen İmruükays intikam yeminini Allah adına yapıyordu:

³²² Karaman ve diğ., III/529-530.

³²³ Çağrı, III/316.

³²⁴ Furkân: 25/60.

³²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV/479.

³²⁶ Meryem: 19/88.

³²⁷ Zuhuruf: 43/20.

³²⁸ Muhammed b. Ahmed Kurtûbî, *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an I-XX*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964, VII/62.

³²⁹ Bkz. En'âm: 6/109.

³³⁰ Abdullah Abdulcabbar, Muhammed b. Abdu'l-Mun'im Hâfâcî, *Kıssatü'l-Edeb fi'l-Hicaz fi'l-Asri'l-Cahiliyye*, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Mısır tsz., 495.

وَاللّٰهُ لَا يَذْهَبُ شَيْخِي بَاطِلًا ... حَتَّى أَبِيدَ مَالِكًا وَكَاهِلًا

“Vallahi’ babamın kanı yerde kalmayacak

Malik ve Kahil kabilelerini yok edinceye kadar.”³³¹

Cahiliyye inancındaki Allah düşüncesinin izleri yeminlerde olduğu gibi gündelik hayatta rahatlıkla görülebilirdi. Özellikle çocuklarına isim verirken putlara nispetle isim verdikleri gibi Allah’a nispetle de isim koyabiliyorlardı. Örneğin Abdullah ismi onların yoğunlukla koyabildikleri isimlerdendi. Nitekim Hz. Muhamed’in babasının ismi Abdullah idi.³³² Allah inancı hac esnasında açıkça kendini gösterirdi. Kureyş ve Kinane kabilelerinin Hac esnasında getirdikleri telbiyeleri şu şekilde idi: “Buyur Allah’ım buyur, buyur. Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da senin hükmündedir. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin.”³³³ Bu telbiye ile önce Allah’ı birliyorlar, daha sonra Allah katında şefaathçi kabul ettikleri ilahlarını O’na ortak koşuyorlardı. Ayrıca telbiyede iki zıtlığı bir arada bulundurmaları onlar için hiçbir şey ifade etmiyordu. Çünkü putlara ibadeti Allah için yapıyorlardı.³³⁴

Cahiliyye Arapları, Allah ve Rahman gibi özel isimlerle bildikleri gökteki yüce ilahı bir takım sıfatlarla tanımlıyor, O’nun yaratıcı, bilgi ve güç sahibi olduğunu da kabul ediyorlardı.³³⁵ Cahiliyye Araplarının bir şekilde Allah inancından haberdar olmaları, bir takım lafız ve sıfatlarıyla Allah’ı bilmeleri gerek İbrahimi kökenlerin gerekse Mekke ve çevresindeki Yahudi ve Hristiyan gruplarıyla etkileşimin neticesi olarak görülebilir.³³⁶ Ancak onların ahiret inancına karşı tavırları Allah’ın bu sıfatlarını ötelemelerine sebep olmuştur. Çünkü alim ve aziz olan Allah hem onların yaptıklarını bilecek hem de onları yeniden yaratma noktasında güç sahibi olacaktı. Yaratılışın gereği olarak ilim ve azizliği itiraf etmiş olsalar bile yeniden yaratılma ihtimali ve putlara tapınmayı bırakma düşüncesi Allah’ın yaratıcı, aziz ve alim olduğu inancını gerilere atmış ve putlara ibadeti ön plana çıkarmıştı.³³⁷

³³¹ Abdülkadir b. Ömer Bağdadi, II/213.

³³² İbn Hişâm, I/110.

³³³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 311; İbnü’l-Kelbi18.

³³⁴ Leyla Tevfik el-Umrî, “Telbiyetü’l-Arap fi’l-Cahiliyye”, *Mecelletü Câmîatü Dimeşk*, 21 (4+3), 2005, 207.

³³⁵ Zuhurf: 43/9; Ayrıca Bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, Nun Yayınları, İstanbul 1995, 38.

³³⁶ İzutsu, 138.

³³⁷ İbn Âşûr, XXV/167.

Yaratıcı ile mahluk arasındaki ilişkinin düzeyini ifade eden isim ve sıfatlar hakkında sonraki dönemlerde tartışmalar yaşanmıştır. Kelamcılar kendi düşünce altyapılarına uygun olarak ilahi sıfatları³³⁸ anlamaya çalışmış, ortaya çıkan problemlerin çözümünde Kur'an ayetleri yine bu altyapıya göre değerlendirilmiştir.³³⁹ Sıfatlar konusundaki tartışmaların başında sıfat ile zat arasındaki ilişki gelmektedir. Ehl-i sünnet sıfatların, Allah'ın ne aynı ne de gayri olmayıp,³⁴⁰ zatıyla kaim ezeli ebedi kadim manalar olduğunu ifade etmektedir.³⁴¹ Buna karşılık Mutezile ise sıfatlar görüşünü tevhid esasına dayandırmaktadır. Allah'ın sıfatlarını kabul etmekle beraber zatından ayrı manalar olarak düşünmemişlerdir.³⁴² İsim müsemma tartışması da sıfatlar hususundaki tartışmalar arasındadır. Ehl-i sünnet kelamcıları bu iki kavramı beraber kullanıp Allah'ın en güzel isimlerle vasıflanmış olduğunu ifade ederek, isim ve sıfatların zatına nispet edilen manalar olduğunu kabul etmiştir.³⁴³ Ancak Mutezile farklı bir görüşe sahip olup Allah'ın isimlerini kabul etmesine rağmen ismin müsemmanın gayri olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁴ İsimlere ait tartışmalardan birisi de sayılarının ne olduğudur. Özellikle İbn Hazm gibi alimler “*Şüphesiz, Allah'ın doksan dokuz, yüzden bir eksik ismi vardır. Kim o doksan dokuz ismi sayarsa veya ezberlerse cennete girer*”³⁴⁵ hadisini delil göstererek Allah'ın 99 isminin olduğunu, bunların haricinde bir şey eklemenin isimler hususunda sapma olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁶ Buna karşılık cumhur ise Allah'ın isimlerini ve isimlerin karşılığı olan sıfatlarını belli bir sayıyla sınırlamayı kabul etmeyip Kur'an ve hadislerde geçmeyen başka isimlerinin de olabileceğini kabul eder.³⁴⁷ Ayrıca ehl-i sünnet kelamcıları sıfatları zatı, fiili, manevi diye kısımlara ayırmış, ancak tasnifler kesinlik ifade etmemiştir. Örneğin Eşarilerin yedi kabul ettiği

³³⁸ Kur'an'da Allah anlatılırken “isim/esma” kelimesi kullanılmış, “sıfat” kelimesi kullanılmamıştır. Ancak sonraki süreçte isim-sıfat ayrımı İslam düşüncesine yerleşmiş ve bu bağlamda Allah sıfatlar çerçevesinde anlatılmıştır. Bizde anlatımın kolaylığı için bu kelimeyi kullanmayı uygun görmekteyiz.

³³⁹ H. Sabri Erdem, “Manevi Sıfatlar Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (1), 2003, 69.

³⁴⁰ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 2003, 45-46.

³⁴¹ Ebu Muhammed Nuruddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Maarif, Mısır 1969, 49.

³⁴² Mevlüt Özler, İlahi İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem”, *Ekev Akademi Dergisi*, 1 (1), 1997, 187.

³⁴³ Ebü'l-Meâli Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1950, 141.

³⁴⁴ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1996, 542-543.

³⁴⁵ Buhârî, Tevhid, 12.

³⁴⁶ Ali b. Ahmed İbn Hazm Endülsi, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal I-V*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1996, II/323-324.

³⁴⁷ Sâbûnî, 52.

zati sıfatları Maturidiler sekiz kabul etmiştir.³⁴⁸ İslam kelimindeki ilahi isim ve sıfatlarla alakalı bu tartışmaları, ilgili dönemin problemleri ve muhatapları çerçevesinde anlamak gerekir. Ancak dikkat çekmek istediğimiz husus, Kur'an'daki bağlamın tabii olarak farklı olduğunu görmek ve bu bağlamı ihmal etmemektir. Aksi halde kelam ve felsefedeki tartışma ve teorilerle şekillenmiş bir akılla Kur'an'a bakıldığında sözkonusu bağlam kaçırılacak ve Kur'an'a teolojik bir metin olarak bakılacaktır.

İnsan madde, zaman ve mekanla sınırlandırılmış varlıktır. Buna karşılık Allah ise maddiliğin ötesinde aşkındır³⁴⁹ ve diğer canlılardan farklı olarak insana akıl vermiştir. Ancak akılla insanın yaratıcısının zatını algılaması, kavraması mümkün değildir.³⁵⁰ Bunun yanında Allah hakkında bilgi tecrübi (deneysel) bilgi kategorisine girmediğinden bir nesneyi anladığımız gibi Allah'ı bilmemiz mümkün değildir.³⁵¹ Bu çerçevede Allah insana kendisini tanıtırken ilk muhatablarının zihin yapılarını dikkate alarak ve onların kullandığı dille en sade ve anlaşılır şekilde³⁵² mahiyetinden uzak sıfatlarıyla tanıtmaktadır. O'nun isim ve sıfatları maddi olan ile aşkın olan arasındaki iletişimi sağlayan bağıdır.³⁵³ Çünkü mahiyeti kavranamayan varlıkla irtibat kurmak ancak onun isimleriyle, sıfatlarıyla mümkündür.³⁵⁴ Onun zatının mahiyetini bilemediğimiz gibi sıfatlarının da mahiyetini mutlak anlamda bilmek mümkün değildir. Allah dışındaki diğer varlıklarda da bazı sıfatların bulunması yaratıcıyla benzerlik anlamına gelmez. Çünkü “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir”.³⁵⁵

Kur'an'da Allah'ın sıfatlarıyla tanıtılması temelde iki esas üzerinden gerçekleşmiştir. İlkinde Allah dönemin sahte tanrılarına yüklenen anlamlar üzerinden anlatılmıştır Bu metod gereği ilk inen ayetlerde uluhiyyet ve rabb anlamları ön plana çıkmıştır. Kur'an'ın nazil olduğu dönemde muhataplar Allah'a ait özellikleri onlarca

³⁴⁸ Özler, “İlahi İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem”, 152.

³⁴⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, (Çev.: Cemal Aydın), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, 86.

³⁵⁰ H. Hüseyin Tunçbilek, “İlahi Sıfatların İsbatı, Sayısı, Kısımları ve İsim-Sıfat İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (15), 2006, 23.

³⁵¹ Abdurrahman Kurt, *İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması*, Emin Yayınları, Bursa 2009, 44.

³⁵² Sinanoğlu, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, 39.

³⁵³ İbrâhîm Coşkun, “Teşbih İle Tenzih Arasında S. Amidi'nin Allah'ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 2001, 27.

³⁵⁴ Özler, “İlahi İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem”, 65; Ulutürk, 97.

³⁵⁵ Şûrâ: 42/11; Ayrıca bkz. A'râf: 7/180; Nahl: 16/74.

batıl tanrıya cömertçe dağıtmışlardı.³⁵⁶ Bu nedenle anlatım şekli tevhid çevresinde yoğunlaşmış ve daha çok ispat ve tenzih dili kullanılarak şekillerden oluşmuş tanrıların neler yapamayacağı, buna karşılık Allah'ın ise neler yapabileceği, sıfatlar üzerinden anlatılmıştır. Bunun yanında dönemin inanç dünyasında şekillere bürünmüş tanrıların Allah ile olan bağı, Allah'ın onlara benzetilmesi şeklindeki inançlar tenzih diliyle reddedilmiştir. Allah Teala'nın: *"Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur. İzni olmadan O'nun katında kim şefa'at edebilir?"*³⁵⁷ ayeti bu duruma en güzel örnektir. Ayet-i kerimedeki *"Allah ki, O'ndan başka hiçbir ilah yoktur."* ifadesi ile "tevhid"; *"O, hayydir, kayyumdur, Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama."* ifadesiyle de, Allah'ın tanrılığı bütün eksikliklerin olumsuzlanması doğrultusunda belirtilir³⁵⁸ ve putların karşısında Allah'ın kemal sıfatları ortaya konmuş olur. Diğer taraftan *"Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur. İzni olmadan O'nun katında kim şefa'at edebilir?"* ifadesiyle de sahte tanrıların Allah ile olan ilişkisi reddedilir.³⁵⁹

Kur'an'da Allah'ın insana tanıtıldığı ikinci alan O'nun insan ve evrenle olan ilişkisidir. Allah; insanları, gökleri, yerleri, denizleri yaratan ve bunlara bağlı olarak meydana gelen olayları mutlak anlamda gerçekleştiren varlıktır. Tanrı varlık ilişkisinde başta insan olmak üzere varlığın Allah'a karşı hangi konumda olduğu yine Allah'ın isimleri aracılığıyla bildirilir. İnsan, içinde bulunduğu her hale uygun sıfatı bulur. Böylece yaratıcısıyla ve evrenle olan ilişkinin hangi kurallar üzerine kurulduğunu bilir ve kendini ona göre konumlar. Dünyada içinde bulunduğu hallere en uygun isim ve sıfatlarla yaratıcısıyla iletişime geçer ve ona niyazda bulunur. Böylece yaratıcısıyla arasındaki ilişkisinde marifetullahı daha sağlam zemine oturtmuş olur.³⁶⁰ Örneğin Allah'ın rızık veren,³⁶¹ öldüren, yaşatan³⁶² olduğunu bilen insan kozmostaki varlığını da ona göre devam ettirir. Allah insanla olan ilişkisi üzerinden kendini tanıtırken aynı zamanda sıfatları aracılığıyla kendi ile yarattığı mahluk arasındaki temel farkları da

³⁵⁶ Metin Yurdağr, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 1987, 250.

³⁵⁷ Bakara: 2/255

³⁵⁸ Muhammed b. Salim el-Useymin, "Tevhit ve Sıfatlar Hakkında Tartışmalar", (Çev.: Hüseyin Doğan), *Çukurova Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 2013, 248.

³⁵⁹ Ayrıca Bkz. Haşr: 59/23; Cum'â: 62/1.

³⁶⁰ Ulutürk, 97.

³⁶¹ Bkz. Bakara: 2/22 vb.

³⁶² Bkz. Hicr: 15/23 vb.

ortaya koyar. Özellikle kendinden nefyetmiş olduğu sıfatlar mahlukatla arasındaki farkın neticesidir.³⁶³ Allah aşkın, sonsuz ve mutlak olandır onun dışındaki varlıklar ise varlığını ancak onunla sürdürebilenlerdir. “*Firavun: Rabbiniz de kimmiş, ey Musa? dedi. O da: Bizim Rabbimiz, her şeye hılkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da doğru yolu gösterendir, dedi.*”³⁶⁴

Varlığın ismi, onu tanıtmak için ortaya konulmuş alametlerdir. Bu nedenle var olanın isim taşıması oldukça doğaldır. Kur'an isim-müsemma tartışmasına girmeden Allah'ın en güzel isimlere sahip olduğunu ifade eder.³⁶⁵ İnkarcıların iddia ettiğinin aksine sahte tanrılara verilmiş olan kemal sıfatlar ve isimler Allah'ta toplanmıştır.³⁶⁶ İsim, Allah'ın özelliklerini ortaya koyar ki en güzelleri O'nundur.³⁶⁷ Allah'ın isimlerinin sayısının bilinenden öte çok daha fazla olması mümkündür.³⁶⁸ Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in bildirdiği isimler ise onun belli başlı sıfatlarının karşılığıdır.³⁶⁹ Allah'ın sıfatlarının çokluğu tevhide aykırı olmadığı gibi aynı zamanda sıfatlardan soyutlanmış tanrının gerçekliği olmayan hayali, zihni bir varlık olmaktan öteye gidemeyeceği gerçektir. Üstün sıfatlarla vasıflanmamış varlığın ulûhiyeti anlamsız, varlığı ve yokluğu arasında ise fark yoktur.³⁷⁰ İsimlerin sayısı ile ilgili rivayetlerin bulunması Allah'ın bizim bilemeyeceğimiz başka isimlerinin olmadığı anlamına gelmez. Sıfatlar kelimciler tarafından her ne kadar belli tasniflere tutulmuş olsa dahi Kur'an ve sünnete bakıldığında sıfatlar hususunda böyle ayrımların yapılmadığı görülür.³⁷¹ Kur'an ve sünnette Allah sıfatlarla vasıflanırken zati, fiili veya manevi şeklinde yapılmamış, Hz. Peygamber döneminde de böyle bir ayrımla sıfatlar kabul edilmemiştir. Allah ile ilgili gelen haberlere Müslümanlar öylece iman etmişlerdir.³⁷² Aynı şekilde zat sıfat ilişkisi hususunda da yapılan tartışmalar bir takım felsefi tartışmalardır. Çünkü gerek Hz. Muhammed gerekse sahabe döneminde söz konusu

³⁶³ Useymin, 251.

³⁶⁴ Tâhâ: 20/49-50; Ayrıca bkz. A'râf: 7/54.

³⁶⁵ Özler, “İlahi İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem”, 65.

³⁶⁶ Bkz, A'râf: 7/180.

³⁶⁷ Bkz. Tâhâ: 20/6-8; Haşr: 59/22-24.

³⁶⁸ Özler, İlahi İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem, 67.

³⁶⁹ Hamidullah, İslam'a Giriş, 82.

³⁷⁰ Ulutürk, 93-95.

³⁷¹ Tunçbilek, 15.

³⁷² Talat Koçyiğit, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara tsz., 116.

tartışmaların yaşanmadığı görülmektedir.³⁷³ Kur'an ve hadis Allah'ın sıfatlarının bulunduğunu ve Onunla ilişkiyi sıfatlar üzerinden sürdürmemizi bildirmektedir.³⁷⁴ Kaynaklar, yine isimler üzerinden insanın anlayabileceği ilah fikrini ortaya koymaktadır. Yoksa kelimada tartışıldığı anlamıyla zat-sıfat ilişkisi, sıfatların sayısı tartışmaları yapılmamaktadır.³⁷⁵

Müşriklerin varlığını kabul ettikleri, Allah, Rahman, Rab ifadeleriyle bildikleri tanrının hayatlarındaki belirginliği yok denecek kadar azdı. Buna karşılık İslam inanç sisteminin merkezindeki en odak kelime Allah kavramı ve buna bağlı olan inançtır.³⁷⁶ Yaratıcı yeteneği olan mutlak varlık Kur'an-ı Kerim'de kendisi için "Allah" adını kullanmıştır. Sonraki dönemlerde kelimenin kökeni ile ilgili bir takım tartışmalar söz konusu olmuştur.³⁷⁷ Ancak İslam'ın öğrettiği Allah kavramı tek Tanrı için Cahiliyye döneminde de kullanılan Arapça kelimedir ve kelimenin ne dişili ne de çoğulu olmadığı kabul edilir.³⁷⁸ Allah, varlığı zorunlu olan ve bütün övgülere layık bulunan zâtın adı olup³⁷⁹ yalnızca O'na ait olan özel isimdir.

İnsanın yaptıklarının veya konuştuklarının hakikat olduğunu ifade etmek için kutsal saydığı varlıkların ismi ve sıfatları üzerine yemin edilmesi cahililiyye döneminde olduğu gibi İslami dönem de varlığını devam ettirmiştir. Ancak Cahiliyyede Allah dışında tanrı kabul edilen diğer varlıklar üzerine yemin edilirken İslami dönemde bu inanç dönüştürülmüş, yeminler Allah'ın adı ve isimleri üzerine yapılmıştır.³⁸⁰ Çünkü Araplar her ne kadar en büyük yeminlerini göktecî yüce tanrı olarak algıladıkları Allah adına yapmış olsalar bile bunun yanında başta putlar olmak üzere göğ, suya vb. kutsal saydıkları varlıklara da yemin ediyorlardı.³⁸¹ Bunun yanında Allah'ın varlığını belli ölçüde kabul etmelerine rağmen O'nun sıfatlarını, kudretini diğer ilahlarıyla paylaştırdıklarından,³⁸² var olan Allah inancında çok büyük belirsizlikler söz konusu idi ve bu inanç oldukça yüzeyseldi. Bu nedenle de yeminlerini rahatlıkla bozabiliyorlardı.

³⁷³ Özler, "İlahî İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem", 186.

³⁷⁴ Bkz. A'râf: 7/180.

³⁷⁵ Erdem, 80.

³⁷⁶ İzutsu, 120.

³⁷⁷ İbn Manzûr, XIII/467 vd.; Zebidî, XXXVI/320 vd.

³⁷⁸ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, 81.

³⁷⁹ Sinanoğlu, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, 16-17.

³⁸⁰ Bkz. Buhârî, Eymân ve'n-Nuzur, 4, 5; Müslim, Eymân, 1.

³⁸¹ Ebû İshak İbrâhîm b. Abdullah en-Necirâmî, *Eymânu'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1343, 32.

³⁸² Bkz. A'râf: 7/194; Yûnus: 10/37; Zümer: 39/43; Zuhurf: 43/45; Ahkâf: 46/28.

İslam’la birlikte ise dönüşüm gerçekleşmiş ve Allah adına yapılan yeminlere büyük önem verilmiştir.³⁸³ Yeminlerin yanı sıra Kur’an’la birlikte tanrıya nispetle kişilere verilen isimler de değişiklik olmuştur. Özellikle dönemin sahte tanrılara ilintili isimler değiştirilmiş bunun yerine Allah ve onun isimleriyle bağlantılı adlar kişilere verilmiştir.³⁸⁴

1.1.2.1. Hayat

İlahlığın temel vasıflarının başında hayat gelmektedir ve varlığın temelindeki gerçeklik olan Allah her şeyi ile canlılığı üzerinde bulunduran varlıktır. Çünkü tanrının zihinlerin dışında var olması, aklın dışında hakikatinin ortaya koyulması O’nun hayy olmasıyla mümkündür.³⁸⁵ Kemal sıfatlara mevsuf olmanın başlangıcı canlı olmakla başlar. Ancak bu canlılık mahlukat düzeyinde biyolojik canlılık değildir.³⁸⁶ “Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur.”³⁸⁷ ifadeleri, özelliklere putperest müşriklere yönelik söylenmiş sözlerdir.³⁸⁸ İlah, ölümü söz konusu olmayan, muhatabına cevap verecek dirilikte olan varlıktır. Müşriklerin yardım bekledikleri putlar, ölümleri dahi mümkün olmayan kendi elleriyle yonttukları cansız varlıklardır, dolayısıyla onların ilahlığı söz konusu değildir. “Onlar diriler değil, ölülerdir.”³⁸⁹ Allah cansız varlıkların tanrı olamayacağını kesin ve akli bir delille reddeder:³⁹⁰ “Onların yürüyecek ayakları mı var, yoksa tutacak elleri mi var, ya da görececek gözleri mi var, veya işitecek kulakları mı var? De ki: “Ortaklarınızı çağırın elinizden gelirse bana tuzak kurun, göz açtırmayın.”³⁹¹ Müşriklerin tanrılarının cansız olduğu vurgulanan ayetlerde sıfat tartışması bulunmamakta buna karşılık putlardan çok üstün olan insanın kendinden aşağı ve cansız olan varlığı tanrı edinmesinin anlamsızlığı belirtilmektedir.³⁹²

Allah, müşriklerin taptığı putların aksine herşeyden haberdar olan ve herşeye güç yetirebilecek canlılığa sahip varlıktır. Allah’ın canlılığının vurgulandığı ifadelerde

³⁸³ Bkz. Bakara: 2/224-225; Âl-i İmrân: 3/77; Mâide: 5/89; Nahl: 16/91.

³⁸⁴ Bkz. Ebû Dâvud, Edeb, 69; Buhârî: Edeb, 105; Müslim, Edeb, 2.

³⁸⁵ Ulutürk, 103.

³⁸⁶ Sinan Öge, *Allah’tan Aleme İlahi Fiiller*, Araştırma Yayınları, Ankara 2009, 23.

³⁸⁷ Bakara: 2/255; Ayrıca Bkz. Tâhâ: 20/111

³⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX/192;

³⁸⁹ Nahl: 16/21; Ayrıca Bkz. Ahkâf: 46/5; Yûsuf: 12/40.

³⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XV/432.

³⁹¹ A’râf: 7/195.

³⁹² Zuhaylî, IX/210.

ayrıca Mekke müşriklerinin atalarını kutsayıp tanrılaştırmalarının yanlışlığına yönelik eleştiri söz konusudur. Çünkü müşriklerde atalarına ve salih kişilere duyulan sevginin zamanla onların simgelerine tapınmaya dönüştüğünü biliyoruz. Örneğin Lat putunun ölmüş salih kişiyi simgelediği bildirilmiştir.³⁹³ Bunun yanında müşriklerin özellikle Allah'a soy bağı kurdukları ve putlar vesilesiyle tanrılıkları temsil edilen melek ve cin gibi varlıkların da ölümlü olduğu ancak onları yaratan Allah'ın diri ve ölümsüz olduğu vurgulanır.³⁹⁴ Allah'ın diri, canlı olduğunu ifade eden Medeni ayetlerde ise vurgu daha çok Hristiyanlara yöneliktir. Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu söyleyerek ona ilahlık yükleyen Hristiyanlara “*Hayy ve kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur*”³⁹⁵ denilerek İsa'nın ölü olduğu buna karşılık Allah'ın ise diri olduğu bildirilmiştir.³⁹⁶ Kısacası Kur'an muhataplarının cansız tanrılarına cevap olarak Allah'ın bu vasfını ön plana çıkarmıştır.

1.1.2.2. İlim

Kur'an'da Allah için kullanılan kemal sıfatların en önemlilerinden biri de ilim sıfatıdır. Bir şeyi hakikatiyle idrak anlamına gelen ilim³⁹⁷ Allah'ın, zaman, mekan ve varlığın mahiyeti gibi sınırlamalar olmaksızın gizli, aşıkâr herşeyi bilmesidir.³⁹⁸ Düşünürlerin çoğuna göre Allah mutlak manada âlimdir.³⁹⁹ Ancak risaletten sonra bilginin mahiyeti, kapsamı alanı, Allah'ın zatı ile olan ilişkisi ve mahlûkata taalluk eden bölümü İslam düşünürleri arasında tartışmalara neden olmuştur. Hatta bilgi ile yaratma arasındaki ilişkiden hareketle insanın fiillerinin Allah tarafından yaratılıp yaratılmadığı tartışması da yapılmıştır.⁴⁰⁰ Söz konusu entelektüel felsefi tartışmalar Kur'an'ın vermek istediği mesajın unutulmasına ve geri plana itilmesine sebep olmuştur. Pek çok ayette Allah'ın ilminden bahsedilmekte ancak sonraki dönemde ortaya çıkan tartışmalar ayetlerde bulunmamaktadır. Örneğin Allah'ın ilminin ezeliliği diye bir kavram ayetlerde bulunamaz. Kur'an bizlere gerek ilim sıfatı üzerinden gerekse diğer sıfatlar üzerinden

³⁹³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XXII/523.

³⁹⁴ İbn Âşûr, IX/222.

³⁹⁵ Âl-i İmrân: 3/2; Ayrıca Bkz. Mü'min: 40/65.

³⁹⁶ Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensur I-VIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz., II/142; Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, VI/156.

³⁹⁷ İsfahânî, 580.

³⁹⁸ İbn Manzûr, XII/416.

³⁹⁹ Fahrüddin Râzî, *Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)*, (Çev.: H. Atay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, 171.

⁴⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX/589-590.

kelami tartışmaların dışında Allah tasavvuru sunmaktadır.⁴⁰¹ Allah'ın ilmini anlarken bu sıfatla beraber düşünülen muhit, habir, şehid, hafız, muhsi, vasi' sıfatlarını aynı düşünceye indirgeyip kelim ve felsefedeki tartışma alanlarına çekmek, Kur'an'daki pek çok ayetin bağlamından kopuk yanlış anlaşılmasına sebep olacaktır.

Cahiliyye düşüncesinde de ilahlığı kabul edilen varlıkların kâinat üzerindeki bilgisi değerliydi. Ancak onlar için ilahların gelecek bilgisi kendileri için daha büyük bir anlam ifade ediyordu. Bu nedenle putları veya tapınmış oldukları diğer ilahları gelecek bilgisi üzerinden kutsallaştırıyorlardı. Önemli işlerinde onların önünde fal okları atmaları putların gelecek bilgisi inancının onlar açısından hangi düzeyde olduğunu göstermektedir.⁴⁰² Geleceği putlara bırakma, onların gelecek bilgileriyle hayatı tanzim etme yani ezlam inancı bu nedenle Kur'an ve hadislerle yasaklanmıştı.⁴⁰³ Cahiliyye Araplarının putların yanısıra özellikle cinlerle iletişim içerisinde olduklarına ve buna bağlı olarak gelecekte haber verdiklerine inandıkları kâhin ve arrafları vardı.⁴⁰⁴ Bu kâhinlerin herşeye kadir olduğuna inanılır bu nedenle de her işlerinde onlara başvururlardı. Kâhinlik ve arrafılık inancı şirkin en önemli köşe taşlarından biri idi. Çünkü tanrıya tapanlar, kâhinlerin gaybe ait bilgileri meleklerden öğrenerek açıkladıklarına, puta tapıcılar ise putlarda bir takım ruhların mevcut olduğuna ve bu ruhların kahinlere öğrettiklerine inanıyorlardı. Putların içinde olduklarına inanılan ve "hâtif"⁴⁰⁵ denilen cinler kahinlere geleceği bildiriyordu.⁴⁰⁶

Kur'an'da ise Allah'ın bilgisinden bahsedilirken iki ana unsur göz önünde bulundurulur. İlkinde ilim sıfatı insanla yaratıcısı arasındaki bilişsel ilişkinin aracıdır ki bu konuyu sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde işlemeye çalışacağız. Allah'ın ilminin ikinci vurgu alanında ise tevhid ve vahyin hakikatine yönelik doğrulamalar vardır.

Gerek müşriklere gerekse Müslümanlar dışındaki topluluklara yönelik Allah'ın ilminin anımsatıldığı ayetlerde gerçek ilahın kim olduğu ve ne olması gerektiğini

⁴⁰¹ Metin Özdemir, "Ezeli Bilgi Anlayışının Problematik Yönü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 2002, 222.

⁴⁰² İbn Hişâm, I/154; Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihu't-Taberi I-XI*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387, II/240-342.

⁴⁰³ Bkz. Bakara: 2/219; Mâide: 5/ 90-9; Müsned, II, 351.

⁴⁰⁴ İsfahânî, 728.

⁴⁰⁵ Hâtif, çağırmak, seslenmek anlamına gelmektedir. Araplar çölde kaynağını bilmedikleri bir ses duyduklarında bu sesin sahibine "hatif" derlerdi. Aynı şekilde bir cinin ilişki kurduğu kişiye gaipen haber getirmesi durumunda da ona "hatif" derlerdi.

⁴⁰⁶ Çağatay, 131.

bildiren hatırlatmalar vardır. “Onlar Allah’ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve: Bunlar, Allah katında bizim şefaatçılarımızdır, diyorlar. De ki: “Siz Allah’a göklerde ve yerde bilemeyeceği bir şeyi mi haber veriyorsunuz? Hâşâ! O, onların ortak koştuklarından uzak ve yücedir.”⁴⁰⁷ Bir şeyin Allah tarafından malum olmaması onun hiç olmamış ve olamayacak oluşunun kanıtıdır.⁴⁰⁸ Burada Allah’ın ilmi üzerinden şirk inancının aslı olmayan ve olma ihtimali bulunmayan bir iftira olduğunun istihza yoluyla anlatımı söz konusudur.⁴⁰⁹ Bunun yanında mevcudatı bilen ve ona göre ihtiyacını gideren Allah karşısında bu bilgiye sahip olmayan varlıkların ilahlılığının olamayacağı da anlatılır.⁴¹⁰ “Herkesin kazandığını gözetleyip muhafaza eden, (hiç böyle yapamayan gibi olur mu?)”⁴¹¹ Allah’ın bilgisi mevcudatın her parçasını ve anını kapsamaktadır ki bunun dışındaki bir durum ilahlığa aykırıdır. Çünkü yaratmanın, takdir etmenin, yarattığı varlık üzerinde yedirme, içirme, koruma gibi rububiyeti devam ettirecek güce sahip olmanın ilk şartı bilmek, görmek, işitmek kısacası haberdar olmaktır.⁴¹² Allah’ın bilgisinin tevhid esaslı ifadelerinde müşrik yapının düşünce dünyasına yoğun bir saldırı ve eleştiri vardır. Bunun yanında basit ve kudretten yoksun varlıklar üzerine inşa edilmiş şirk düşüncesi karşısında çok daha sağlam köklere sahibi olan tevhid inancı ön plana çıkarılmaktadır.

Allah ayetlerde geleceğin, gaybın bilgisinin kendisinin olduğunu ifade ederek onları şirke sürükleyen saiklerden biri olan gelecek bilgisini elde etme arzusunu ortadan kaldırırken aynı zamanda bu bilginin sadece kendinde olduğunu vurgulayarak tevhidi de ifade etmektedir. Gaybın bilgisi ifadelerinden geleceğe ait bilgiler, kâinatın derinliklerinde insanın canlı varlıkların ulaşamayacağı bilgiler kastedilirken özelde gelecekte vuku bulacak ahiret ve kıyametin bilgisi kastedilir. “Gaybın anahtarları O’nun katındadır, onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı bilir. Düşen yaprağı, yerin karanlıklarında olan taneyi, yaşı kuruyu ki apaçık Kitap’tadır ancak O bilir.”⁴¹³ Allah Teala gaybın bilgisini elde etme kudretinin sadece kendisinde olduğunu ifade edince kulluğa layık olanın da kendisinin olduğu, sahte tanrıların kökensiz olduğu sabit

⁴⁰⁷ Yûnus: 10/18; Ayrıca bk., Yûnus: 10/36, 40.

⁴⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XVII/227.

⁴⁰⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili I-X*, Azim Dağıtım 2007, IV/508-509.

⁴¹⁰ Beydâvî, III/189.

⁴¹¹ Ra’d: 13/33; Ayrıca Bkz. Mülk: 67/13-14; Bakara: 2/255; En’âm: 6/1-3; Tâhâ: 20/6-8, 98; Lokmân: 31/34; Hadîd: 57/3-6

⁴¹² Atay, *Kur’an’a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 71; Öge, *Allah’tan Aleme İlâhi Fiiller*, 26

⁴¹³ En’âm: 6/59; Ayrıca Bkz. Neml: 27/65

olmuş olur. Ayrıca Kur'an müşriklerin putlara yüklediği anlamları sıfırlayarak musibetlerde ve diğer anlarda putlara yapılan yardım çağrılarının sonuçsuz kalacağını, çünkü onların bu çağrılara cevap verecek yetenekte ve donanımda olmadığını belirtir.⁴¹⁴ En basit özelliklerden yoksun olan bu sahte tanrılar cansız, akılsız; put, ağaç, gök cisimleri olabileceği gibi aynı zamanda yine onların tanrı kabul ettikleri akıl sahibi, canlı; melekler ve cinler de olabilir.⁴¹⁵ Bu takdirde, tanrı yerine konan bu varlıkların herhangi bir canlı gibi işitmemesi değil problemi çözecek güce haiz olmaması kastedilmiş olabilir.⁴¹⁶ Yalancı tanrıların işitememesi onlara atfedilen aracılık görevini yapamayacakları, böyle bir hakkın kendilerine verilmediği anlamına da gelmektedir.⁴¹⁷

İlahi ilmin vurgulandığı ayetlerde aynı zamanda Allah'ın mutlak bilgisi çerçevesinde tevhide deliller sunulmaktadır. İnsanların bilgisi zaman ve mekana bağlı olarak cereyan eden, sınırlı, eksik ve her türlü değişime açıktır. Bunun yanında müşriklerin taptığı putların bu kadar dahi ilmi yoktur. Buna karşılık Allah'ın ilmi ise sonsuz, eksiksiz ve değişmez yani kesindir. *“Her dışının neye gebe kalacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi ziyade edeceğini Allah bilir. Onun katında her şey ölçü iledir. O, görüleni de görülmeyeni de bilir; çok büyüktür, yücedir.”*⁴¹⁸ Böyle bir bilgi aslında Allah'ın mahlukatı yaratmada ve düzenlemede karşı konulmaz kudrete sahip olduğunun göstergesidir.⁴¹⁹ Yoksa kulların fiillerini, ahvallerini bilme ve takdir etme manasında⁴²⁰ kader tartışması değildir. Ruh hakkındaki sorunun cevabında da aynı durum söz konusudur. *“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.”*⁴²¹ İnsan aklı ve bilgisi karşısında Allah'ın ilminin hangi düzeyde olduğunun anlatıldığı ayette aslında ilah olmanın vasıflarından biri olan mutlak bilgiye, gayb bilgisine sahip olma anlatılmakta bunun karşılığında ise insanın bilgisinin Allah'ın ilmi karşısındaki sınırları

⁴¹⁴ Bkz. Ahkâf: 46/5; Ra'd: 13/14.

⁴¹⁵ Kurtûbî, XIV/336.

⁴¹⁶ Karaman ve diğ., IV/456.

⁴¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/229.

⁴¹⁸ Ra'd: 13/8; Ayrıca Bkz. Nahl: 16/70

⁴¹⁹ İbn Âşûr, XIII/96.

⁴²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV/15.

⁴²¹ İsrâ: 17/85.

belirginleştirilmektedir. Bu anlatım Ashab-ı Kehf olayında⁴²² da, Hz. İbrahim kıssasında⁴²³ da kendini göstermektedir.

Gerçek uluhiyyete sahip tanrının en belirgin vasıflarından biri de kimsenin muttali olamayacağı gaybın bilgisine sahip olmasıdır. Ancak gaybın bilgisi sadece Allah'a aittir. Peygamber olduğunu iddia eden kişinin söz konusu bilgilerden bir takım haberlere muttali olması iddiasının doğruluğunu gösterir:⁴²⁴ *“O bütün görülmeyenleri bilir. Sırlarına kimseyi muttali kılmaz.”*⁴²⁵ Allah'ın elçilerini kıyamet ve ondan sonraki yaşanacak bir takım gaybi durumlardan haber vermesi “haberi mucize” özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte peygamberlere kendilerinin ve dönemindeki insanların bilmediği geçmişe ait olaylardan haber verilmesi, daha sonrada “mucize” diye adlandırılacak olan ilahi ayetlerdendir.⁴²⁶ Bu ayetler ise peygamberliğini iddia eden kişinin iddiasının doğruluğundaki en büyük argümanlarındandır. Buna bağlı olarak da ilahi ilim nübüvvetin kanıtı haline gelmiş olur. Hz. Muhammed'in zayıf ve yetim olması hasebiyle peygamber olamayacağı safsatalarına cevap yine Allah'ın ilmi çerçevesinde verilmektedir. Kâinattaki herşeyi bilen Allah, kimin peygamber olacağını da en iyi bilendir:⁴²⁷ *“Rabbin, göklerde ve yerde olan herkesi en iyi bilendir. Gerçekten biz, peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık; Davud'a da Zebur'u verdik.”*⁴²⁸ Bu ifadeler peygamberler arasındaki derecelendirmeden ziyade müşriklerin Hz. Muhammed'i küçümsemelerine reddiye ve Allah'ın ona desteğidir.

İlahi ilim, Hz. Muhammed ve Kur'an'a destek alanıdır. Peygamberin nübüvvetini kabul etmeyen müşriklerin en büyük argümanlarından biri de Kur'an'ın onun tarafından uydurulduğu iddiası idi. Kur'an'da müşriklerin iddiaları Allah'ın ilmi çerçevesinde yalanlanmakta ve Hz. Muhammed'in risaletinin hakikatini delillendirilmektedir. *“Yoksa, “Onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu” mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin. Eğer (onlar) size cevap veremiyorlarsa, bilin ki, o ancak Allah'ın ilmiyle*

⁴²² Bkz. Kehf: 18/26;

⁴²³ Bkz. Bakara: 2/140.

⁴²⁴ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil I-IV*, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, IV/353.

⁴²⁵ Cin: 72/26; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/59; Tûr: 52/37-38

⁴²⁶ Bkz. A'râf: 7/7

⁴²⁷ İbn Âşûr, XV/136.

⁴²⁸ İsrâ: 17/55.

*indirilmiştir ve O'ndan başka tanrı yoktur. Artık siz müslüman oluyor musunuz?”*⁴²⁹ Kur'an'ın bütün inkârcılara meydan okuması, onun ancak sonsuz bir ilim sahibi tarafından indirildiğini göstermektedir. Kâinatın, değişik evrelerine şahitlik eden, insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarına yönelik kapsamlı bilgi içeren, bütün akıl ve anlayışların üstündeki kitap, ancak gerçek ilah tarafından indirilebilir ki⁴³⁰ bu da hem tevhidin, hem de Hz. Muhammed'in ve müslümanların yolunun doğru olduğunun kanıtıdır. Çünkü Kur'an'ın muaraza teklif ettiği müşrikler, ayetlere karşı getirecekleri delillerini putların yardımıyla alacaklardı ki bu da mümkün değildir. Bu olmayınca putların batıllığı, Peygamberin risaletinin doğruluğu ve Kur'an'ın hakikati ortaya çıkmış olur.⁴³¹

1.1.2.3. Kudret

Kendisinde mutlak mükemmelliği barından Allah, ilah olmasının gereği olarak dilediği fiili gerçekleştirmeye kadir olan varlıktır. Kur'an sahte ilahların tanrı olamacağını ifade edip Allah'ı anlatırken en fazla O'nun kudretine vurgu yapmıştır.⁴³² Allah tek olmasına rağmen her türlü fiili yapmaya gücü ve kudreti olandır.⁴³³ Kudret fiilin ortaya çıkmasındaki temel unsurdur,⁴³⁴ dolayısıyla tanrı olmanın temel vasfıdır. Allah ile kâinat ilişkisinde kâinatın muhdes olduğu ortaya konurken aslında bu deliller Allah'ın kadir oluşuna da delalet eder. Kadir, aziz, kaviy, zü'lkuvv, müntakim, kahir, kahhar, maliku yevmiddin, cebbar, metin, zahir, muhit, musi, vasi vb. isimler yaratıcının kudretinin değişik tezahür şekilleridir.

Ayetler Hz. Muhammed döneminde Allah'ın kudreti hususunda değişik vurgular yaparken; sonraki dönemlerde kudret sıfatı diğer sıfatlarla birlikte farklı tartışmalar içinde düşünülmüştür. Özellikle Mutezile ile birlikte kudret sıfatı, Allah'ın zulme güç yetirip yetirememesi bağlamında tartışılmıştır. Kelam kaynaklarında Mutezile'nin Allah'ın zulme güç yetiremediği ya da Allah'ın adaleti gereği zulüm olarak anlaşılan

⁴²⁹ Hûd: 11/13-14.

⁴³⁰ Yazır, IV/580-581.

⁴³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII/326-327.

⁴³² Fethi Ahmet Polat, “Mekki Surelerde Müşriklere Yönelik Eleştiriler”, Mesut Okumuş (Ed.), *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu: 29 Haziran- 01 Temmuz 2012- Çorum*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2013, 151.

⁴³³ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, 82.

⁴³⁴ Öge, *Allah'tan Aleme İlâhi Fiiller*, 24.

fiillerde bulunamayacağı fikrine sahip olduğu belirtilmiştir.⁴³⁵ Yine sonraki dönemlerde kudret sıfatı bağlamında tartışılan diğer bir konu da yaratıcı ile mahluk arasındaki kudret ilişkisidir. Yaratıcının mahluka verdiği kudret konusunda Allah'ın güç sahibi olup olamamasıdır. Özellikle insana sorumluluk yükleyen fiillerde insanın fiile ait kudretiyle ilâhî kudretin münasebeti, fiillerin vasıtalı olarak birbirini meydana getirmesi meselelerinin ilahi kudretin alanını daraltıp daraltamayacağı tartışılmıştır.⁴³⁶

Kudret sıfatı kelam ve felsefede değişik bağlamlarda tartışılrsa da ilk dönem anlayışında böyle tartışmaların olmadığı görülür. Allah'ın sonsuz kudreti sahte tanrılar karşısında tevhidi anlatan Kur'an'ın en büyük delilidir. Çünkü putlar ve değişik sebeplerle Allah'a ortak kabul edilen diğer ilahlar üzerinden Allah'ın uluhiyyetinin anlatıldığı en önemli argüman Allah dışındaki varlıkların tanrı olabilecek güce sahip olamaması; buna karşılık Allah'ın bu güçle donanmış olmasıdır. Allah'ın uluhiyyeti, kudret sıfatı üzerinden ve buna bağlı olarak insanların ihtiyaçlarına, isteklerine, dualarına cevap verme düşüncesinden hareketle anlatılır. Çünkü ancak gücüyle insanlara cevap verebilecek varlık tanrı olabilir. Allah dışında tanrı kabul edilen varlıklarda ise bu güçler söz konusu değildir: *“Eğer onları çağırırsanız, sizin çağırmanızı işitmezler. Faraza işitseler bile, size cevap veremezler.”*⁴³⁷ Çünkü tanrı olarak kabul edilmiş putlar, çamur, taş, ağaç, yıldız veya ölü insan gibi varlıklardan oluşmaktadır ki bu varlıklar insanın ihtiyaçlarına cevap vermekten yoksun cansız varlıklardır.⁴³⁸ İnsanların niyazlarını işittikleri söylenebilecek cinler ise Allah karşısında bir şeye sahip olma veya eylem gerçekleştirme gücünden yoksundur.⁴³⁹ Buna karşılık yine müşriklerin Allah'ın kızları sayıp ilah yerine koydukları melekler ise Allah'ın emriyle iş yapan varlıklardır.⁴⁴⁰ Ayetler, Allah'la beraber tanrı kabul edilen varlıkların - canlı, cansız olsun farketmez- aczini haykırmaktadır. Bu nida, canlı ve cansız varlıkları ilah edinen müşriklere yapılmış çağrı olduğu gibi oldukça gür ve evrensel bir sesleniştir. Allah dışında gücüne güvenilen, tanrı kabul edilen hiçbir varlık, devamlı gördüğünüz, önemsemediğiniz, faydasız olarak algıladığımız sineği dahi yaratmaz. Daha da ötesi

⁴³⁵ Şehristani, I/54.

⁴³⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-İktisad fî'l-İ'tikad*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, 59 vd.

⁴³⁷ Fâtır: 35/14.

⁴³⁸ Bkz. Meryem: 19/41-42.

⁴³⁹ Kutub, V/2936.

⁴⁴⁰ Bkz. Meryem: 19/64.

basit sineğin onlara verdiği zararı defedemez ki, insanların isteklerine cevap verebilsin.⁴⁴¹ Ayetler ilah kabul edilen, cin, ruh, melek ve cansız varlıkların mabudluk vasfından ne kadar uzak olduğunu ifade ederken bütün üstün vasıfları toplamış Allah Teala'nın kâinatın sığınacağı, yardım isteyeceği, dayanacağı tek güç olduğunu belirtir.⁴⁴²

İlahi kudret Allah ile kâinat arasındaki ontolojik ilişkide de kendini gösterir. Yaratıcının kudreti mahlukatı başlangıçta yaratmada ve onu tekrarlamada ortaya çıkar ki, böyle bir güç O'nun dışındaki sahte ilahlarda yoktur.⁴⁴³ Dilediğini nicelik ve nitelik bakımından dilediği şekilde varlığa kavuşturması yani yaratması kudretinin herşeyi kuşattığını gösterir.⁴⁴⁴ Bunun yanında kâinatın bütün karmaşıklığıyla ve gizemiyle birlikte yaratılması veya yok edilmesi ilahi kudret için oldukça kolay ve basittir.⁴⁴⁵ Allah insanları dünyada iken helak etme kudretine de sahip olan varlıktır. Bu da Müslümanlara yönelik uyarı olacağı gibi⁴⁴⁶ Peygambere ve Müslümanlara destek⁴⁴⁷, kâfirlere karşı ise tehdidin, uyarının habercisi konumundadır.⁴⁴⁸

Yaratıcının gücü insanla mabud arasındaki uhrevi ilişkide en belirgin şekilde kendini gösterir. Yaratılmış olan insana yaptıklarının karşılığını aracıları ortadan kaldırarak ceza veya mükâfat olarak vermek O'nun kudret alanının en belirgin sahasıdır.⁴⁴⁹ Bu sahada O'na karşı gelebilecek hiçbir kudret yoktur⁴⁵⁰ ki, aslında bu, sahte ilahların reddine yönelik ifadedir. Her şeye gücü yeten Allah insanlara yeni bir şariat göndermeye, değiştirmeye, nesh etmeye de kadirdir.⁴⁵¹ Özellikle kendi şariatlarının doğruluğuna kanaat getiren, nesh edilmediğine inanan Yahudilere yönelik ifade tarzının yansımasıdır.⁴⁵²

⁴⁴¹ Bkz. Hac: 22/73-74.

⁴⁴² Yazır, V/563.

⁴⁴³ Bkz. Yûnus: 10/34; İbrâhîm: 14/19-20; İsrâ: 17/99; Bakara: 2/259; Hac: 22/5-6; Nûr: 24/45; Furkân: 25/54; Ankebût: 29/19-20; Rûm: 30/50; Yâsîn: 36/81; Fussilet: 41/12, 39; Ahkâf: 46/33; Kıyâme: 75/3.

⁴⁴⁴ Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 74.

⁴⁴⁵ Bkz. Nahl: 16/77; Kehf, 18/45; Zümer, 39/5; Şûrâ: 42/29.

⁴⁴⁶ Bkz. Nisâ: 4/133; Tevbe: 9/39.

⁴⁴⁷ Bkz. Mearic: 70/40-41.

⁴⁴⁸ Bkz. Zuhurf: 43/40-42; En'âm: 6/65.

⁴⁴⁹ Bkz. Yûnus: 10/53; Hud, 11/20; Mâide: 5/120; Tahrîm: 66/8.

⁴⁵⁰ Bkz. Bakara: 2/284; Zümer: 39/51.

⁴⁵¹ Bkz. Bakara: 2/106.

⁴⁵² İbn Âşûr, I/654.

Allah'ın kudretinin vurgulandığı en önemli alanlardan biri de ilahlığın gerçek gösterge alanı olan Rububiyyet alanıdır. İnsana yaşama imkânı veren, onun her türlü ihtiyacını gideren, fayda ve zarar sağlayan, güçlü ve zayıf kılan, onları işiten, cevap veren, rızık veren, dara düşüldüğünde sığınılan, yardım istenilen tek güç Allah'tır.⁴⁵³

1.1.3. İlahi Fiiller

Kur'an'a göre Allah herşeyi sadece yaratan olmayıp, yarattığı mahlûkatın varlık âlemindeki her türlü aktivitesinde söz sahibi olan, insanların yaşamlarını tesir edecek fiillerde bulunandır. Bu bağlamda Allah; mahlûkatı destekler, varlığını devam ettirir. Kâinatın Allah'ın fiilleri olmaksızın varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. İlahi fiiller, varlığın bütün alanlarında Allah'ın aktif ve yetkin bir şekilde var olduğunun göstergesidir. Allah'ın fiilleri aynı zamanda O'nun varlıkla etkin ilişkisini ifade eder. Allah'ın insanla ilişkisi de sıfat ve fiillerle gerçekleşir. Allah'ın mahiyeti bilinemediğinden O'nu tanıyabilmek, ancak isim ve fiilleri ile mümkündür. Bu nedenle Kur'an'daki birçok ayet Allah'ın fiillerinden bahseder. Bunların yanında Kur'an Allah'ın fiilleri üzerinden O'nun uluhiyyetini ve tevhidi anlatmaktadır. Çünkü ancak ilah olabilen varlık dilediği fiili istediği şekilde yapabilir. Bu bağlamda Allah'ın fiillerinin bilinmesi demek tevhit inancının en yalın şekliyle anlaşılması, Kur'an'ın bildirmiş olduğu Allah inancının doğru bir şekilde kavranması anlamına gelmektedir.

1.1.3.1. Yaratma ve Tedbir

Kur'an Allah ile kâinat arasındaki ilişkinin temeline Allah'ın yaratıcılığını koyarken aynı zamanda var etmeyi ve tedbiri ilahın temel vasfı olarak zikreder. Yaratma kavramı Kur'an'da farklı kelimelerle ifade edilse de ortak mana Allah dışındaki varlığın mahluk olduğu ve bunların halikinin ise Allah olduğudur. Vurgular farklı olmakla beraber temelde Allah'ın yaratıcılığını ifade eden ayetler, sonraki dönemlerde İslam düşüncesi içerisinde bağlamdan uzak tartışmaların argümanı haline gelmiştir. Kâinatın her türlü düzenini Allah'a bağlayan ve bunun üzerinden ahiret, ilahi kudret ve kulluk vurgusu yapan ayetler insanın fiillerinin yaratılması bağlamında

⁴⁵³ Bkz. Kasas: 28/71-73; Âl-i İmrân: 3/26, 165; Feth: 48/20-21; En'âm: 6/17; Enfal: 8/41; Rûm, 30/54; Şûrâ: 42/49-50; Zâriyât: 51/58; Haşr: 59/6.

düşünüldü insan özgürlüğü alanındaki tartışmalara taşınmıştır.⁴⁵⁴ Halbuki Kur'an özellikle melek, cin, insan, hayvan ve diğer cansız tabiat varlıklarının Allah tarafından yaratılışından bahseder. Çünkü tevhide karşı çıkan muhatapların tanrılarının en büyük acziyeti yaratma hususunda görülür. Aslında Cahiliyye Arapları içerisinde, tanrı yerine konulan putlar ve onların arkalarındaki melek ve cinlerin yaratma kabiliyetinin olduğunu söyleyen yoktu. Hatta onlar için Allah; alemi yaratan göğü yükseltip güneşi, ayı ve diğer yıldızları yerine koyan varlıktı.⁴⁵⁵ Allah evreni yarattığı gibi evren içerisinde insanları da yaratandı.⁴⁵⁶ Zihin dünyalarının bir köşesinde Alemin yaratıcısı olan Allah alemde mutlak manada tek hâkim kuvvetti. “(Resûlüm!) de ki: Eğer biliyorsanız (söyleyin bakalım), bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir? “Allah'a aittir” diyecekler.”⁴⁵⁷ Cahiliyye şairi Ba'is b. Şuraym el-Yeşkuri düşmanın öcünü alacağına dair yemin ederken şu ifadeleri kullanıyordu:

إني ومن سمك السماء مكانها ... والبدر ليلة نصفها وهلالها

“Göğü yerine koyana, dolunay ve hilal durumundaki ayı yerine yerleştirene and içerim.”⁴⁵⁸

Araplar, Allah'ın yaratıcı olduğunu düşünmüş olmakla birlikte ay, güneş gibi varlıkları da ilah formunda düşünebiliyorlardı. Çünkü Arap yarımadasında iklimsel şartlardan dolayı yerleşik hayattan ziyade göçebe yaşamı etkin olmuştur. Göçebe topluluklar için ise otlakların bulunması, tabiatın zararlı etkilerinden korunabilme hayati unsurlardandı. Söz konusu doğa olaylarının gerçekleşmesinde ise yıldızların etkinliğine inanıyorlardı. Bunun yanında bu yıldızlar insanın fiillerinde de etkin kuvvet idi.⁴⁵⁹ Bu nedenle toplumun bir bölümü tabiiata özel anlamlar yükleyip ve onun etkin gücüyle çevrildiklerine inanıyordu.⁴⁶⁰ Tabiaatta meydana gelen olayların kişilerin hayatlarında bir takım etkiler doğurduğunu kabul ediyordu. Onlara göre kâinatta olan herşey yıldızların hareketlerinin neticesiydi. Yağmurun yağışı, rüzgarın esmesi veya kişinin

⁴⁵⁴ Râzî, Mefâtîhu'l-Gayb, XIX/158.

⁴⁵⁵ Bkz. Ankebût: 29/61; Lokmân: 31/25; Yâsîn: 36/81; Zümer: 39/38; Zuhurf: 43/ 9, 87.

⁴⁵⁶ Davud, 191.

⁴⁵⁷ Müminun: 23/84-85; Ayrıca Bkz. Müminun: 23/86-89; En'âm: 6/12-13.

⁴⁵⁸ Merzûkî, 377.

⁴⁵⁹ C. Zeydan, I/559.

⁴⁶⁰ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, 7.

başına gelebilecek herhangi kötü bir olay yıldızların hareketine bağlı idi.⁴⁶¹ Bu düşünce Arapların gökteki bir takım yıldızları Yunanlılar gibi tanrı kabul etmelerine ve onlar adına putlar yapmalarına neden olmuş olabilir.⁴⁶² Örneğin Cahiliyye dönemlerinde Lat putu “Zühre” adına dikilmişti. Zühre’ye, güneşe, aya, şî’ra yıldızına tapan birçok kişi vardı.⁴⁶³ Bunun yanında ay tanrısına tapınma, Arabistan’ın hemen hemen tüm bölgelerinde vardı.⁴⁶⁴ Bir kısım Araplar bazı yıldızları insan şeklinde kabul edip eski Yunan inancında olduğu gibi bu yıldızlara tanrı insan özelliği vermiş, bu hususlara ait gerçekle ilgisi olmayan hikâyeler uydurmuşlardır.⁴⁶⁵

Arap yazarlar, Cahiliyye Araplarında görülen yıldız ve gezegen tapıcılığının Sâbiilik ve Keldaniliğin bir kalıntısı olarak onlar arasında devam ettiğini iddia ederler.⁴⁶⁶ Ancak Arapların gök cisimlerini tanrı olarak algılamasını sadece bir takım topluluklara bağlamak mümkün değildir. Çünkü gök cisimlerini tanrı kabul etme inancı bütün Arabistan’ın ortak özelliği idi.⁴⁶⁷

Araplar arasında bir takım gezegenlere karşı geliştirilen bu inancın Mekke toplumunda da varlığını sürdürüp sürdürmediği bilgisi net değildir. Ancak Kureyşliler güneşe nispetle çocuklarına Abdüşşems ismini vermişlerdi. Nitekim Hz. Rasulullah’ın dedelerinden olan Abdulmenaf’ın oğullarından birinin adı Abdüşşemsdi.⁴⁶⁸ Güneş, Arapların bir kısmına göre nefsi ve aklı olan bir melek olup dünyadaki varlıklar güneşten oluşmuştu.⁴⁶⁹ Diş değiştiren çocukların eski dişlerini ellerine alarak güneşe doğru tutup “Bunu daha güzeli ile değiştir.”⁴⁷⁰ ifadeleri, güneş ve gök cisimlerine karşı bir çeşit kutsama ve korkunun olduğunu göstermektedir.⁴⁷¹ Beni Temîm’in güneşe taptığından bahsedilmektedir. Sabahı “güneşin taze oğlu” olarak tanımlıyorlar, güneşe özellikle kuşluk vaktinde yöneliyorlardı.⁴⁷² Güneşe olan bu tazim ve ibadet, ay ve diğer yıldızlar için de geçerliydi. Semavî varlıklardan aya da tapıyorlar ve Ayı, “baba”;

⁴⁶¹ Çağatay, 130.

⁴⁶² Ögmüş, 272.

⁴⁶³ C. Zeydan, I/569.

⁴⁶⁴ Susa, 166-167

⁴⁶⁵ Çağatay, 130.

⁴⁶⁶ Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhiliyye, Dâru'l-Maarif*, Kahire 2008, 89; Duğeym, 137.

⁴⁶⁷ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 60.

⁴⁶⁸ İbn Hişâm, I/137.

⁴⁶⁹ Âlûsî, II/215.

⁴⁷⁰ Carim, 189.

⁴⁷¹ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I/438-439; Çağatay, 126.

⁴⁷² C. Ali, VI/56-57.

Güneşi, “anne” ve Zühre yıldızını da “oğul” olarak değerlendiriyorlardı.⁴⁷³ Onlara göre yıldızlar dünya ile bizzat iç içe varlıklar olup, yıldızların her türlü hareketi dünyayı da etkilemekteydi. Bu inançta özellikle Şi’ra yıldızı hakkındaki düşünce ön plana çıkmaktadır. Huzaa kabilesinin önde gelenlerinden Ebu Kebşe’nin Mekke’ye Şi’ra yıldızının tanrı olduğu fikrini ilk getiren kişi olduğu belirtilir.⁴⁷⁴ Bu yanlış inanca karşılık Kur’an “*Doğrusu Şi’râ yıldızının Rabbi de O’dur.*”⁴⁷⁵ ifadesiyle Allah’ın mutlak uluhiyyetini belirtmiştir. Ayrıca çocuklara “Güneşin oğlu” (**عبد الشمس**) adının verilmesi, Kuran’da ise Güneş ve Ay’ın Allah’ın ayetlerinden olduğunun bildirilmesi, onlara tapılmamasının ifade edilmesi⁴⁷⁶ Araplarda bu semavî varlıklara da kutsiyet atfedildiğini göstermektedir.⁴⁷⁷ Ayrıca Hz. Peygamber’in “*Kahine, Arraf’a giden ve onu tasdik eden kimse Muhammed’e indirileni inkâr etmiştir.*”⁴⁷⁸ hadisi de toplumda gök cisimlerine yönelik tanrısal anlamların yüklendiğine işaret eder. Bedevi toplulukların aya ve güneşe gösterdikleri tazim ve tapınma çobanlık, ticaret ve tarımla geçinen toplumların fiziki şartlarının inanca yansması olarak görülebilir.⁴⁷⁹ Ticaretle veya çobanlıkla uğraşan topluluklar için ayın, ziraatla uğraşan topluluklar için de güneşin önemi yadsınamaz.⁴⁸⁰

Kur’an, Allah’ın yaratıcılığından bahsederken ilk olarak müşriklerin dile getiremedikleri “sahte tanrıların yaratamadığı” hakikatinden hareketle tevhidi ortaya koyar. Onların sözde ilahları, kâinata dair canlı ya da cansız hiçbir şey yaratamayan, bilakis kendileri yaratılmış olan varlıklardır. Halbuki ilahın yaratmaya kadir olması gerekir.⁴⁸¹ Şayet bu ilahlar put, heykel gibi cansız varlıklar ise zaten onlar kendilerine kulluk yapanlar tarafından yapılmıştır ki bu durumda mahluktur ve yaratma özelliği yoktur: “*(Kâfirler) O’nu (Allah’ı) bırakıp, hiçbir şey yaratamayan, bilakis kendileri yaratılmış olan, kendilerine bile ne zarar ne de fayda verebilen, öldürmeye, hayat vermeye ve ölüleri yeniden diriltip kabirden çıkarmaya güçleri yetmeyen tanrılar*

⁴⁷³ C. Ali, VI/56-57.

⁴⁷⁴ Âlûsî, II/239.

⁴⁷⁵ Necm: 53/49.

⁴⁷⁶ Bkz. Fussilet: 41/37.

⁴⁷⁷ Karaman ve diğ., IV/712.

⁴⁷⁸ Ebû Davud, Tıb, 21.

⁴⁷⁹ Hitti, 145.

⁴⁸⁰ C. Ali, VI/52.

⁴⁸¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIV/431.

*edindiler.”*⁴⁸² Eğer sahte ilahlar melek, cin gibi ruhani varlıklar ise bu ilahları yaratan da Allah’tır.⁴⁸³ Yok eğer söz konusu ilahlar Ay, Güneş gibi Cahiliyyenin kutsiyet atfettiği varlıklar ise tabiatın bütün unsurlarını Allah’ın yarattığı bildirilerek tevhidi inanç ortaya konulur.⁴⁸⁴ Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de Güneşe, Aya, yıldızaya yemin edilmesi Allah’ın yüce kudretine işaret olduğu gibi, müşriklerin kutsadığı bu gibi varlıkları yaratanın da Allah olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁵ Allah sahte ilahların geçersizliğini ve onların peşine düşen müşriklerin cahilliğini belirtmek için kâinatın kendisi tarafından yaratılmış olduğunu örnek gösterir.⁴⁸⁶ Yaratan ile yaratılanın eş değeri olmayacağını her daim belirtir.⁴⁸⁷ Çünkü varlığın tamamı yaratılışın harikalarıdır ki bu ancak aşkın bir varlığın müdahalesiyle gerçekleşebilir.⁴⁸⁸ Bu yüce varlığın dışında hiçbir güç böyle bir yetkiye ve kudrete sahip değildir.⁴⁸⁹ Cahiliyyede şefaatçi tanrı anlayışının zamanla gelişmesi mutlak ilah olan yaratıcı tanrının çok geri plana itilmesine sebep olmuştur. Artık aracı tanrılardan Allah görünmez hale gelmiştir.⁴⁹⁰ Allah olarak bildikleri yüce tanrı, onların dini ve sosyal hayatlarında hiçbir rol oynamıyordu ve neredeyse tamamen unutulmuştu. Kur’an’dan O’nu niteleyen bazı özellikleri iştîmelerine rağmen hatırlamak istememişlerdi. Bu nedenle ayet-i kerimeler yaratma üzerinden onların unuttukları Allah inancını yeniden hatırlatmaktadır: *“Andolsun onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette “Allah” derler. O halde nasıl (Allah’a kulluktan) çeviriliyorlar?”*⁴⁹¹

Allah’ın yaratıcılığı üzerinden tevhid vurgusu yapılırken muhataplar sadece müşrikler olmayıp aynı zamanda Hristiyanlar da olabilmektedir. Çünkü Hz. İsa’nın babasız dünyaya gelmesi Hristiyanlar tarafından uluhiyyetinin delili olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Allah Teala, *“Rahimlerde sizi dilediği gibi*

⁴⁸² Furkân: 25/3; Ayrıca Bkz. Fâtır: 35/40; Ahkâf: 46/4; Nahl: 16/17, 20; Ra’d: 13/16; Hac: 22./73; A’râf: 7/91; Lokmân: 31/11; Neml, 27/64

⁴⁸³ Kutub, V/2550.

⁴⁸⁴ Bkz. A’râf: 7/54; Nahl: 16/12, 16; En’âm: 6/79, 97; Zâriyât: 51/47.

⁴⁸⁵ A. Çelik, 560.

⁴⁸⁶ Bkz. Zümer: 39/62; Mümin: 40/62; Kamer: 54/49; En’âm: 6/102; Furkân: 25/2; Lokmân: 31/10-11; Yûnus: 10/3.

⁴⁸⁷ Bkz. Nahl: 16/17.

⁴⁸⁸ Muhammed Arkoun, *Kur’an Okumaları*, (Çev.: Ahmet Zeki Ünal), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 222-223.

⁴⁸⁹ Bkz. A’râf: 7/54.

⁴⁹⁰ Pak, 326.

⁴⁹¹ Zuhurf: 43/87 vd.

şekillendiren O'dur."⁴⁹² diyerek tevhide aykırı olan bu düşünceye cevap vermektedir. Ayet insanın rahimlerde vasıtalı veya vasıtasız olarak Allah tarafından şekillendirildiğini ifade eder.⁴⁹³ Yemen'den gelen Necran heyetinin Hz. Peygamberle Allah, sıfatlar ve mesih hususunda tartışmaları tefsirlerde ayetin sebebi nüzülü olarak gösterilmektedir.⁴⁹⁴ Bütün insanlıkta olduğu gibi Hz. İsa'nın yaratılışında da Allah'ın faal güç olduğu bildirilerek tevhid vurgulanmakta böylece bu bildiriye en güzel şekilde dile getiren Kur'an ve Hz. Muhammed'in hakikati ortaya konmuş olmaktadır.

Yaratma fiili sadece evrene ait bir olgu olmayıp varlığın diğer bir boyutu olan uhrevi alanı da kapsar. Kur'an Allah'ın yaratma sıfatı üzerinden ahiret vurgusu da yapar ve ilk olarak tevhidi ön plana çıkarır: *"(Resûlüm!) De ki: (Allah'a) ortak koştuklarınız arasında, (birini yokken) ilk defa yaratacak, arkasından onu (ölümünden sonra hayata) yeniden döndürecek biri var mı? De ki: Allah ilk defa yaratıp (ölümünden sonra) onu yeniden (hayata) döndürür. O halde nasıl saptırılırsınız!"*⁴⁹⁵ Ayette müşrikler ahireti inkâr etmelerine karşın, yeniden diriliş, kâinattaki yenilenme üzerinden kanıtlanmak istenir ki ba's ile birlikte gerçekleşen muhteşem dönüşümü putlar değil Allah gerçekleştirir.⁴⁹⁶ Burada somuttan hareketle gözle görülmeyen olguların varlığı ispatlanır. Hakikati inkâr edilemeyen ancak daima göz önünde olduğundan zihinlerde sıradanlaşan ilahi yaratma düzeni ve harikulade tabiat olayları gözler önüne serilerek ahiretin varlığına istidlal edilir. Göklerin ve yerin yaratılışı, insanın yaratılışı, yeryüzünün yağmur gibi tabiatın başka bir unsuruyla yeninden hayat bulması gibi görünen alemdeki olaylar gayb aleminin hakikatine delil olarak sunulur. Bu yapılırken birincisini yaratmayı mümkün kılan ilahi kudretinin ikincisini de yapabileceği üzerinde durulur: *"Kupkuru gördüğün yeryüzünün, Biz ona su indirdiğimiz zaman harekete geçmesi, kabarması, Allah'ın varlığının belgelerindendir. Ona can veren Allah şüphesiz ölüleri de diriltir. Doğrusu O her şeye kadirdir."*⁴⁹⁷ Allah, dünya hayatının anlamlandırılması ve bunun üzerinden ahiretin varlığına da yine yaratılışla istidlal ederek insanın zihinsel sorgulamalar sonucu çıkarımda bulunmasını ister: *"Kendi*

⁴⁹² Âl-i İmrân: 3/6.

⁴⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII/136.

⁴⁹⁴ Bkz. Kurtûbî, IV/7.

⁴⁹⁵ Yûnus: 10/34; Ayrıca Bkz. Furkân: 25/3; Enbiyâ: 21/21; Rûm: 30/40.

⁴⁹⁶ Karaman ve diğ., III/100.

⁴⁹⁷ Fussilet: 41/39; Ayrıca Bkz. Hicr: 15/23, 85; Fâtır: 35/9; Yâsîn: 36/33; Şûrâ: 42/29; Zuhurf: 43/11; Kâf: 50/9-11; Ahkâf: 46/33; Hadîd: 57/17; Nâziât: 79/27; Nebe: 78/6, 12-16; Mürselât: 77/27-28; Rûm: 30/50;

kendilerine, Allah'ın, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak hak olarak ve muayyen bir süre için yarattığını hiç düşünmediler mi? İnsanların birçoğu, Rablerine kavuşmayı gerçekten inkâr etmektedirler.”⁴⁹⁸ Çünkü evrenin yapısı birbirini nakzetmeyen mükemmel bir dizaynın kanıtıdır. Böyle bir yapının oluşumu yaratılıştaki hikmeti gösterdiği gibi aynı zamanda varlığın anlamsız, boşu boşuna yaratılmış olacağı düşüncesini de ortadan kaldırır. Muhataplar ön kabullerinden sıyrılarak bilinçli bir şekilde düşünürlerse bu gerçeği anlayacaklardır.⁴⁹⁹

Putların yeniden dirilişi gerçekleştiremeyeceği ve böyle bir yaratma gücüne sadece Allah'ın haiz olduğunu ifade eden ayetlerle, aynı zamanda Cahiliyye zihninde uhrevi hayata yönelik bir takım bilgiler canlandırılmaya çalışılır. Çünkü genelde Cahiliyyede ahiret inancı olmamasına rağmen, tevhid inancından kalma ahiret düşüncesinin kalıntıları adetlerde, şiirlerde ve bir takım özel uygulamalarda görünmekteydi. Umeyye b. Ebi Salt ve Antere gibi meşhur Cahiliyye şairlerinin şiirlerinde ahiret inancının izlerine rastlanmaktadır. Örneğin Cahiliyye devrinin şairlerinden Alkame Zu Ceden el-Himyari'nin şu beyitleri ahiret inancını belirtmektedir:

الْيَوْمَ يُجْزَوْنَ بِأَعْمَالِهِمْ، ... كُلُّ امْرِئٍ يَخْصُدُ مَا قَدْ زَرَعَ

صَارُوا إِلَى اللَّهِ بِأَعْمَالِهِمْ، ... يُجْزَى مَنْ خَانَ وَمَنْ ارْتَدَّ

“Artık bugün onlara yaptıklarının karşılığı verilir. Herkes ektiğini biçer.

Yaptıkları davranışlarla Allah'a dönmüşlerdir. (O) hainlik edenin de bozgunculuğu engelleyen de karşılığını verir.”⁵⁰⁰

Öldükten sonra tekrar dirilmeğe inananlar, ölülerini yıkayıp kefenlerler ve üzerine dua okurlardı.⁵⁰¹ Ayrıca ölülerin yanında beliyye⁵⁰² edinmeleri, toplumda ahireti kabul eden veya bilgisine sahip olan bir zümrenin varlığını göstermektedir. Ayetler putların

⁴⁹⁸ Rûm: 30/8; Ayrıca Bkz. Sad: 38/27.

⁴⁹⁹ İbn Âşûr, XXI/52 vd.

⁵⁰⁰ Muhammed b. Ebi'l-Hattab Ebû Zeyd Kureşî, *Cemheretu Eş'âri'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, Dâru Nehdati Mısır, Kahire 1967, 578.

⁵⁰¹ Çağatay, 91.

⁵⁰² Beliyye: Onlardan kerim bir adam öldüğünde bir devenin boynu ters çevrilir, onu bir kuyuya bırakılıp ölene kadar su ve yiyecek verilmezdi. İnançlarına göre beliyyesi olan kişi mahşere bu beliyeye binerek gidecek, olmayan kişi ise oraya yürüyerek gidecekti. Araplar ölenin devesini kabrine bağlar, başını arkasına döndürüp bir semer geçirirlerdi. Kurtulduğu zaman ise su ve ot vermezlerdi. Araplar bunu yaptıklarında haşrolunduğunda bununla birlikte kalkıp ona bineceğine iddia ederlerdi. (Carim, 106)

yeniden dirilişı gerçekleştiremeyeceğini ifade ederken, kendisine tanrı diye tapınılan bir varlığın öldürme ve diriltme gücüne sahip olması gerektiğini oysa taş ve ağaçlardan yontarak yaptıkları cansız putların ölüleri diriltmesinin söz konusu olamayacağı vurgusunu yapmanın yanında toplumdaki ahiret bilgisini ortaya koyarak tevhid vurgusu yapar.

Tevhidin en belirgin göstergesi olan yaratma fiili Allah'ın etkin kudretinin de göstergesidir. Her haliyle ve içinde bulundurduğu bütün varlıklarla beraber kâinatı yaratmak Allah için çok kolaydır: “*Bizim buyruğumuz bir göz kırpması gibi anidir.*”⁵⁰³. Öyleki en olağan üstü işler onun için basit bir fiil olup özel çalışma ve çaba gerektirmez.⁵⁰⁴ Daha sonraları kader tartışmaları⁵⁰⁵, Kur'an'ın kadim oluşu⁵⁰⁶, Allah'ın iradesinin hâdis olup olmaması⁵⁰⁷ ve benzer kelami tartışmalar içerisinde değerlendirilen bu ayetler aslında Allah ile kâinat arasındaki ilişkide Allah'ın etkin tek güç olduğunu gösteren, şirk iddiaları karşısında Allah'ın yaratıcılığındaki gücünü vurgulayan tevhidi anlatımlardır.⁵⁰⁸

Kur'an, insanın yaşamını sürdürmesini sağlayan tabiatı Allah'ın yaratması sonucu ortaya çıkan ilahi düzen olarak ifade eder. Bunun sebebini de imtihan olarak açıklar.⁵⁰⁹ Ancak söz konusu ekolojik düzen otoriter gücün keyfî bir uygulaması olmayıp rahmetinin neticesidir. Öyle ki yaratılış, mükemmel düzen ve rahmet temelleri üzerine kurulmuştur.⁵¹⁰ “(O öyle lütufkâr) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize verdi; nehirleri de sizin (yararlanmanız) için akıttı.”⁵¹¹ Aslında yaratılışın tamamı kendisinde değişik hikmetler barındıran ilahi oluşturdur.⁵¹² Buna karşılık insan ise yaratıcısına karşı minnet duygusu taşıyacağına iyice nankör olmuştur.⁵¹³ Allah tarafından kendisine sunulan nimetlerin şahsından kaynaklanan bir güçle elde ettiğini

⁵⁰³ Kamer: 54/50; Ayrıca Bkz. Nahl: 16/40; Yâsîn: 36/82; Mümin: 40/68; Meryem: 19/35; Fâtır: 35/1.

⁵⁰⁴ Kutub, VI/3441-3442.

⁵⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX/327.

⁵⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX/208.

⁵⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/310.

⁵⁰⁸ Mâturîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, IX/458.

⁵⁰⁹ Bkz. Kehf: 18/7.

⁵¹⁰ Fazlur Rahman, *İslam*, (Çev.: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, Ankara 1996, 46.

⁵¹¹ İbrâhîm: 14/32; Ayrıca Bkz. Hac: 22/65.

⁵¹² Bkz. Enbiyâ: 21/16; Ankebût: 29/44; Kâf: 50/6-8.

⁵¹³ Bkz. İbrâhîm: 14/35; Mümin: 40/61-62.

düşünmüştür.⁵¹⁴ Hâlbuki Allah, insanın faydalandığı doğanın evrensel sahnelerinin oluşumunu kendine nispet ederek gerek vahiy dönemi Cahiliyyenin gerekse sonraki dönemlerdeki insanın vicdanına seslenmekte ve yaratma üzerinden tevhidi bir bilinç oluşturmaktadır. İnsanın akıyla beraber vicdanına seslenerek yaratılışa dikkat çekmekte böylece kendisine doğru yönelişi amaçlamaktadır. Bunun için kâinat, Allah'ın eserlerinin sergilendiği bir sahne olarak insana sunulmaktadır. Burada soyut söylemlerden yola çıkılmayıp insanın her an iç içe olduğu, hissettiği, varlığını kabul ettiği maddi unsurlar ön plana çıkarılmaktadır. Önce gökler ve yerin yaratılışından, bunlara bağlı olayların kim eliyle ve niçin gerçekleştiğinden bahsedilir.⁵¹⁵ Daha sonra Allah'ın insana sunduğu özellikle gündelik yaşamda daima birebir faydalanılan nimetler hatırlatılır.⁵¹⁶ Evrendeki insanın hizmetine sunulan bütün oluşumları, nimetleri anlatan ayetler, fiziki kanunları ortaya çıkaran bilimsel veriler olmayıp Allah'ın rahmetinin duyurulduğu bildirimlerdir.⁵¹⁷

Cahiliyyede Allah'ın yaratıcılığı varlığın belli bir dönemine has bir olgu idi. Allah, yaşamın başında insanı yaratmakla sorumlu varlık idi. Ancak insan yaratıldıktan sonra Allah'ın etkisi söz konusu değildi. Özel zamanlarda bazı itiraflarda bulunmuş olsalar bile normalde hayatlarından tamamen silinmiş Rahman'ın örneğin kendilerine rızık verdiğini, rızıkların yaratıcısı olduğunu düşünemiyorlar: “*Yine onlara “Allah'ın size verdiği maldan mülkten muhtaç insanlara da verin; denildiği zaman, o kâfirler müminlere şöyle karşılık verirler. (Sizin iddianıza göre) dilediği takdirde kendilerini Allah'ın mal mülk sahibi yapacağı bunca fakir-fukarayı biz mi doyuracağız? (Siz hem “Rızıkı Allah verir” diyorsunuz hem de bizden muhtaç insanlara yardım etmemizi istiyorsunuz.) Belki de siz düpedüz saçmalyorsunuz*”⁵¹⁸ diyebiliyorlardı. Bu ifadeler Mekke’de Allah'ın varlığını temelden inkâr eden ve Müslümanları alaya alan bir grup olan zındıklara ait olabileceği gibi,⁵¹⁹ o dönemde Allah'ı üst tanrı olarak kabul etmiş olan fakat çıkarlarına ters geldiği için zaman zaman O Rabbın yaratıcılığını, rızık

⁵¹⁴ Ignaz Goldziher, *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, (Çev.: İlhan Başgöz), Ardıç Yayınları 2004, 7.

⁵¹⁵ Bkz. Zümer: 39/5; Hadîd: 57/4-6; Hicr: 15/16-19; Mümin: 40/64; A'la: 87/1/5; Mülk: 67/3-4; Nahl: 16/12, 15-16; Furkân: 25/61-62; Âl-i İmrân: 3/190; Nûr: 24/42-44; Gâşiye: 88/18-20.

⁵¹⁶ Bkz. Yâsîn: 36/36; Hicr: 15/20-22; Rahmân: 55/10-13; A'râf: 7/10; Abese: 80/24-32; Nahl: 16/5-8, 10-11, 13-14; Fâtır: 35/27-28; En'âm: 6/99; Mûminun: 23/18-22.

⁵¹⁷ Öge, *Allah'tan Âleme İlâhi Fiiller*, 152.

⁵¹⁸ Yâsîn: 36/47.

⁵¹⁹ Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzabâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan tsz., 371.

vericiliğini inkâr eden Müşriklere de ait olmuş olabilir. Zorlu koşullarda yaşamlarını sürdürebilmek ve toplumsal statülerinin artmasını sağlamak amacıyla putlara kulluk eder, onlara dua ve tazimlerini sunarlardı. Putların, rızıklarında, geçimlerinde kısacası biyolojik hayatlarının sürdürülmesinde etkilerinin olduklarını düşündüklerinden, kazançlarından bir kısmını onlara ayırırlardı.⁵²⁰ Buna karşılık İslam ise bu anlayışı tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemiş, gerek insanın gerekse kâinatın her anının yaratılması noktasında Allah'ı aktif tanrı olarak kabul etmiştir.⁵²¹ Cahiliyye'nin iddia ettiğinin aksine putların insanı rızıklandırmada hiçbir rolünün olmadığını her daim belirtmiştir: “(Müşrikler) Allah'ı bırakıp da kendilerine göklerde ve yerde olan rızıktan hiçbir şey veremeyen ve buna asla güçleri yetmeyen şeylere (putlara) tapıyorlar.”⁵²² Çünkü rızıklandırma, oldukça karışık ve çok yönlü bir olay olmasına rağmen mükemmel, şaşmadan ve bozulmadan işleyen bir sistemdir. Bu sistemin var olması, devam etmesi, her şeyi kapsayan bir ilme, üstün bir kudrete ve eşsiz bir yaratma gücüne bağlıdır. Cansız ve aciz putların ise bu sistemi devam ettirecek hiçbir özelliği yoktur. Bunu gerçekleştirebilecek tek güç Allah'tır.

Yaratma sıfatının diğer bir yansıması da yok etmektir. Allah'ın imtihan süreci sonrasında bir takım toplulukları helak etmesi tehdit içermekle birlikte aynı zamanda yaratma fiili üzerinden tevhidin de vurgusunu taşır. Dönemin muhataplarının da bildiği yok oluş hikâyeleri yalancı tanrılar tarafından değil Allah tarafından meydana getirilmiş gerçek olaylardır: “Doğrusu Şi'râ yıldızının Rabbi de O'dur. Ve şüphesiz ki önceki Âd kavmini O helâk etti. Semûd'u da (O helâk etti) ve geriye hiçbir şey bırakmadı.”⁵²³ Yıldızların her türlü hareketi dünyayı etkilediğinden geçmiş ümmetlerin yok oluşları yıldız, güneş gibi tanrı kabul edilmiş sahte ilahların tasarrufu olarak düşünülebilir. Kuran'da Güneş ve Ay'dan Allah'ın ayetleri olarak bahsedilmesi⁵²⁴ aslında Araplarda bu semavî varlıklara da kutsiyet atfedildiğini göstermektedir.⁵²⁵ Bu nedenle Allah bu kavimlerin helakini kendi fiiline bağlamakta ve yaratılışın sahibinin kendisi olduğu gibi helakin sahibinin de kendisi olduğunu belirtmektedir.

⁵²⁰ İbnü'l-Kelbî, 50.

⁵²¹ İzutsu, 164.

⁵²² Nahl: 16/73; Ayrıca Bkz. Rûm: 30/40; Ankebût: 29/17; Hac: 22/62.

⁵²³ Necm: 53/49-51; Ayrıca Bkz. Mümin: 40/21-22; Hûd: 11/101.

⁵²⁴ Fussilet: 41/37.

⁵²⁵ Karaman ve diğ., IV/37-38.

1.1.3.2. Dileme ve Takdir

Kur'an'da Allah insan ilişkisinde dikkat çeken temel kavramlardan biri de iradedir. Allah'ın ilah olması hasebiyle yetkisini, gücünü ifade eden bu kavram sonraki dönemlerde değişik tartışmaların içerisinde farklı anlamlara bürünmüştür. Aslında Allah'ın iradesinin herşeyin üzerinde olduğu fikri Cahiliyye zihninin derinliklerinde varlığını sürdürögelmiş bir inançtı. Şair Tarafe b. el-Abd (ö. 560) Allah'ın iradesinin herşeyin üzerinde olduğunu düşünüyor ve şiirinde bunu şöyle belirtiyordu:

فَلَوْ شَاءَ رَبِّي كُنْتُ قَيْسَ بْنَ خَالِدٍ ... وَلَوْ شَاءَ رَبِّي كُنْتُ عَمْرَو بْنَ مَرْثَدٍ

“Eğer Rabbim dileyseydi ben de Kays b. Halid olurdu.

Eğer Rabbim dileyseydi ben de Amr b. Mersed olurdu.”⁵²⁶

Gökteki yüce tanrının iradesine yüklenen büyük anlam Cahiliyyeyi kader düşüncesine sürükleyen önemli unsurlardan biriydi. Allah'ın hayır ve şer bir takım olayları önceden bilmesi, yazması, takdir etmesi ve bu olayların zamanla vuku bulması anlamında kader düşüncesi bazı Araplar arasında var olan bir inançtı.⁵²⁷ Bu bağlamda özellikle kitap kelimesi bir takım şiirlerde kader anlamında kullanılmıştır:

لَا يَسْتَطِيعُ النَّاسُ مَحْوَ كِتَابِهِ ... أَنِّي وَلَيْسَ قَضَاؤُهُ بِمُبَدَّلٍ

“İnsan kitabını (yazgısını) silemez iken kazasını nereden değiştirebilecek.”⁵²⁸

Muhaddis ve fıkıhçı Said b. Ebu Arube'den rivayet edildiğine göre kendisi Ebu Katade'ye kader hakkında sorduğunda şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Arabın mı yoksa acemin mi görüşünü soruyorsun? Ben, “Arabın görüşünü soruyorum.” dedim. O: “Araplar Cahiliyye ve İslam'da kadere inanmıştır.” dedi ve şu şiiri okudu:

مَا كَانَ قَطْعِي هَوْلَ كُلِّ تَنُوفَةٍ ... إِلَّا كِتَابٌ قَدْ خَلَا مَسْطُورٌ

“Benim (sıkıntılı) her vadiyi geçmem ancak önceden yazılmış bir kitapta yazgıdır.”⁵²⁹

⁵²⁶ Ebû Zeyd Kureşî, 334.

⁵²⁷ İzutsu, 167.

⁵²⁸ Lebid b. Rebia b. Malik el-Â'miri, *Divânu Lebid b. Rebia el-Â'miri*, Dârü'l-Marife 2004, 81.

⁵²⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhâkî, *el-Kaza ve'l-Kader*, Mektebetü'l-Abikan, Riyad 2000, 322.

Söz konusu kader anlayışı özellikle rızık elde etme, mal edinme, savaşlarda başlarına gelecek olan galibiyet, yenilgi, ölüm durumlarında açıkça kendini gösteriyordu.

Cahiliyye şairlerinden Alkame b. Abde beytinde şöyle demektedir:

وَالْمَالُ صَوْفُ قَرَارٍ يَلْعَبُونَ بِهِ ... عَلَى نِقَادَتِهِ وَافٍ وَمَجْلُومٌ
وَمُطْعَمُ الْغَنَمِ يَوْمَ الْغَنَمِ مُطْعَمُهُ ... أَنَّى تَوَجَّهَ وَالْمَحْرُومُ مَحْرُومٌ

“Mal insanların kendisiyle oynadığı kalıcı yündür. Mal çekişmesinde kimi elde eder kimi mahrum kalır.

(Ganimet malından) mahrum olan kişi nereye yönelirse yönelsin ganimet günü ganimet malından mahrum kalır.”⁵³⁰

Cahiliyye şairlerinden Sa’d b. Malik’in⁵³¹ savaştan kaçanları hicvettiği şu beyiti de takdirin Cahiliyye düşüncesinde hangi boyutta olduğunu örnek teşkil etmektedir:

إِنْ الْمَوَائِلَ خَوْفُهَا ... يِعْتَاقُهُ الْأَجَلُ الْمَتَاحَ

“Savaştan korkarak sığınak arayana takdir edilmiş olan eceli engel olur.”⁵³²

Allah’ın varlığını kabul eden O’na ilahlarından biri olarak iman eden müşrikler dalalet içinde olan bütün grupların yaptığı gibi kendi yanlış inançlarını ilahi iradeye bağlayıp şöyle diyorlardı: “Eğer Rahman dilemiş olsaydı, biz bunlara kulluk etmezdik” derler. Buna dair bir bilgileri yoktur; onlar sadece vehimde bulunuyorlar.”⁵³³ Bu ifadeler müşriklerin hem Allah’ı kabul ettiklerini hem de melekler ve cinlere yaptıkları ibadet ve kulluğu Allah’ın dilemesine endekslediklerini göstermektedir.⁵³⁴ Allah’ın kendilerini cezalandırabileceğini kabul eden müşriklere göre gaybi varlıklar olan meleklerle ve cinlere ibadet ve kulluk yanlış olsaydı, Allah onları derhal cezalandırabilirdi.⁵³⁵

⁵³⁰ Ebü’l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya’lâ ed-Dabbî el-Kûfî, *Mufaddaliyyat*, Dâru’l-Maârif, Kahire tsz., 401.

⁵³¹ Ebû Zekeriya Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatib eş-Şeybânî et-Tebrîzî, *Şerhu Divânî'l-Hamâse li Ebi Temmâm I-II*, Dâru’l-Kalem, Beyrut tsz., I/192.

⁵³² Hatib et-Tebrîzî, I/192.

⁵³³ Zuhurf: 43/20; Ayrıca Bkz. En‘âm: 6/148; Nahl: 16/35.

⁵³⁴ İbn Âşûr, XXV/184.

⁵³⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, XXI/582.

Cahiliyyenin zihninde ilahi irade derinlerde hissedilse de O'nu bu dünyadan soyutlamak, koparmak inancın en can alıcı noktası idi. Kâinatın sahibi olarak derinlerde Allah görülür ancak alem diğer tanrılar arasında paylaşıldı. Örneğin kaza ve kader, aracı ulu tanrılardan sayılan Menat'a bırakılmış,⁵³⁶ bir bakıma savaş ve yağmur tanrısı olarak Hübel,⁵³⁷ Lat ise üretkenlik ilahı olarak algılanmıştı. Ayrıca tabiaatta meydana gelen olayların kişilerin hayatlarında bir takım etkiler doğurduğunu kabul ediyorlar ve bunları da yıldızların hareketlerine bağlayarak onları ilah olarak kabul ediyorlardı.⁵³⁸ Putların yanında Allah'ın müdahil olduğu alan neredeyse hiç yok gibiydi. Şirk inancı tevhide fiilen işlemez hale getirmiş, Allah'ın insan ve kâinat üzerindeki tasarruflarını ya tamamen ortadan kaldırmış ya da diğer tanrıçıklarla bölüştürmüştü.⁵³⁹ Yalancı tanrılara yüklenen anlam insana yönelik zarar ve faydanın onlardan beklenilmesine sebep oluyordu.

Kutsal kabul ettikleri varlıklara danışmayı adet haline getirmiş olan Araplar bir iş yapacakları zaman putlar önünde fal okları çekerek söz konusu problemlerini çözmeye çalışırlar ve bunu dini gelenek olarak kabul ederlerdi. Yolculuğa çıkmak, ticaret yapmak, evlenmek gibi önemli işleri yapmaya niyetlendiklerinde, bu işlerin sonucunun kendilerine hayır mı yoksa şer mi getireceğini öğrenmek amacıyla fal okları çeker ve okun sonucuna göre olayı değerlendirirlerdi. Yüz dirhem parayla genç bir deveyi alıp Hübel putunun önüne gelirlerdi. Paralarla deveyi görevliye teslim ederek oklar yardımıyla putun kararını alırlardı. Fal oklarını çekecek görevli, dilek sahibini putun yanına yaklaştırarak: "Ey ilahımız, işte filan oğlu filan şu, şu işleri yapmak istiyor, hakkında bize doğru olanı bildir." der, sonra da oku çekerdi. Bunun sonucuna göre de işin yapılıp yapılmaması konusunda karar verirlerdi.⁵⁴⁰ Kur'an-ı Kerim'in "*Ey inananlar, şArap, kumar, dikili taşlar, şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.*"⁵⁴¹ hitabı, inananlara yapılmış olmakla beraber, o günkü Arap toplumunun inancını da göstermektedir.

Cahiliyye Arapları Allah'ı sadece ilk yaratıcı olarak görüyorlardı. Hastalık halinde şifayı putlarda ve putların arkasındaki güçler olarak kabul ettikleri cin, melek ve ruh

⁵³⁶ Ringgren, 2008, 29-30.

⁵³⁷ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 64.

⁵³⁸ Çağatay, 130.

⁵³⁹ Y. N. Öztürk, 92.

⁵⁴⁰ İbn Hişâm, I/152; İbnü'l-Kelbî, 36.

⁵⁴¹ Mâide: 5/90.

gibi varlıklarda ararlardı. Hastalar kahinler, arraflar ve şifacılar tarafından tedavi edilirken tapınaklara kurbanlar adayarak okuyup üfleme bu tedavi şeklinde temel unsurdu. Putlara adanacak kurbanlar ve bu esnada yapılacak olan okuma-üfleme ile insanların içerisinde onları hasta kılan kötü ruhlar çıkarılırdı.⁵⁴² Bu düşüncede de Allah tamamen devreden çıkarılır şifa bir takım cansız varlıklarda veya kahin, arraf ve onların yaptıkları bazı uygulamalarda aranırdı. İslam ile birlikte bu düşünce de tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılmış, Rab olduğu vurgulanarak şifa verenin Allah olduğu belirtilmiştir.⁵⁴³

Cahiliyye düşüncesinde yaratıcı kudretin takdiri ile dehrin ezici gücü birbirine girift bir halde kendini göstermekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla toplumda güçlü bir fatalizm inancı vardı. Fakat bu kaderin faili, bazı gruplarda tanrı iken bazı gruplarda ise zamanın bizzat kendisi idi. İnsanın hayat süresini kapsayan zaman ve onu karşılayan ifadelerin kader olarak tanımlanması mümkündür. Çünkü birçok şiirde zamanın yok edici gücünden bahsedilir. Zaman iyi ve kötü talihin, onda yer eden olayların belirleyicisidir.⁵⁴⁴ “*Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölüyoruz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder*”⁵⁴⁵ ifadesi de bir takım Araplar arasında zamanın insan hayatı üzerindeki etki güç olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda zaman ve onu ifade eden kavramlar da kaderin temsilcisi konumundadır. “Dehr” de söz konusu kavramların başında gelmektedir. Dehr kelimesi sözlükte “alemin başlangıcından sonuna kadar olan müddet” anlamındadır. Ancak daha sonraları her uzun zaman için “dehr” kelimesi kullanılmıştır.⁵⁴⁶ Takdir edilme anlamında hamme(حم), mukadder kılmak hatm (حتم), önceden belirlenmiş kapalı olayları karşılayan utiha (اتح) kader tarafından ortaya konan özellikle üzücü taksimatı ifade eden mena (مني) kelimeleri de kader anlamı ifade eden diğer kelimelerdi.⁵⁴⁷

Dehrin etkin gücü özellikle insan hayatının rızık, ecel, mutluluk ve musibet dönemlerinde kendini göstermektedir. Bu inançta dehr, kendisine ibadet edilen ilahi bir varlık olmayıp insan hayatında dikkat edilmesi gereken, hesaba katılan kozmik

⁵⁴² Çağatay, 133.

⁵⁴³ Şuârâ: 26/80.

⁵⁴⁴ Ringgren, 51.

⁵⁴⁵ Câsiye: 45/24.

⁵⁴⁶ İsfahânî, 319.

⁵⁴⁷ Ringgren, 19, 27, 22, 29-30.

güçtür.⁵⁴⁸ Dehr ilah olmadığı halde salt zamanı da ifade etmez. Zamanın ötesinde insanı kontrol eden, etkisine karşı insanın aciz kaldığı kötü talih başta olmak üzere insana yönelik her türlü icraatın müsebbibi olarak somutlaşmıştır.⁵⁴⁹ Yani zaman veya onu ifade eden dehr gibi kavramlar daha çok yok edici güç konumunda olup aynı zamanda olumsuzlukların da failidir.⁵⁵⁰ Hayata yönelik kadercî bakışları onları bu düşünceye sevketmiş olabilir. Çünkü Cahiliyye Arapları özellikle zorluk, musibet ve meşakkat olmak üzere başlarına gelen her türlü olumsuz olayı zamana nispet eder, bu nedenle de zamana küfredelerdi.⁵⁵¹ Örneğin yakınlarına ağıt yakan bir arabinin düşüncesinde Allah ve zaman şöyle idi:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دَهْرًا شَرُّهُ قَبْلَ خَيْرِهِ تَقَاضَى فَلَمْ يُحْسِنْ إِلَيْنَا التَّقَاضِيَا

“Allah feleği kahretsin! Onun şerri hayrından daha öncedir.

İnsanların ruhlarını aldı, ancak bu işi konusunda bize hiç iyi davranmadı.”⁵⁵²

Dehrin yok edici gücünün etkili bir şekilde görüldüğü olay ölümdü. İnsanın ölümüyle birlikte “dehr” kavramı “meniyye”, “menün”, “himam” “humme” gibi lafızlara dönüşürdü. Cahiliyye, hayatın ne zaman son bulacağını önceden belirlendiğine inanırdı.⁵⁵³ Ölümün faili genelde Allah değil dehr olarak düşünülürdü. Zaman bütün varlığı sonlandıran aktif güç olarak kabul edilmekte idi. O nedenle bir anne oğluna şu şekilde ağlardı:

أَلَا تِلْكَ الْمَوَدَّةُ لَا تَدُومُ ... وَلَا يَبْقَى عَلَى الدَّهْرِ النَّعِيمُ

وَلَا يَبْقَى عَلَى الْحَدَثَانِ غَفَرٌ ... لَهُ أُمٌّ بِشَاهِقَةٍ رَعُومٌ

“Ah, bu sevgi devam etmez, nimetler zamana dayanmaz.

Bir yavru dağ keçisi de olacağı karşı duramaz, Sarp kayanın tepesinde şefkatli bir annesi olsa bile.”⁵⁵⁴

Bazen de zamanın helak gücü Allah ile beraber zikredilmekte idi:

⁵⁴⁸ A. Çelik, 82.

⁵⁴⁹ M. Öztürk, “Kur’an’da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde “Dehr” Kavramı”, 261.

⁵⁵⁰ İzutsu, 160.

⁵⁵¹ Hâzin, IV/125.

⁵⁵² Hatib et-Tebrizi, I/446.

⁵⁵³ İzutsu, 161-162.

⁵⁵⁴ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî, *Belâğâtü'n-Nisâ*, Matbaatu Medresetu Valide, Kahire 1908, 176.

لَا يَبْعَدُ اللَّهُ اخْوَانًا لَنَا ذَهَبُوا أَفْنَاهُمْ حَدَثَانُ الدَّهْرِ وَالْأَبَدِ

“(Ölüp) giden kardeşlerimizi Allah uzaklaştırmadı (almadı)

Onları zamanın olayları ve sonsuzluk yok etti.”⁵⁵⁵

Cahiliyyede kader inancıyla ilintili olarak uğur ve uğursuzluk düşüncesi de toplumda oldukça yaygındı. Baykuşun ötmesi gibi birçok olaya metafizik anlamlar yükleyip onlarda uğur uğursuzluk ararlardı.⁵⁵⁶ Aynı şekilde ilahi iradenin insan ve kâinat üzerindeki etkisini sınırlama veya yok sayma anlamında nazar inancı da Cahiliyye de oldukça yaygındı. Örneğin Beni Esed’den bir adam 3 gün boyunca aç kalır daha sonra oradan geçen bir sürüye bakıp “Bugün bundan daha güzelini görmedim.” diyerek nazar değdirmeye çalışırdı.⁵⁵⁷ Yine bu bağlamda cinlerle bağlantı kurularak varlıklar üzerinde bir takım etkilerde bulunma mahiyetinde sihir uygulamaları da Cahiliyyede sıkça görünmekte idi.⁵⁵⁸ Bir takım kötü ruhlardan korunmak ve hastalıklar karşısında şifa bulmak maksadıyla rukye⁵⁵⁹ yapılması da aynı tür uygulamalardandı. Aslında bütün bunlar ilahın varlığa yönelik iradesini ortadan kaldıran uygulamalardı. Çünkü Cahiliyye inancında Allah, varlıkla her daim ilişki içerisinde olmayan, mahlukatla bütün bağlarına koparmış pasif varlıktı.⁵⁶⁰ İnsan dünyaya geldiğinde kendini tanrı dışında dehr, metafizik varlıklar gibi bir takım oluşumların iradesi altında bulurdu.

Kur’an Allah’ın mutlak uluhiyyetine vurgu yaparak O’nu dilediğini yapabilen varlık olarak niteler. Fiili gerçekleştirmede irade sahibi olması; herhangi bir zorlama altında tutulamaması, kesin bir tercih hakkının olması⁵⁶¹ ve tercihini gerçekleştirebilecek kudrete malik olmasıdır ki bu da “ol emriyle”⁵⁶² sembolleşmiştir. Allah için “mürid olma” onun fiili gerçekleştirmede veya yapmamada, dileyip dilememede tercih sahibi olduğudur.⁵⁶³ Kur’an’da irade lafzının değişik anlamlarda kullanılması ve İslam kelimasında ortaya atılan tartışmalar sıfatın farklı şekillerde

⁵⁵⁵ Merzûki, 630.

⁵⁵⁶ Bkz. İbn Manzûr, XII/625.

⁵⁵⁷ Zemahşerî, IX/597.

⁵⁵⁸ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, 306-307.

⁵⁵⁹ Rukye: Cahiliyye uygulanan bir tedavi yöntemi olan rukye; humma, sara gibi hastalık veya felaketlerden kurtulmak maksadıyla yapılan dua anlamına gelmektedir. (Ebû’s-Seâdât Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü’l-Esir, *en-Nihâye fi Garibi’l-Hadîs ve’l-Eser I-V*, Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut 1979, II/254.

⁵⁶⁰ İzutsu, 157.

⁵⁶¹ Öge, *Allah’tan Aleme İlahi Fiiller*, 24.

⁵⁶² Bkz. Bakara: 2/117.

⁵⁶³ Atay, *Kur’an’a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 76.

anlaşılmasına sebep olmuştur. İslam düşünürleri “Allah, dilediğini irade eden ve irade ettiğini yapma gücüne haiz olandır” ittifakında bulunmalarına rağmen,⁵⁶⁴ Allah’ın iradesi kader problemi etrafında her daim gündeme gelmiş, bu bağlamda irade meşiet ilişkisi daima tartışılmıştır.⁵⁶⁵ İyi ve kötü fiillerin meydana gelişi ve irade ilişkisi, hidayet ve dalalette Allah’ın iradesinin rolü⁵⁶⁶, ilahi iradenin kulun iradesini gerektirip gerektirmemesi⁵⁶⁷, kader çerçevesinde tartışılan konuların başında gelmiştir. Hz. Peygamber döneminde sahabe arasında tartışılmayan bu mesele sonraki dönemlerde Müslümanlar arasında ortaya çıkan ayrılık hareketleriyle birlikte tartışılmaya başlanmıştır. Bunun yanında Allah’ın iradesinin zatıyla münasebeti, kadim ve hâdis oluşu⁵⁶⁸ da sonraki dönemlerde tartışılan konular arasında yer almıştır.

Pekçok ayet-i kerimede Allah’ın mürid olduğu ifade edilmektedir. Ayetler sebeb-i nüzul ve siyak-sibak ölçüsü içerisinde anlaşılmaya çalışıldığında vahyin ilk muhatablarına yönelik değişik vurguların olduğu görülür. Bunun yanında Allah’ın mürid olduğunu ifade edilen kelimeler esas anlamları dışında hüküm, emir, tahliye, halk ve inşa gibi bir takım manalar taşıdığı görülmektedir. Bunlar ışığında ilahi iradenin anlatıldığı ayetlerde şunların ön plana çıktığı anlaşılmaktadır:

Kur’an’da tevhid üzerinden Allah anlatırken Allah’a ait olan iradenin mutlaklığından ve karşısında bir güç olamayacak şekilde sınırsızlığından bahsedilir. Mutlaklık ve sınırsızlık, Allah dışında diğer varlıkları ilah tanımış, Allah’ın iradesini değişik ilahlara bölüştürmüş topluluklara reddiyedir. Çünkü onlara Allah’a eş değer tutulmuş sahte ilahlar uluhiyyet ve rububibiyet özelliği taşımakta idiler. Ayetlerde özellikle sahte ilahlara karşı çıkılmakta, Allah’ın dilediğini yapan varlık olduğu ve onun karşısında bunu engelleyecek bir gücün olmadığı belirtilmektedir. Güçle harmanlanmış ilahi iradenin anlatıldığı ayetlerde aslında Tanrı-insan ilişkisinde doğrudan etkili tek gücün Allah olduğu belirtilir. Bu bağlamda Allah dışarıdan herhangi bir güce ihtiyaç

⁵⁶⁴ Yûsuf Şevki Yavuz, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, XXII/380.

⁵⁶⁵ Abdulhamit Sinanoğlu, “Kur’an-ı Kerim’de Allah’a İfade Edilen İrade ve Meşiet Kavramlarına Yüklene Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (13), 2009, 27.

⁵⁶⁶ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhaki, *el-İ’tikad ve’l-Hidaye ila Sebili’r-Reşad*, Dâru’l-Fazile, Riyad 1999, 179 vd.; Mâturidi, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, I/407.

⁵⁶⁷ Ebû’l-Hasan Ali b. İsmail Eş’arî, *el-İbâne an Usûli’d-Diyâne*, Mektebetü Dâru’l-Beyan – Mektebetü’l-Müeyyide, Taif 1990, 122 vd.; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXX/762.

⁵⁶⁸ Ebû’l-Mu’in Neseî, I/490 vd.

duymadan ve karşısına çıkabilecek bir güç olmadan dilediğini yapabilen varlıktır. “Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa, onu yine O’ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse, O’nun keremini geri çevirecek de yoktur. O, hayrını kullarından dilediğine eriştirir. Ve O bağışlayandır, esirgeyendir.”⁵⁶⁹ Allah’ın dilediğini yapabilen varlık olması tanrı-insan ilişkisinde geçerli olduğu gibi tanrı-alem ilişkisinde de her daim kendini gösterebilir ki Allah bu potansiyele daima sahiptir: “O, dilerse rüzgarı durdurur, yelkenle giden gemiler o zaman denizin yüzünde durakalır. Bunlarda, sabırlı olan ve çok şükreden kimseler için deliller vardır. Yahut yaptıklarına karşılık onları ortadan kaldırır, birçoğunu da bağışlar.”⁵⁷⁰

Cahiliyye, temelde tevhid akidesini yok eden etkenlerin olduğu dönemdir. Hz. Muhammed’in elçiliğinde sunulan İslam ise dini, tevhidi temellerine kavuşturan öğretilerdir. Önceki bölümlerde de bahsetmeye çalıştığımız gibi Araplar arasında dini birliktelik yoktu. Topluluklar, kabileler Allah inancı yanında kabilelerinin değerlerini koruma refleksi ile belli putlar etrafında kümelenmiş, şirk inancına sarılmışlardı. Önemsenen, kutsanan, putlar çevresinde oluşan din bizatihi din olmasından öte kabilenin değerleri olması hasebiyle önemsenişti.⁵⁷¹ Böyle bir inanç içerisinde özellikle Ebu Süfyan b. Harb, Übey b. Halef, Nadr b. Haris, As b. Vail, Velid b. Muğire gibi Hz. Muhammed’e şiddetle karşı çıkanlar dini inançtan öte kabile, toplumsal statü gibi bir takım maddi çıkarlarından dolayı kendi düşüncelerinin hak olduğunu savunmuşlardı. Bu durumu ayet-i kerime şöyle ifade etmektedir: “Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir.”⁵⁷² Aslında bu böbürlenme inançlarından ziyade kendi irade ve kişisel arzularını ilahi iradeyle eş değer görmelerinden⁵⁷³ ve tanrı ile olan ilişkilerinin merkezine kendilerini oturtmalarından kaynaklanmakta idi. Çünkü onlara göre tanrı (Allah) her an yaratma ve dileme içerisinde olmayan, yarattığı dünyadan bütün bağlarını koparmış pasif varlıktı.⁵⁷⁴ Böyle bir düşünce karşısında Allah’ın onlara verdiği cevap

⁵⁶⁹ Yûnus: 10/107; Ayrıca Bkz. Fâtır: 35/16-17; Bakara: 2/20; Buruc: 85/16; Rûm: 30/1-5; Buruc: 85/16; Ahzâb: 33/17; Yâsin: 36/23.

⁵⁷⁰ Şûrâ: 42/33-34; Ayrıca Bkz. Ra’d: 13/11.

⁵⁷¹ Mustafa Öztürk, “Kur’an Bağlamında “Cahiliye” Kavramını Yeniden Düşünmek”, <http://mustafaozturkarsivi.blogspot.com.tr/p/yazlar.html>

⁵⁷² Rûm: 30/32.

⁵⁷³ Karaman ve diğ., IV/312-313.

⁵⁷⁴ İzutsu, 157.

ise şuydu: “*Alemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe sizler bir şey dileyemezsiniz.*”⁵⁷⁵ Ayetin sebab-i nüzulü, ifadelerin hangi düşünceye karşı reddiye içerdiğini gösterir. Nitekim ayetin, Ebu Cehil’in herşeyin kendi elinde olduğunu, dilerse hidayeti kabul edeceğini dilemezse kabul etmeyeceğini ifade etmesi üzerini indiği rivayet edilmiştir.⁵⁷⁶

Allah, kendilerini ve toplumu fesat eden, kendi iradelerini, güçlerini ve doğrularını tanrınıninkilerle eş değer gören gruplara karşı bu ifadeleri kullanarak hem onlardaki kibir duygularını yok etmekte hem de var olan deist anlayışı reddetmektedir. Allah’ın pasif konuma itildiği, hayatın bütün merkezine insanın benliğinin konulduğu dünya hayatı düşüncesinin imkânsızlığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Kur’an, Allah ile insan ilişkisinde Allah’ın merkeze alındığı bir dil kullanır. Bu dilde temel nokta insanın her konuda kendini Allah’tan ayrı düşünmemesi, O’nu hesaba katmasıdır.⁵⁷⁷ Zira insandaki her türlü irade ve fiil sonuçta herşeyi kuşatan büyük irade merkezinden yani Allah’ın iradesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁷⁸ Allah kâinatı yaratmış ve artık o kâinatla ilişkisini kesmiş varlık değildir. Böyle bir uluhiyyet anlayışı “*Allah dilediğini yapandır.*”⁵⁷⁹ ifadesiyle reddedilmiştir.⁵⁸⁰ Şirk düşüncesinde hakim olan deist anlayış reddedilirken yeni oluşturulan ilah anlayışı ile bu ilahın her alandaki yetkinliği ve kemali de ortaya konmuştur.⁵⁸¹ Böylece insan odaklı dünya düşüncesine sahip Cahiliyye düşüncesinin yerine ilahi irade merkezli kâinat anlayışının yerleştirilmesi sağlamıştır.⁵⁸²

İlahi irade merkezli kullanım Hz. Peygamber’e uyarıda da kendini göstermektedir. “*Hiçbir şey için “Bunu yarın yapacağım” deme. Ancak Allah dilerse (yapacağım de). Unuttuğun zaman Allah’ı an ve “Umarım Rabbim beni, doğruya daha yakın olana eristirir.”de.*”⁵⁸³ İnsan bir şey yapmaya karar verdiğinde dünyayı yönlendiren iradenin aslında Allah olduğunu bilmesi vurgudaki asıl amaçtır ki, Allah’ın dilemediği bir şeyin olması mümkün değildir.⁵⁸⁴ İlahi irade Müşriklere anlatılırken Allah’ın iradesi karşısında insanın fonksiyonunun olmadığı kalın çizgilerle çizilmektedir. Buna karşılık

⁵⁷⁵ Tekvir: 81/29; Ayrıca Bkz. İnsan: 76/30.

⁵⁷⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XXIV/264.

⁵⁷⁷ M. Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, 659.

⁵⁷⁸ Kutub, VI/3843.

⁵⁷⁹ Bkz. Hûd: 11/107; Buruc: 85/16.

⁵⁸⁰ Ulutürk, 106.

⁵⁸¹ Öge, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, 27.

⁵⁸² İzutsu, 93-94.

⁵⁸³ Kehf, 18/23-24.

⁵⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VII/158.

Müslümanlara ise Allah'ın elinin Müminin üzerinde olduğu ve her an O'nun iradesinden yardım dilemesinin gerekliliği bildirilmektedir. Böylece Müslümanlar hem uyarılmış olur hem de kendi iradelerinin Allah'ın iradesine uymadığı takdirde olayların farklı cereyan etmesinden kaynaklanacak keder ve üzüntü giderilir. Bunun sonucu olarak Rabbiyle daima bağlantı içerisinde olan, başarıda gururlanmayan, başarısızlıkta karamsarlığa düşmeyen, kendisini yalnız hissetmeyen Müslüman profili ortaya çıkar.⁵⁸⁵

İnsan iradesi karşısında Allah'ın iradesinin faal olarak zikredildiği ayetler Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara yönelik teselliye de içermektedir. Çünkü Mekke'de Hz. Muhammed'in bütün gayretlerine rağmen inkârcıların sergilediği tavır; yüz çevirme, inat ve düşmanlık şeklindeydi.⁵⁸⁶ Kur'an müşriklerin tavırları karşısında Hz. Peygamberin üzülmemesini isterken aynı üslubu kullanmaktadır. *“Kötü işi kendisine güzel gösterilip de onu güzel gören kimse (kötülüğü hiç istemeyen kimseye benzer) mi? Allah dilediğini sapıklığa yöneltir, dilediğini doğru yola iletir. O halde onlar için üzülmek kendini helak etme. Allah onların ne yaptıklarını biliyor.”*⁵⁸⁷ Hz. Muhammed'e yönelik teselli amaçlı üslup diğer peygamberlerin dilinden de ifade edilmektedir. Hz. Nuh'a meydan okuyan, ondan korkuttuğu azabı isteyen kavmine karşı Allah yine hidayet ve dalaletin kendi elinde olduğu vurgusunu yapmakta ve şöyle buyurmaktadır: *“Ben size öğüt vermek istesem de, eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez. O, sizin Rabbinizdir ve O'na döndürüleceksiniz.”*⁵⁸⁸ Hidayet-dalalet tartışmalarında ön plana çıkan ayetlerde tartışmalara çözüm bulmak amacıyla tercümede farklılıklara gidilmiş, “Allah sizi azdırmak istemişse” ifadeleri, “azgınlık içerisinde bırakmak” olarak tercüme edilmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁹ Aslında burada hidayet ve dalalet kapsamında özgür iradenin varlığı veya yokluğu söz konusu olmayıp ilahi irade çerçevesinde Hz. Muhammed'in teselli edilmesi amaçlanmaktadır. O insanların vekili olmadığı gibi⁵⁹⁰ onların küfürlerinden sorumlu değildir. Çünkü Allah hidayet noktasında insan üzerinde zorlayıcı iradesini kullanmış olsaydı zaten bütün insanlığı tek

⁵⁸⁵ Kutub, IV/2265.

⁵⁸⁶ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, I/489.

⁵⁸⁷ Fâtır: 35/8; Ayrıca Bkz. Kasas: 28/56; En'âm: 6/35; Müddessir: 74/56; Şuara: 26/1-4; Hac: 22/15-16; Âl-i İmrân: 3/176; Mâide: 5/41.

⁵⁸⁸ Hûd: 11/34.

⁵⁸⁹ Bkz. M. Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, 262; Karaman ve diğ., III/167.

⁵⁹⁰ Bkz. Şûrâ: 42/6.

bir millet yapardı.⁵⁹¹ Ancak ayetlerde mutlak irade ön plana çıkarılarak Hz. Muhammed'in görevinin ne olduğu bildirilmekte diğer yandan da müşriklerin haddi aşan tutumlarına karşı ona ve müminlere teselli verilmektedir.⁵⁹²

Onun mutlak iradesi hayatın her alanında ön planda olduğu gibi peygamberlik görevinin kime verileceği noktasında da tek hakim güçtür. *“Peygamberleri onlara dediler ki: "(Evet) biz sizin gibi bir insandan başkası değiliz. Fakat Allah nimetini kullarından dilediğine lütfeder.”*⁵⁹³ Sonraki dönemlerde peygamberliğin vehbi-kesbi oluşu tartışmalarında kullanılmış olan anlatımlar⁵⁹⁴ aslında müşriklerin inanmayacakları halde işi yokuşa sürmek maksadıyla Hz. Muhammed'i küçümseyip peygamberliği ona yakıştıramamalarının⁵⁹⁵ sonucunda verilen cevaptır. Tanrı-alem ilişkisinde olduğu gibi peygamberlik seçiminde de Allah'ı iradesinin sorgulanamayacağı ve karşı çıkılamayacağı düsturu vardır. Çünkü ilahlık fiili meydana getirecek terhcihte mutlak özgürlüğü gerektirir.

Allah'ın mutlak otoritesi, iradesi dünyevi her alanda etkin olduğu gibi ahiret alanında da geçerlidir. *“Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır. Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütuftur.”*⁵⁹⁶ “Ancak onun izniyle” ifadeleri uhrevi korkunun şiddetini tasvir maksadıyla kullanıldığı gibi⁵⁹⁷ ebedi azap ve kurtuluşu Allah'ın iradesine bağlamaktadır. Çünkü Kur'an'ın ilk muhatablarının hayatlarında ahiret inancı genelde yer etmemişti.⁵⁹⁸ Onların bir kısmı ise ahirete dair bir şeyler duyduklarını ancak bu konuda kesin bir bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmekteydiler.⁵⁹⁹ Eğer ahiret olursa da orada kendileri için daha güzel şeyler elde edeceklerini söyleyebiliyorlardı.⁶⁰⁰ Allah onları yalanlayarak uhrevi otoritenin mutlak iradesine bağlı olduğunu belirtmiştir.

⁵⁹¹ Bkz. Şûrâ: 42/8.

⁵⁹² İbn Âşûr, XXV/38.

⁵⁹³ Bkz. İbrâhîm: 14/11:

⁵⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX/74.

⁵⁹⁵ Bkz. Sad: 38/8.

⁵⁹⁶ Hûd: 11/107-108; Ayrıca Bkz. Hac: 22/14.

⁵⁹⁷ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/541.

⁵⁹⁸ Bkz. Casiye: 45/24.

⁵⁹⁹ Bkz. Neml: 27 /66-68

⁶⁰⁰ Bkz. Fussilet: 41/50; Kehf, 18/32-36.

Allah dünyayı iyi ile kötünün, hak ile batılın mücadele alanı olarak belirlemiştir. Bu çatışmada hakkın ve batılın temsilcilerinin, destekçilerinin olması ilahi iradenin bir neticesidir.⁶⁰¹ Bu nedenle her peygambere insanlardan ve cinlerden oluşan düşmanlar takdir edilmiştir ki, bu takdir aslında dünya hayatındaki imtihanın adıdır. İmtihanda kuldan kaynaklanan fiiller söz konusu olduğu gibi Allah'tan da kaynaklanan fiiller söz konusudur. Ancak Allah'tan kaynaklanan fiiller bir hikmete binaen cerayan eder. Kur'an'da özellikle kâinatın yaratılışındaki büyük kaderden bahsedilmekte ve bu dünyanın imtihan alanı olması Allah'ın iradesine bağlanmaktadır. *“Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi onu da yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle başbaşa bırak.”*⁶⁰² Küfrün, aldatmanın Allah'ın iradesine bağlanması kader bağlamında insanın fiillerine dönük bir tartışma olmayıp insanın kozmozdaki imtihana dayalı konumunun tesadüfi olmadığına anlatımıdır.⁶⁰³ Bu anlatım sayesinde Müslüman, hak ile batılın mücadelesi esnasında ortaya çıkan olayların arkasındaki gücü kavrayacak, bunun hikmetini düşünecek ve ona göre hareket edecektir. Müslümanlara yönelik tuzakların, kötülüklerin kâfirlerin ellerinde bulunun karşı konulmaz güçten kaynaklanmadığı, böyle bir güçlerinin olmadığı ancak imtihan gereği Allah'ın buna izin verdiği bilinmiş olacaktır. Bu izin sayesinde de imtihan gerçekleşmiş olacaktır.

*“Biz dilesek, elbette herkese hidayetini verirdik. Fakat, “Cehennemli hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım” diye benden kesin söz çıkmıştır.”*⁶⁰⁴ ayeti, bağlamından uzak okunduğunda Allah'ın ezelde cennetlikleri ve cehennemlikleri rastgele belirlediği izlenimi vermektedir. Nitekim kelimacılar, ayeti kader bahislerinde zikretmişler ve bunun üzerinden kader bağlantılı hidayet tartışmaları yapmışlardır.⁶⁰⁵ Aslında ayetlerde yukarıda zikrettiğimiz gibi dünya ve ahiret bağlamında evrenin ve insanın yaratılışındaki gerçek dile getirilmektedir. Allah insanların tamamını hidayete erdirmeye gücüne sahiptir. Fakat hikmetinin ve verdiği hükmün gereği olarak insanı dünyada yaratacak, hidayet, dalalet yollarını açıklayacak, insanı özgür iradesiyle hakkı ve batılı tanıma noktasında başbaşa bırakacaktır. Nitekim

⁶⁰¹ Karaman ve diğ., II/457.

⁶⁰² Bkz. En'âm: 6/112; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/137; Bakara: 2/253.

⁶⁰³ Kutub, III/1186.

⁶⁰⁴ Secde: 32/13.

⁶⁰⁵ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VIII/335.

sonraki ayette dalalet açıkça kâfirlerin iradelerine bağlanmakta ve şöyle denilmektedir: *“(O gün onlara şöyle diyeceğiz:) Bu güne kavuşmayı unutmanızın cezasını şimdi tadın bakalım! Doğrusu biz de sizi unuttuk; yaptıklarınızdan ötürü ebedi azabı tadın!”*⁶⁰⁶

İlahi iradenin insanı iman ve küfür noktasında hiçbir zorlama olmaksızın tercihlere bıraktığı anlatımı Yunus suresinde de karşımıza çıkmaktadır ki, zaten mecburiyetin olmaması ilahi hikmetin gereğidir.⁶⁰⁷ *“(Resûlüm!) Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?”*⁶⁰⁸ Hidayeti göstermek Allah’a aittir ve o doğru yolu lütfuyla gösterendir. Bu hidayet sayesinde insan değerli bir varlık olarak yeryüzünde hayatını devam ettirir. Eğer Allah dilemiş olsaydı, insanların elinden iradelerini alarak zorlayıcı gücüyle onları hidayete sevkederdi. Fakat o imtihan dünyasının bir sonucu olarak insanı hayır ve şerri, hakkı ve batılı ayırmada serbest bırakmıştır.⁶⁰⁹ *“Yolun doğrusu Allah'ındır. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileyseydi hepinizi doğru yola iletirdi.”*⁶¹⁰ O halde insan Rabbine karşı olan sorumluluğunu asla unutmamalı, bahşedilmiş olan özgürlük alanının ona ayrıcalık sağlaması yanında imtihanın gereği olduğunu bilmelidir.

1.2. ŞİRKİN İMHASI

Dinin özü olan tevhid, yaratılışla beraber bütün peygamberlerin Allah adına ortaya koydukları temel akidedir. İlahi öğreti içerisinde var olan hukuki kurallarda değişiklikler olsa bile tevhidle şekillenen inancın yapısında hiçbir değişiklik olmamıştır. Tevhid, yaratıcı ile mahluk arasındaki ilişkide ortaklığı kabul etmediği gibi aynı zamanda tek ilahın diğer ilahcılarla yetkilerinin bölüşümünü de reddeder. Tevhidde yaratıcı ile mahluk olan arasında kesinlikle demokratik ve eşit ortaklık söz konusu değildir. Çünkü Allah ile mahlukat aynı kategoride varlıklar değildir.⁶¹¹ Şirk, maddi varlığın aşkın varlıkla iletişiminin araçlar olmaksızın yapılamayacağını savunmaktadır.⁶¹² Ancak tevhid inancında Allah’la insan arasına sokulan sahte ilahlar yaratıcı ile mahluk arasındaki yakınlığı ortadan kaldırır. Yaratıcı, yarattığı varlıkla

⁶⁰⁶ Secde: 32/14.

⁶⁰⁷ Zuhaylî, XXI/199.

⁶⁰⁸ Yûnus: 10/99.

⁶⁰⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XVII/175.

⁶¹⁰ Nahl: 16/9.

⁶¹¹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 35.

⁶¹² Y. N. Öztürk, 44.

arasındaki yakınlığı belirlemiştir: “*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.*”⁶¹³ Kur’an’da Allah’ın mutlak birliği göz önüne serilerek tevhide zarar verebilecek her türlü fikir ve davranış reddedilirken, Allah’ın her türlü maddi algılamaların ötesinde herşeyden üstün yüce güç olduğu belirtilir.⁶¹⁴

İlk vahiyle birlikte Allah’ın varlığının hakikati üzerinde fazla durulmadan Kureyş’in zihnine, ilah olabilecek tek varlığın her türlü üstün sıfatlarla donanmış Allah olduğu fikri kazınır.⁶¹⁵ Kur’an tanrıyı tanımayanlara fazla önem vermemiş, Allah’ı kabul edip de onu tanımada yanılgılara sahip olanları asıl hedef kabul etmiştir. Çünkü Kur’an’a göre de Allah’ın varlığı zaruridir. Bütün toplumlarda değişik algılamalar olmasına rağmen bir şekilde tanrının tanınması Kur’an’ın Allah’ın varlığından ziyade birliğine vurgusunun sebebini teşkil eder. Bu tanınma aynı zamanda tanrı fikrinin evrenselliğinin göstergesidir.⁶¹⁶ Bunun yanında Allah’ın birliği anlatılmak suretiyle zaten varlığı da ifade edilmiş olur.⁶¹⁷ Allah’ın varlığının zorunluluğunu Hz. Peygamber şöyle ifade eder: Ebû Hüreyre (ra) anlatıyor: Resûlullah (sav), herhangi birimiz yatağına yattığında şöyle dua etmesini bize emrederdi. “*Ey göklerin, yerin, bizlerin ve her şeyin Rabbi! Ey tane ve çekirdeği çatlatıp yaran! Tevrat, İncil ve Kur’an’ı indiren! Her türlü kötülük sahibinin şerrinden sana sığınırım. Onu tutup cezalandıracak sensin. Sen Evvel’sin, senden önce hiçbir şey yoktur. Sen Âhir’sin senden sonra da hiçbir şey olmayacaktır. Zâhir (varlığı delillerle apaçık olan) sensin, varlığı seninkinden daha aşikâr hiçbir şey yoktur. Bâtın (mahiyeti idrak edilemeyen, zatı insanlar için gizli olan) sensin. Senin mahiyetinden daha gizli olan hiçbir şey yoktur.*”⁶¹⁸

Önceki bölümde de görüldüğü gibi Mekke müşrikler için tanrının varlığı problem değildi. Yani Kur’an’ın ilk muhatabları arasında her ne kadar zındık, ateist, dehri diyebileceğimiz kişiler olmasına rağmen asıl kitle Allah’ı kabul edip ona şirk koşan gruptu. Peygambere en büyük düşmanlığı gösteren Mekke oligarşisi, onunla dinsizlik adına değil atalarının inancı olduğunu iddia ettikleri şirk adına mücadeleye

⁶¹³ Kâf: 50/16.

⁶¹⁴ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 69.

⁶¹⁵ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 16.

⁶¹⁶ Bekir Topaloğlu, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı*, Ankara 1979, 110.

⁶¹⁷ Ulutürk, 188.

⁶¹⁸ Müslim, Zikir, 61; Tirmizî, Deavât, 19.

girişmişlerdi.⁶¹⁹ Örneğin, Hz. Ömer'in Müslüman olması Allah'ın tek ilâh olduğunu kavrayamayan Mekke müşriklerine çok ağır gelmişti. Bu gelişme karşısında önlem almak için toplanıp, Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib'e geldiler ve "Kardeşinin oğlu ile aramızda hüküm ver." dediler. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Peygamberimizi çağırttı ve ona, "Bunlar senin kavmindendir. Senden mutedil olmanı istiyorlar. Kavminin üstüne fazla gitme." dedi. Peygamberimiz ne istediklerini sorduğunda, onlar "Bizimle ve ilâhlarımızla uğraşmayı bırak, biz de senin ilâhını ve senin peşini bırakalım." dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz, "Söylediğiniz takdirde Araplara hâkim olacağınız, Arap olmayanları da egemenliğiniz altına alacağınız bir sözü söyler misiniz?" dedi. Bunu duyan Ebû Cehil, "Babana rahmet, elbette onu hatta on katını bile söyleriz." dedi. Peygamberimiz, öyleyse "Allah'tan başka ilâh yoktur, sözünü söyleyin." buyurdu. Müşrikler, bunu söylemekten kaçınıp oradan gitmek üzere ayağa kalktılar ve "Bu, ilâhları bir tek ilâh mı yapıyor? Bir tek ilâh, bütün mahlûkatı nasıl kuşatır (onları idare etmeye nasıl yeter)?" diye söylendiler. Bu olay üzerine şu âyet-i kerimeler nâzil oldu:⁶²⁰ *"Kâfirler, kendilerine içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaşıldılar ve şöyle dediler: Bu, yalancı bir sihirbazdır. İlâhları bir tek ilâh mı yaptı? Gerçekten bu çok tuhaf bir şey!"*⁶²¹

Ayrıca insan her ne kadar kendini üstün varlık olarak tanımlasa da gücü, kudreti zamanın ve mekanın şartları karşısında aciz kalır. Bundan dolayı zamanla, mekanla, şartlarla kısacası kâinatla sınırlı olmayan aşkın gücün varlığını kabul eder, Allah'ı tanır.⁶²² Ancak O'nu tanımasına rağmen Allah'ın birliği üzerinde çok büyük yanılgılara düşebilmiştir. Bu nedenle Kur'an, Allah'ın birliği üzerinde hassasiyetle durmuş⁶²³ tek ilah olan Allah'a hiçbir gücün denk tutulmamasını ana temaya koymuştur. Allah'ın birliğini ortaya koyduktan sonra putların anlamsızlığı vurgulanarak⁶²⁴ tevhid fikri, inancın temelinde kendine yer bulur.⁶²⁵ İlâh kavramının ne olduğu açıklanırken aynı

⁶¹⁹ Y. N. Öztürk, 24.

⁶²⁰ Kurtûbî, XV/150.

⁶²¹ Sâd, 38/4-5.

⁶²² Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 25.

⁶²³ Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 50-51.

⁶²⁴ Bkz. Kâf, 50/26.

⁶²⁵ Altıntaş, 106-107

zamanda ilahlık noktasında kafa karışıklığı anlamındaki şirkin belirsizliği yok edilip tevhidin berraklığı ortaya çıkarılır.⁶²⁶

Sonraki dönemlerde kelamcılar ve filozoflar isbat-ı vacib başlığı altında bazen Kur'an refanranslı bazen de mantikî kurallar çerçevesinde Allah'ın varlığını ispat eden deliller ortaya koymuşlardır.⁶²⁷ Ancak yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kur'an topluma Allah'ın varlığından öte tevhidin hakikatini anlatır. Tevhidi delillendirmenin ilk ayağını ise şirk eleştirisi oluşturur. Kur'an'da birçok meselenin zıtlık ilkesine göre açıklandığı görülür. Allah'ın birliği de bu ilkeye göre açıklanmış, şirkin ne olduğu, batıl tanrılara yüklenen anlamlar üzerinden anlatılmıştır.⁶²⁸ Çünkü gerek Kur'an'ın ilk muhatapları arasında gerekse sonraki toplumlarda yüce bir tanrıya iman yanında şirkin yaygın bir inanç olduğu görülür.⁶²⁹ Kur'an'da bu gerçek şöyle ifade ediliyor: “*Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler.*”⁶³⁰ Her ne kadar ayetteki “ortak koşarak iman ederler” ifadelerini Kerramiye gibi bir takım mezhepler imanın dil ile ifade edilmesinin yeterli olacağına kanıt olarak sunmuş olsa bile,⁶³¹ aslında Allah, Araplar üzerinden bir gerçeği ifade etmekte ve şirkin yeryüzündeki tevhidin karşısındaki en büyük inanç sistemi olduğunu belirtmektedir. Eleştiri, inancın sadece kendisine yapılmaz şirkin izinin hissedildiği her alan şirkle birlikte eleştiriye tabi tutulur, yani aslında kapsamlı bir sistem eleştirisi yapılır.⁶³²

Kur'an şirk eleştirisinin başlangıcında onun kökensizliğine, kanıtsızlığına vurgu yapar: “*Her kim Allah ile birlikte diğer bir tanrıya taparsa, -ki bu hususla ilgili hiçbir delili yoktur- o kimsenin hesabı ancak Rabbinin nezdindedir. Şurası muhakkak ki kâfirler iflah olmaz.*”⁶³³ Kur'an, şirki akli kanıtı olmayan⁶³⁴ ve fitrata aykırı olarak ortaya çıkan inanç manzumesi olarak ifade eder. Şirkin varlığına yönelik kanıtın

⁶²⁶ Kiliçli, 198.

⁶²⁷ Bkz. Ebûbekir Muhammed b. Tayyib b. el-Bakillânî, *Kitâbu't-Temhid*, Mektebetü's-Şarkıyye, Beyrut 1957, 23-25.

⁶²⁸ Y. N. Öztürk, 93, 97.

⁶²⁹ Y. N. Öztürk, 22.

⁶³⁰ Yûsuf: 12/106; Ayrıca Bkz. A'râf: 7/33; Rûm: 30/35.

⁶³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII/520.

⁶³² Polat, 154.

⁶³³ Mûminun: 23/117; Ayrıca Bkz. Hac: 22/71; Âl-i İmrân: 3/151; A'râf: 7/71.

⁶³⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân I-X*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz., VI/113.

olmaması önemlidir. Çünkü delil, sözün geçerliliğinin sebebidir. Delilsiz konuşan kişi sanki hiç konuşmamıştır, dolayısıyla da kanıtsız söz hiç var olmamış gibidir.⁶³⁵

İnsanın bir inanca bağlanmasının en güçlü yolu o inancı destekleyecek, aklını ve ruhunu tatmin edebilecek sağlam kanıtlar olmasıdır. Kur'an müşriklerin ve diğer dini grupların Allah'a karşı sundukları küçük tanrıçıkların kökeninin ve Allah'a nisbet edilen soy bağının delilinin olmadığını belirterek ortaya konulan inancın yani şirkin Allah'a iftira olduğunu, delilsiz, kanıtsız olduğunu ifade eder. Bu bağlamda şirk: "Allah'a iftira duygusunun eylemsellik halidir."⁶³⁶ Kur'an'da da bu gerçek şöyle ifade edilmektedir: "*Şu bizim kavmimiz Allah'tan başka tanrılar edindiler. Bari bu tanrılar konusunda açık bir delil getirselers. (Ne mümkün!) Öyle ise Allah hakkında yalan uydurandan daha zalimi var mı?*"⁶³⁷ Bu iftirayı atanlar putların, Allah'ın ortakları olduğunu, Meleklerin Allah'ın kızları olduğunu ve Allah'ın kendilerine o putlara ibadet etmelerini emrettiğini söyleyen müşriklerdir.⁶³⁸ Aynı zamanda "*Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur*"⁶³⁹ ifadesinde yer bulan Yahudilerdir. Ayetler onların bu ifadeleriyle şirke bulaştıklarını, delilsiz, mesnetsiz Allah'a iftira attıklarını belirtmiştir.⁶⁴⁰ Hristiyanlar ise "*Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz*"⁶⁴¹ diyerek, Hz. İsa ile Allah arasında soy bağı kurarak şirk iftirasının en büyük parçalarından birini oluşturmuşlardır.⁶⁴² Kur'an şirkin Allah'a karşı uydurulmuş söz olduğunu ve büyük bir günah olduğunu ifade ederken, kendilerinin inançlarını haklı çıkarmaya ve bunun delillerini de yine Allah'a dayandırmaya çalışan müşrik, Yahudi ve Hristiyanlara reddiye sunmaktadır. Tevhidin anlatıldığı, şirkin kökensizliğinin ve günah olduğunun vurgulandığı ayetler daha sonraları büyük-küçük günah nedir, işleyenin durumu ne olur, büyük günah sahibi dinden çıkar mı, tövbesi

⁶³⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II/122.

⁶³⁶ Y. N. Öztürk, 113.

⁶³⁷ Kehf: 18/15.

⁶³⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XII/501.

⁶³⁹ Nisâ: 4/48.

⁶⁴⁰ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, VII/139-140.

⁶⁴¹ Mâide: 5/18.

⁶⁴² Kutub, II/864.

kabul olur mu gibi sonraki dönem tartışmaları içerisinde yoğunlukla kullanılmış, ayetler bağlamından kopararak tartışılmaya başlanmıştır.⁶⁴³

Kur'an şirk inancının aynı zamanda cehaletin ürünü olduğunu belirtir. Çünkü cehaleti ortaya çıkaran ana unsurlar düşünmemek ve peşin hüküm vermektir ki bu müşriklerin en bariz özelliğidir.⁶⁴⁴ Bu nedenle Allah, “*Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler.*”⁶⁴⁵ buyurarak onların inançları noktasındaki cehaletlerini ortaya koymaktadır. Hatta bilgisizliklerinin farkında olmadan başkalarını da aynı pozisyona çekmek istemektedirler.⁶⁴⁶ Kur'an müşrikler üzerinden şirk inancını cehalet ürünü inanç manzumesi olarak görür. Hakikat ise zanna tabi olmadan, düşünerek, inceleme ve tetkik sonucu ortaya çıkan olgudur. O nedenle Kur'an ileride de değineceğimiz gibi tevhidin hakikatini belirtirken muhataplarına bir takım deliller sunarak onların düşünmelerini istemektedir.

Şirkin delilsizliğini ifade eden Kur'an aynı zamanda şirki büyük bir zulüm olarak tanımlar: “*Lokman, oğluna öğüt vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti.*”⁶⁴⁷ Şirkin zulüm olmasının altında yatan birçok sebep vardır. Şirk sadece tanrısal boyuttaki ortaklık olmayıp aslında tanrı ile insan arasındaki ortaklığın yansımasıdır. Allah'ın insana yönelik iradesinin bir tarafa bırakılıp insanların kendi iradelerini, çıkarlarını yapmacık tanrılar aracılığıyla ön plana çıkarmasıdır. Cahiliyye Araplarının kendi isteklerini gerçekleştirebilmek amacıyla aynı konuda gerekirse defalarca fal okları atmaları, istekleri yerine gelmediği takdirde putlara sövüp saymaları bunun en güzel örneğidir. Söz konusu çıkar ilişkisi de gerek insanda gerekse toplumda zulüm olarak karşılık bulacaktır. Şirk, insanın yaptığı her şeyi boş çıkarıp, onu hem ruhen hem de bedenen değersiz kılmakta, yok hükmüne getirmektedir. Bunun yanında insanın iyilik namına yaptığı her davranışı geçersiz kılmakta, karşılıksız bırakmaktadır.⁶⁴⁸ Kur'an'da bu durum mecaz bir ifadeyle dile getirilir: “*Kim Allah'a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış, yahut*

⁶⁴³ Geniş bilgi için Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, III/202; Zemahşeri, I/519-520; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X/98-99.

⁶⁴⁴ Nadim Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1991, 211.

⁶⁴⁵ Zümer: 39/67.

⁶⁴⁶ Zümer: 39/64.

⁶⁴⁷ Lokmân: 31/13.

⁶⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VII/414.

rüzgâr onu uzak bir yere sürüklemiş (bir nesne) gibidir.”⁶⁴⁹ Bu ifadeler özellikle kendini önemli gören, putlara kurbanlar adayan, ibadetler yapan müşriklere reddiye olduğu gibi; bu ibadetlerini sadece Allah’a karşı yerine getiren müminlere destektir.

Tevhid inancının temelinde birlik olmakla beraber onun zıttı olan şirk ise tam manasıyla ayrımcılık, fırkacılık ve kargaşadır: “*Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir.*”⁶⁵⁰ İnsanların fitrata aykırı olarak ve ortak vicdandan uzak bir duyguyla yalancı tanrılar edinmesi, Allah karşısında otoriteler uydurması bölük pörçük olmalarına, dağılmalarına, birliktelik kuramamalarına sebep olur.⁶⁵¹ Nitekim bu durum Cahiliyye Araplarında açıkça görünmekteydi. Her kabilenin, her insanın kendine ait onlarca putunun olması toplumda birlikteliğin oluşmamasına, bölgelerinde bir devlet, tek güç olamayışlarına sebep olmuştur.

Şirk inancının neticesi olarak insanların birlik olamaması toplumda aynı zamanda ayrımcılığı da beraberinde getirmişti. Cinsiyet, ırk, sosyal konum ve inançtan kaynaklanan üstünlük yarışı toplumda hat safaya ulaşmıştı. Hukuk düzeninin olmaması asabiyete ve buna bağlı olarak da savaşımlara neden olmuş, güce dayalı söz konusu düzende cinsiyet ayrımcılığı ön plana çıkmıştır. Çünkü erkek, savaşçı topluluğunu koruma gücüne sahipken, kadın ise esir düşüp ailesini utandırabilirdi.⁶⁵² Şirk, hakkın değil de gücün hüküm sürdüğü bir düzen olduğundan toplumda asabiyet duygusu yaygındı. Hakların savunulması savaşında önemli olan hak değil aşiretin ruhu sayılan asabiyetti.⁶⁵³ Ayrımcılık sadece birey ve toplum yapısında olmayıp inaçta da kendini göstermişti. Örneğin Kureyş kendisini Hz. İbrahim’in oğulları görüp gerçek dindarlar Ahmesiler⁶⁵⁴ olarak ifade ediyordu.⁶⁵⁵ Bu nedenle de dini ritüeller de çıkarlarına uygun kendilerine özel uygulamalar ortaya koyuyorlardı. Yine ilah olarak kabul edilen cinlerle

⁶⁴⁹ Hac: 22/31; Ayrıca Bkz. En‘âm: 6/88.

⁶⁵⁰ Rûm: 30/32.

⁶⁵¹ Yazır, VI/284.

⁶⁵² Öğmüş, 188.

⁶⁵³ Murat Sarıcık, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliyye*, Nesil Yayınları, İstanbul 2011, 82.

⁶⁵⁴ Ahmesilik inaçta aşırı gitme anlamında hums kökünden türemiş bir kelimedir. Hums dini veya Ahmesilik kuralları Kureyş tA‘râfindan belirlenen inanç eksenli adlandırmadır. Kureyşliler Kâbe’nin bakımı ve hac için gelenlerle ilgilendiklerinden kendilerini dindar sayıyorlar ve “ehamis” lakabıyla anıyorlardı. Kendilerini Hz. İbrâhîm’in oğulları sayıyorlar, diğer Arapların onlar gibi mevkii ve şerefi olmadığını iddia ediyorlar ve hac ibadetini faklı yapıyorlardı. (Bkz. Öğmüş, 269; S. Türcan, 58; Çelikkol, 175)

⁶⁵⁵ İbn Manzûr, VI/56.

iletişim kurduklarına inanılan kahin, arraf⁶⁵⁶ gibi insanlar ve tapınakların muhafızları da toplumda özel sayılan kişilerdi.

şirk inancının temelinde ataları, geçmişi kutsamak, onların yaptıklarının mutlak doğru olduğunu kabul etmek o nedenle de onların izini takip etmek olduğundan şirk bir bakıma ataperestliktir: “Hayır! *"Sadece, biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izinde gidiyoruz" derler.*”⁶⁵⁷ şirkin temelinde körü körüne bir taklit vardır. şirk aklının altyapısında ecdada izafe edilerek yapılan her işin iyi ve güzel olduğu bu nedenle de ataları takip etmenin aslında Allah’ı takip etme manası taşıdığı vardır.⁶⁵⁸ Kur’an müşriklerin atalarına yönelik anlamsız, akıl dışı taklitlerini onaylamazken⁶⁵⁹ aynı zamanda “akletmez misiniz, düşünmez misiniz”⁶⁶⁰ gibi ifadelerle de cahilce taklitten kurtuluşa çağırmıştır.

1.3. TEVHİDİN İNşASI

Kur’an şirke yönelik eleştirilerini yapmakla birlikte toplumda tevhidi inşa faaliyetine başlar. İlkinde muhatap olduğu toplumun zihnine hitap ederek onu tevhid noktasında iknaya çalışır. Bunun için de akli deliller kullanır. İkinci aşama da toplumun tevhide uymayan düşüncelerini ve davranışlarını değiştirmeyi hedefler. Burada özellikle muhatap olduğu kitlenin vahiy sürecindeki fikir ve davranışları önem arzeder. Önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi nübüvvet öncesi Cahiliyye Arapları arasında Allah inancına rastlamak mümkündü. Ancak Müşriklerin çıkarları doğrultusunda varlığını sürdüren, musibetler anında belli ölçüde kendini gösteren⁶⁶¹ yüce tanrı inancı İslam’la uyuşmamaktaydı.⁶⁶² Çünkü İslam inancının temelini oluşturan tevhitte Allah, diğer varlıklarla soy bağı kurmayan, zatında tek, hayatın her alanında varlığını, gücünü hissettiren aktif varlıktı. Müşriklere göre ise Allah’ın diğer ilahlarıyla fiziksel birlikteliği söz konusu idi. Bunun yanında hayatı ve kulluklarını söz konusu ilahlar arasında bölüştürmüşlerdi. Çünkü kâinattaki herşeyi tek bir ilahın yapmasını mümkün

⁶⁵⁶ İsfahânî, 728.

⁶⁵⁷ Zuhurf: 43/22; Ayrıca Bkz. Bakara: 2/170; Mâide: 5/104; Lokmân: 31/21.

⁶⁵⁸ Y. N. Öztürk, 58.

⁶⁵⁹ Kutub, V/3182.

⁶⁶⁰ Bkz. Hûd: 11/51; Nahl: 16/12; Enbiyâ: 21/67; Müminun: 23/80 vb.

⁶⁶¹ İsrâ: 17/67; Ankebût: 29/65; Lokmân: 31/32.

⁶⁶² Orhan Atalay, “Cahiliyye Döneminde Putlar Ve Putçuluk”, *İslami İlimler Dergisi*, 5 (1), 2010, 105

değildi.⁶⁶³ Öyleki kendi inaçlarının doğruluğunu ifade etmek için Hristiyanlığın teslis inancını ve Yahudilikteki Üzeyr efsanesini delil gösterebiliyorlardı.⁶⁶⁴ “*Meryem oğlu misal verilince, senin milletin buna gülüp geçiverdi. “Bizim tanrımız mı yoksa o mu daha iyidir?” dediler. Sana böyle söylemeleri, sadece, tartışmaya girmek içindir. Onlar şüphesiz kavgacı bir millettir.*”⁶⁶⁵ Onların temelde karşı çıktıkları şey tevhitti⁶⁶⁶ bu nedenle Kur’an onların tevhid inancı karşısında nasıl irkildiklerini şöyle bildirmiştir: “*İnkârcılar: “Bu, pek yalancı bir sihirbazdır; tanrıları tek bir tanrı mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir” demişlerdi.*”⁶⁶⁷ Kuran üçüncü aşamada ise tevhidin birey ve toplum üzerindeki pozitif katkılarına değinir. Burada ise inkârcı muhataplara yönelik ikna faaliyeti devam ederken bir yandan da toplumda tevhidi benimsemiş kişilere yönelik telkinler söz konusudur.

1.3.1. Tevhidin Delillendirilmesi

Kur’an peygamberlerin gerçekte hangi yol üzere olduğundan bahsedip insan için kutsal sayılan geçmişine atıfta bulunarak muhataplarının zihninde tevhidi inşa faaliyetine başlar: “*Sonra da sana: “Doğru yola yönelerek İbrahim’in dinine uy! O müşriklerden değildi” diye vahyettik.*”⁶⁶⁸ Bu çağrı özellikle de herkesin ortak atası kabul edilen İbrahim üzerinden yapılıncı daha da anlam kazanır. Önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi Cahiliyyede Hz. İbrahim’in toplum nezdindeki konumu açtı, o Arapların atası idi. Hz. İbrahim’in dilinden onun Allah dışında tapınılan tanrılardan uzak durduğu, hanif olarak tevhidin en büyük savunucusu olduğu belirtilir. Mekki surelerin çoğunda bu durum vafedilir.⁶⁶⁹ Buna karşılık onun evlatları olduklarını iddia eden müşriklerin şirk üzerinde olmasının yanlışlığı belirtilerek tevhid anlatılır. Aynı anlatım şekli gerek Araplar gerekse Yahudi ve Hristiyanlar tarafından bilinen ve kabul edilen diğer peygamberler üzerinden de yapılır.⁶⁷⁰ Çünkü Arapların ehli kitap sayesinde belli ölçüde nübüvvet bilgisine sahip olduğu hatta peygamberlik nedeniyle Hristiyan ve

⁶⁶³ Kutub, V/3005.

⁶⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vilatü Ehli’s-Sünne*, VIII/600.

⁶⁶⁵ Zuhurf: 43/57-58.

⁶⁶⁶ Bkz. Zümer: 39/45.

⁶⁶⁷ Sad: 38/4-5; Ayrıca Bkz. Saffât: 37/35-36.

⁶⁶⁸ Nahl: 16/123.

⁶⁶⁹ Derveze, *Tefsîru’l-Hadîs*, IV/118 vd.

⁶⁷⁰ Bkz. En’âm: 6/74-89; İbrâhîm: 14/35; Enbiyâ: 21/51-73; Ankebût: 29/24-26; Hac: 22/26; Rûm: 30/30; Nisâ: 4/125

Yahudilere imrendikleri bilinmektedir.⁶⁷¹ Ayetlerde haberi delillerle tevhid ispat edilmeye çalışılırken aynı zamanda tevhid inançlarının dini bir esasa dayandığını ifade eden, kendilerini Hz. İbrahim'in nesli olarak gören, kutsal mekanların bakımıyla görevlendirilmiş özel insanlar ve gerçek dindarlar olarak addeden⁶⁷² müşriklere karşı bir meydan okuma ve onların iddialarını yalanlama söz konusudur. Çünkü onların iddia ettiğinin aksine gerek İbrahim peygamber gerekse ondan önce peygamber olarak bildikleri diğer insanların da getirdikleri vahiyde tevhid inancı esastır.⁶⁷³

Başta Hz. İbrahim olmak üzere önceki peygamberler üzerinden tevhidin anlatımı Yahudi ve Hristiyanlar'a da yapılmaktadır: “*İbrahim, ne yahudi, ne de hristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir müslüman idi; müşriklerden de değildi.*”⁶⁷⁴ Ayetin devamında Müslümanların Hz. İbrahim geleneğinin gerçek temsilcileri olarak bildirilmesi buna karşılık ehl-i kitabın “onun kendi dinleri üzerinde oldukları söylemlerinin eleştirilmesi”, ehl-i kitap arasında İbrahim'in konumunu bize gösterir niteliktedir.⁶⁷⁵ Bütün bu din mensuplarının kutsal kabul ettikleri peygamberin ortak değeri ise tevhiddir. O nedenle çağrı ortak değer üzerinden yapılır: “*(Resûlüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına tapmayalım. O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayalım.*”⁶⁷⁶ Haber aracılığıyla tevhidin ispatına yönelik ifadelerin ehl-i kitaba yönelik daha fazla yoğunlaştığı görülür. Allah'ın mutlak tekliği hak dinin en temel vafıdır ve ehl-i kitabın devamlı ihtilaf ettiği bu hususta çekişme mümkün değildir. Çünkü münakaşanın kaynağı ehl-i kitabın çok iyi bildiği gibi ne vahiydir ne de peygamberdir. Bu gerçek ayetle dile getirilerek özellikle ehl-i kitabın şirk kokan inançlarının kökeninin vahiy ve peygamberler olmadığı belirtilir ve bu durum tevhide delil olarak sunulur: “*Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: "Benden başka ilâh yoktur; şu halde bana kulluk edin" diye vahyetmiş olmayalım.*”⁶⁷⁷

⁶⁷¹ Ögmüş, 282-284.

⁶⁷² İbn Habîb, *el-Munammak fî Ahbâri Kureyş*, 128; Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, Kahire, 1992, 616.

⁶⁷³ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, V/263.

⁶⁷⁴ Âl-i İmrân: 3/67.

⁶⁷⁵ Kurtûbî, IV/107.

⁶⁷⁶ Âl-i İmrân: 3/64; Ayrıca Bkz. Enbiyâ: 21/25.

⁶⁷⁷ Enbiyâ, 21/25; Ayrıca Bkz. Nahl, 16/2; Âl-i İmrân: 3/18, 79-80.

Tevhidin hakikati anlatılırken izlenen diğer bir yol ise akli tefekkür yoludur. Aslında akli söylemler geçmişte Hz. İbrahim'in kavmi ve diğer kavimler için de yapılmıştır.⁶⁷⁸ Kur'an insanın kâinattaki olayları göz önünde bulundurarak tek olan ilahı anlama kapasitesine dikkat çekerek "tefekkür etmez misiniz" gibi ifadeler kullanır. Aslında Allah Teâla tevhidi doğrulamak amacıyla muhataplarının aklına hitap ederek kâinatın temelindeki gerçek hakikati belirtilir.⁶⁷⁹ Kur'an tevhidin akli olduğunu onun zıttı olan şirk inancından yola çıkarak ortaya koyar. Hatta şirkin akla uygun olmayan bir inanç oluşunu peygamberin dilinden meydan okuyarak göster.⁶⁸⁰ "De ki: 'Şayet Rahman'ın bir oğlu olsaydı, ona tapanların ilki ben olurdum.'" ⁶⁸¹

Akli deliller muhatapların ikna olmasını sağladığı gibi aynı zamanda "inanan kişiye şahsiyet kazandırır."⁶⁸² Kişinin akli idrakte yaratıcısını birlemesi dünyevi korkularından sıyrılarak sadece O'na güvenmesinin yolunu açacak, çölde farklı korkularıyla beraber yaşayan Cahiliyye insanının çıkış noktası olacaktır.⁶⁸³ Başta yaratma olmak üzere Allah'ın kâinattaki genel tasarrufu Kur'an'da tevhid eksenli akli deliller arasında zikredilir. Bu da "Yeryüzünde bulunanların tümünü sizin için yaratan Odur."⁶⁸⁴ ayetiyle beraber düşünüldüğünde insanın Rabbine karşı daha fazla şükür içerisinde olmasını gerektirecektir.⁶⁸⁵ Kur'an Allah'ı ispattan ziyade kâinatın varlığı ve varlığın devamı üzerinden düzmece tanrıların olamayacağını, düzenin devam ettiricisinin sadece Allah olabileceğini haykırır.⁶⁸⁶ Çünkü Allah'ın fiillerinin eseri olarak ortaya çıkan kâinat, O'nun varlığının en büyük delilidir. Vahdaniyetin delilleri zikredilirken özellikle müşrikler ve tevhidten yoksun diğer din grupları muhatap alınmıştır.⁶⁸⁷ Çünkü Allah hakkında cahilce konuşan, rablerini tanımayan, O'nun hakkında anlamsız yakıştırmalarda bulunanlar müşrikler, Yahudiler ve Hristiyanlardı.

Kur'an'da Allah'ın yaratıcılığı tevhidin en önemli delili olarak gösterilir. Allah'ın yaratıcılığı üzerinden zatındaki ve rububiyetindeki tevhid dile getirilir. Zatındaki

⁶⁷⁸ Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 158.

⁶⁷⁹ Polat, 152.

⁶⁸⁰ Polat, 158.

⁶⁸¹ Zuhruf: 43/81.

⁶⁸² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 43.

⁶⁸³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 43.

⁶⁸⁴ Bakara: 2/29.

⁶⁸⁵ Öge, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, 163.

⁶⁸⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 42.

⁶⁸⁷ Öge, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, 132.

tevhitten kastedilen kelamcılarının ve filozofların sıfat tartışmaları sonucu ortaya atmış oldukları zattaki tevhid değildir. Burada hedef cin, melek, peygamber gibi varlıkların Allah ile soy bağının imkânsızlığı, söz konusu varlıklar ile Allah arasında fiziksel bir ilişkinin olmadığıdır. Bu istidlal yönteminin temel argümanı Allah'ın yaratıcı mahlukatın ise yaratılmış olmasıdır. “*Cinleri O yaratmışken kâfirler Allah'a ortak koşular. Körü körüne O'na oğullar ve kızlar uydurdular. Haşa, O onların vasıflandırmalarından yücedir. O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Zevcesi olmadan nasıl çocuğu olabilir? Oysa her şeyi O yaratmıştır, her şeyi bilir.*”⁶⁸⁸ Her ne kadar Allah'ın herşeyin yaratıcısı olduğunu bildiren bu ve bunun gibi ayetler sonradan kader tartışmaları içerisinde değerlendirilip fiillerin yaratılmasına delil olarak sunulmuş⁶⁸⁹ olsa da ayetleri söz konusu tartışmaların dışında anlamak gerekir. Burada yapılan, herkesin bildiği gerçek üzerinden tevhidin anlatımıdır. Çünkü ayetlere muhatap olan insanlar mahlukatın bir eş olmadan çoğalmasının mümkün olmadığını biliyorlardı. İnsan çoğalmak, kendi gibi eş değer varlıklar elde etmek için karşı cinse ihtiyaç duymakta idi.⁶⁹⁰ Canlılar için varlık alemine gelmek ancak böyle mümkündü. Allah, kendisinin mahlukatın aksine eşe sahip olmadığını, bu nedenle ondan oğul ve kız tanrıların zuhur etmesinin mümkün olamayacağı belirtir. Bunun yanında O'na kız/oğul diye nispet edilen varlıkların Allah tarafından yaratılmış olduğunu ifade eder. Ayetler özellikle Hz. İsa ile Allah arasında uluhiyyet bağı kuran Hristiyanların ve cinleri Allah'ın kızları olarak düşünen müşriklerin inaçlarını reddetmektedir.⁶⁹¹

Tevhide delil olarak sunulan yaratma fiilinin diğer bir ayağında da alemin bilhassa da insanın yaratılışı vardır. Özellikle Allah'ın insan ve kâinatla olan ilişkisi üzerinden yaratıcılığına vurgu yapılarak tevhid ispat edilir. Burada Allah, insan ve kâinatın devamlılığını sağlayan ilahtır ve canlı cansız, bilinen bilinmeyen bütün varlıkları içine alacak şekilde alemlerin rabbidir.⁶⁹²

Allah Teala birçok ayette alemin özellikle de göklerin yaratılışına dikkatleri çekerek tevhidi delillendirmektedir: “*O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir*

⁶⁸⁸ En‘âm: 6/100-101.

⁶⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb* XIII/95 vd.

⁶⁹⁰ Zemahşeri, II/53.

⁶⁹¹ Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, XIII/89 vd.,

⁶⁹² Râzî, *Mefâtihu 'l-Gayb*, I/24.

bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir."⁶⁹³ Gökyüzünün yaratılışında farklı tanrıların kudreti söz konusu olsa idi düzenin oluşması mümkün olmayacaktı. Çünkü birinin kurduğu düzeni diğeri yok etmeye çalışacaktı.⁶⁹⁴ Tevhidin delili olarak gökyüzünün ve düzenin gösterilmesi semanın ve buna bağlı olan gök cisimlerinin Cahiliyye insanın hayatındaki konumundan kaynaklanmaktadır. Önceki bölümde de görüldüğü üzere gökyüzü, Cahiliyye insanı için güneş ve ay gibi tanrıları, karanlık çöl gecelerinde yollarını bulmalarını sağlayan yıldızları, onlara hayat veren rüzgar ve yağmurları ve daha nice varlıkları barındıran kutsal bir mekandı. Ayetler kutsal sayılan gök cisimlerinin tanrılık vasfı taşımadığını, bilakis Allah tarafından yaratılmış ve O'nun buyruğu altında hareket eden cisimler olduğunu bildirerek bunlar üzerinden kurulan şirk inancını reddetmekte, *"O'ndan başka taptıkları şeylerin batıl olmasındandır"* ifadesiyle de tevhid inancını yerleştirmektedir.⁶⁹⁵

Putlar, melekler, cinler, ataların ruhları gibi Allah'a denk tutulan, eş kabul edilen varlıkların Allah'ın ilahlığı karşısında üstünlükleri söz konusu değildir. *"(Resûlüm!) De ki: Hamd olsun Allah'a, selam olsun seçkin kıldığı kullarına. Allah mı daha hayırlı, yoksa O'na koştukları ortaklar mı?"*⁶⁹⁶ Yaratılmış varlıklarla Allah arasında bağlantı kurmak veya mükemmel alemin düzenini bunlara bağlamak insanın yapacağı en büyük cahilliktir. Müşriklerin cahilliği, çevrelerini kuşatan, görüp, işitip hissettikleri dünyadan manzaralar yani tafsili deliller sunularak,⁶⁹⁷ göz önüne serilmektedir. *"Onlar mı hayırlı) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik..."*⁶⁹⁸ Çünkü Cahiliyye insanının duyu organları ile hissettiği yer ve gök bütün gerçekliğiyle ortada durmaktadır. Buna göre hiç kimse bu gerçekliğin sahte tanrılar tarafından oluşturulduğunu iddia edemeyecektir ve böylece Allah'ın tek ilah olduğu apaçık ortaya çıkacaktır.

⁶⁹³ Mülk: 67/3-4; Ayrıca Bkz. Yâsîn: 36/38.

⁶⁹⁴ Mâturîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, X/106.

⁶⁹⁵ Zemahşeri, III/502.

⁶⁹⁶ Neml: 27/59-64.

⁶⁹⁷ İbn Âşûr, XX/9.

⁶⁹⁸ Neml: 27/60

Vahdaniyete delil olarak sunulan ayetlerde de kâinatın Allah'ın mahluku olduğu belirtilmektedir.⁶⁹⁹ Bunun yanında insanın dünyada yaşaması için gerekli koşulların oluşturulması ve bunun için bir takım tabiat kanunlarının konulması da ön plana çıkarılmıştır.⁷⁰⁰ Ayetlerde amaç, kozmolojik veya bilimsel ilkeleri belirtmek olmayıp muhatapların her an gördüğü olaylardaki algılarını yönlendirerek bakış açılarını değiştirmektir.⁷⁰¹ Böylece her gün görülen ancak farkında olunmayan olayların arkasında ilahi kanunların olduğu bu ilahi kanunların da düzmece tanrılar tarafından değil Allah tarafından konulduğu anlatılır. Akılsız varlıkların dahi ilahi yasalara başkaldıramaması edebi bir dille anlatılır: “Allah'ın yarattığı herhangi bir şeyi görmediler mi? Onun gölgeleri, küçülerek ve Allah'a secde ederek sağa sola döner.”⁷⁰² Ayet-i kerimeler inkârcıların vicdanlarına ince dokunuşlarda bulunmakta, bilinçaltılarında yatan, ancak şirk nedeniyle neredeyse kaybolmaya yüz tutmuş Allah inancıcı⁷⁰³ tevhid düşüncesiyle beraber yeniden gün yüzüne çıkarmaktadır.⁷⁰⁴

İnsanın var oluşu da yaratılış üzerinden tevhidin delillendirildiği bir başka argümandır: “Sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini varetmiştir; sizin için hayvanlardan sekiz çift meydana getirmiştir; sizi annelerinizin karınlarında üç türlü karanlık içinde, yaratılıştan yaratılışa geçirerek yaratmıştır; işte bu Rabbiniz olan Allah'tır. Hükümranlık O'nundur, O'ndan başka tanrı yoktur. Öyleyken nasıl olur da O'nu bırakıp başkasına yönelirsiniz?”⁷⁰⁵ İnsan kendisinin yaratma özelliğinin olmadığını ve tanıyabildiği varlıklar içerisinde de bu özelliğe sahip başka bir varlığın olmadığını bilir. Bununla birlikte kendisinin ve kendi gibi canlılığı olan varlıkların birden bire ortaya çıkamayacağını da yaşam ona göstermektedir. Allah insanın ve diğer canlı varlıkların nasıl yaratıldığını anlatarak, kesin birliğini ve sınırsız kudretini gösteren delili apaçık ortaya koyar. Daha sonra insanı vicdanı ile başbaşa bırakır.⁷⁰⁶ “İşte bu Rabbiniz olan Allah'tır.” sözüyle de fiillerinin harikallığını görüp anladığımız

⁶⁹⁹ Bkz. Şûrâ: 42/29, 32; Nuh: 71/14; Enbiyâ: 21/30; Rûm: 30/20-25, 54; Bakara: 2/164; Ankebût: 29/44; Gâşîye: 88/17-19; Tâhâ: 20/49-50; Yûnus: 10/3-4; Fussilet: 41/37-38

⁷⁰⁰ Bkz. Furkân: 25/45-49; Fâtır: 35/27-28; Casiye: 45/4-6; Nahl: 16/66-67, 80, 81; Rûm: 30/46; Yâsin: 36/37, 38, 41, 71, 80; Yûnus: 10/5-6; Tâhâ: 20/53-55; Müminun: 23/19-22

⁷⁰¹ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/88.

⁷⁰² Nahl: 16/48, 79. Ayrıca Bkz. Ra'd: 13/2-4

⁷⁰³ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/295.

⁷⁰⁴ Zuhaylî, XXIV/20.

⁷⁰⁵ Zümer: 39/6; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/1-2.

⁷⁰⁶ Kutub, V/3039-3040.

varlık, “Rabbiniz Allah'tır” nidasını yaparak, O’nun dışında tanrı kabul edilen varlıkları dışlamış olur.⁷⁰⁷

Kur’an’ın tevhide delil olarak sunduğu diğer bir akli delil ise uluhiyyet paylaşımının imkânsızlığı yani temanü delilidir. Sınırsız ilahların olması halinde onların birbiriyle anlaşılamayacağı bu nedenle de evrenin ahenginin bozulacağı; bu ahengin devam edebilmesi için üst bir ilahın olması gerektiği ancak zamanla alt ilahların itaatlerine devam etmeyeceği ve üst ilahı yıkmak isteyecekleri anlatılmıştır: “*De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah ile birlikte başka ilâhlar da bulunsaydı, o takdirde bu ilâhlar, Arş’ın sahibi olan Allah’a ulaşmak için çareler arayacaklardı. Allah, onların söyledikleri şeylerden münezzehtir; son derece yücedir ve uludur.*”⁷⁰⁸ Bu anlatım müşriklerin Allah’ı gökteki üst ilah, putları da onun yeryüzündeki temsilcileri olarak görme hususundaki bilgilerle beraber düşünüldüğünde daha da anlamlı olacaktır. Müşrikler Allah’ın tek ilah olması konusunda şaşkınlık içerisindeydi.⁷⁰⁹ Onların şaşkınlıklarına şirk inancındaki basitlik ve imkânsızlığı anlatan şu cümlelerle cevap verilir.⁷¹⁰ “*Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki, Arş’ın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.*”⁷¹¹ Allah Teala “*Aksi takdirde her tanrı kendi yarattığını sevk ve idare eder ve mutlaka onlardan biri diğerine galebe çalardı.*”⁷¹² ifadesiyle tutarlı bir delil getirerek iki ilahın olması durumunda kâinatın mülkünün ayrılacağını, farklılaşacağını ifade etmiştir. Eğer onların iddia ettikleri gibi Allah’ın ona denk, soyundan tanrılar olmuş olsaydı her tanrı yarattığını diğerlerinden ayırır ve özel bir kanunla yönlendirir, her biri ötekine karşı üstünlük kurmaya çalışır dolayısıyla da evrende karışıklık meydana gelirdi. Ayrıca kâinata bakıldığında herşeyin birbirine bağımlılığı ve dengesinin olduğu görülür. Bu bağımlılık ve denge ilahi yetkilerin tanrılar arasında bölüşümünü imkânsız kılar.⁷¹³ Bu tabloların hiçbiri kâinatta var olmadığından o halde herşeyin sahibi, ilahı olan ve varlığı elinde tutan Allah’ın tek olduğu ortaya çıkacaktır.⁷¹⁴ Bir kölenin birkaç efendisinin olması şeklindeki

⁷⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/424.

⁷⁰⁸ İsrâ: 17/42-43.

⁷⁰⁹ Bkz. Sâd: 38/4-5.

⁷¹⁰ Kutub, IV/2478.

⁷¹¹ Enbiyâ: 21/ 22.

⁷¹² Müminun: 23/91.

⁷¹³ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 81.

⁷¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII/91.

Cahiliyyede var olan sosyal bir gelenekten yola çıkılarak insanın bile ortak mülkiyeti kabul etmede zorlanması temanu deliline örnek olarak sunulur: “Allah, geçimsiz efendileri olan bir adamla, yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Övülmek Allah içindir, fakat çoğu bilmezler.”⁷¹⁵

1.3.2. Tevhidin Alanları

İslam inancının temel akidesi olan tevhid hususunda İslam düşünürleri sınıflandırmalara gitmişlerdir. Özellikle İbn Teymiyye ile birlikte görülen tevhid-i uluhiyyet, tevhid-i rububiyyet ayrımı yapılmıştır.⁷¹⁶ Kur’an’da ise tevhidle ilgili olarak böyle bir lafzi ayrım yapılmadan şirk inancının yoğunlaştığı alanlara yönelik anlatımlar bulunur. Kur’an’ın nuzülü sırasında inançlarına şirk karıştıran muhatabların, gökteki yüce tanrının zatına yönelik şirk ifadeleri kullandığını, yalancı tanrıçıklarının O’nun zatından sudur ettiğini düşündüklerini görürüz. Bundan dolayı Kur’an’da Allah’ın zatındaki tevhid yoğun bir şekilde işlenir.⁷¹⁷ Ayrıca şirkte tanrı-insan, tanrı-kâinat ilişkilerinde de sahte tanrıların etkinliği görülmektedir. Özellikle İbn Teymiyye ile birlikte “rububiyyet tevhidi” olarak isimlendirilen bu alan, aslen tanrının yaratmış olduğu diğer varlıklarla ilişki alanıdır. Kur’an bu alanda da böyle bir isimlendirme yapmaksızın tevhidi anlatmaktadır. Şirk kendisini insandan tanrıya yönelik fiillerde yani ritüellerde ve duygusal bağlamda da göstermektedir. Yeminler, yapılan ibadetler, tanrılara duyulan sevgi bu alanın kapsamı içerine girmektedir. Sonradan ortaya çıkan adlandırmalar lafız olarak her ne kadar Kur’an’da yer bulmasa bile böyle bir isimlendirmenin konunun daha iyi anlaşılmasında katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

1.3.2.1. Uluhiyyet Tevhidi

Uluhiyyet tevhidi Allah’ın tanrı kabul edilen diğer varlıklarla fiziksel veya metafizik bir bağının olmaması bu bağlamda ilahlığı başka varlıklarla bölüşmemesidir. Burada Allah’ın zatındaki tevhid anlayışı ön plana çıkmaktadır. Allah’ın zatında tevhid, onun değişik varlıklardan soy edinmediğinin yani insansı tanrı anlayışının tevhide aykırı

⁷¹⁵ Zümer: 39/29; Ayrıca Bkz. Rûm: 30/28

⁷¹⁶ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye I-VIII*, Camiatü İmam-ı Muhammed b. Su'ud el-İslami, Riyad 1986, V/355.

⁷¹⁷ Süleyman Tuğrul, *Kur'an'da Değerler Sistemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008, 75.

olduğunun bildirimidir. İnsansı tanrıdan maksat tanrının hem insanlar gibi bir takım fiziksel özelliklere sahip olması hem de insanlar gibi çoğalıp başka tanrıçıklar oluşturmasıdır. Şirk inancında söz konusu ilahlar temelde iki şekilde algılanırdı. İlk olarak putlarda tecessüm eden ilahi ruhlar müstakil tanrı olarak düşünülür, zarar ve fayda noktasında yardım edeceklerine inanılırdı. Yani ilahlar kâinat ve insan üzerinde etkin müstakil tanrı konumunda idi. İlahların ikinci görevi ise yaratıcı ilahla ilişkiye girip insanlarla Allah arasında iletişimi sağlamaktı.⁷¹⁸ Cahiliyye şirkinin de ana gövdesini oluşturan bu inançta putların Allah ile kendi aralarında aracı tanrılar olduğu ve onlara kulluğun Allah'a yaklaştırmak amacı taşıdığı görülür:⁷¹⁹ “*Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler.*”⁷²⁰ ayeti, putların Cahiliyye zihnindeki bu konumuna işaret etmektedir. Putlar bu inançta Arap politeizminde ikinci dereceden ilahlar grubunu oluşturmaktaydı⁷²¹ ve yaratıcı tanrı ile putlar birbirlerini tamamlayan veya iş bölümü yapabilen iki ilah şeklindeydi. Birincisi kâinata ait işlerde müşriklere manevi güç sağlayan⁷²², yardım ve şefaet umulan⁷²³, Allah'a ulaşmada aracı konumunda olan putlar, cinler ve melekler,⁷²⁴ ikincisi ise mutlak güçlü, herşeyin yaratıcısı yüce varlık olan Allah.⁷²⁵ Allah'ın herşeyi yaratan, rızkı veren üstün tanrı olduğu gerçeği Cahiliyye Araplarının önemli bir kısmı tarafından kabul edilen bir hakikatti. Ayetler, Cahiliyyenin bilinçaltındaki bu gerçeğe her daim işaret etmektedir.⁷²⁶ Ancak mevcudatın yaratıcısı mutlak varlığın insanlarla doğrudan muhatap olabileceği düşünülmediğinden ona ancak metafizik özellikler taşıyan birtakım aracı tanrılar sayesinde ulaşılabilmesine ve iletişim kurulabileceğine inanıyorlardı.⁷²⁷ Fakat ikincil ilahların Allah ile onlar arasında aracı olabilmesi için Allah'la bunlar arasında soy bağının oluşması gerekiyordu. Bu nedenle de putlar Allah'ın kızları kabul edilmişti.⁷²⁸ Dönemin inkârcılarının Allah'ı mahluk gibi görüp O'nu kişileştirmeleri var olan bir

⁷¹⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahur Şekilleri)*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2011, 79-81.

⁷¹⁹ İzutsu, 20; Kaya, 123.

⁷²⁰ Zuhurf: 39/3; Ayrıca Bkz. Ahkâf: 46/28.

⁷²¹ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 61.

⁷²² Bkz. İsrâ: 17/56-57.

⁷²³ Bkz. Zuhurf: 39/3.

⁷²⁴ Bkz. Yûnus: 10/18.

⁷²⁵ Kaya, 135.

⁷²⁶ Bkz. Müminun: 23/84-85; Ankebût: 29/61-63; Zuhurf: 43/87.

⁷²⁷ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 57; Balcı, 81.

⁷²⁸ Bkz. İsrâ: 17/40; En'âm: 6/100-103; Nahl: 16/51; Saffât: 37/1-5, 149-159; Zuhurf: 43/15; Enbiyâ: 21/26.

inançtı. Zaten Araplar soyut ilişkileri ifade etmek maksadıyla akrabalık anlamına gelen kelimeler kullanmaktaydılar.⁷²⁹

Kureyş kabilesine mensup olanlar, Kâbe'yi tavaf ederken şöyle derlerdi: “And olsun Lat ve Uzza'ya” “Ve üçüncüleri olan Menat'a andolsun” “Ki, onlar yükseklerden uçan kuşlardır” “Ancak onların şefaathlerine güvenilebilir”. Ayrıca “Onlar Allah'ın kızlarıdır, Onun yanında şefaath ederler.”⁷³⁰ Allah ile soy bağı kurabilen varlıklar taş, ağaç gibi maddelerden yapılmış şekilli ve şekilsiz cansız varlıklar değildi. Asıl olan onların içinde var olduklarına inandıkları kutsal ruhlardı. Meleklerin de Allah'ın kızları olarak düşünüldüğü⁷³¹ bir toplumda putların içlerinde var olduğuna inandıkları varlıklar melek veya cin olmuş olabilir. “Gördünüz mü o Lât ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât'ı. Demek erkek size, dişi O'na öyle mi? O zaman bu, insafsızca bir taksim! Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Hâlbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir”⁷³² ayet-i kerimleri onların bu inancının batıl olduğunu belirtir ve sert bir dille eleştirir.

Cidde yolunda Kinane kabilesine ait olan Sa'd ismindeki put, kaya parçası idi ve ibadet maksadı ile üzerine kurban kanı sürülürdü. Birisi develerini takdis etmek için buraya getirdi. Putun üzerindeki kanı gören develer kaçışmaya başladı. Develerin sahibi ise, “Allah senin ilahlığını kaldırsın, develerimi kaçirttın.”⁷³³ diyerek aslında putların yaratıcı tanrı tarafından atanmış tanrılar olduğunu kastediyordu. Mekke müşriklerden Ebu'l-Bahteri'nin Zübeyr'le aralarında şöyle bir konuşmanın geçtiği rivayet edilir: Zübeyr b. Avvam İslam'a girdiğinde Ebu'l-Bahteri ile karşılaştı. Ebu'l-Bahteri, Zübeyr'e; “Senin, babanın dininden ayrılmanı ve ilahlarımızı ayıplamanı istemiyorum” dedi. Zübeyr, “Sen duymayan işitmeyen, zararı ve faydası olmayan bir şeye tapıyorsun” dediğinde, Ebu'l-Bahteri'nin: “Biz sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara ibadet ederiz.”⁷³⁴ ifadesi de Cahiliyyede putun aracı, yakınlaştırmacı tanrı olarak algılandığının göstergesidir.⁷³⁵ Nitekim “Dikkat et, hâlis din yalnız Allah'ındır. O'nu

⁷²⁹ Watt, 60.

⁷³⁰ İbnü'l-Kelbî, 28.

⁷³¹ Bkz. İsrâ: 17/39-40; Saffât: 37/149-159; Zuhurf: 43/15-19.

⁷³² Necm: 53/19-23.

⁷³³ İbnü'l-Kelbî, 25; Âlûsî, II/208.

⁷³⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf I-XIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, IX/421.

⁷³⁵ Belâzûrî, IX/421.

bırakıp kendilerine bir takım dostlar edinenler: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler"⁷³⁶ ayetinde de bu anlayışa işaret vardır.

İkincil ilahların yaratıcı tanrıyla iletişimi sağlayan varlıklar olarak görüldüğü inancın en belirgin şeklini Hz. Muhammed'in dedesi Abdulmuttalib'te de görebiliriz. Mekke'de savaştan dolayı kaybolan zemzem kuyusunu tek oğlu Haris ile bulan Abdulmuttalib'e "Bu kuyu, atamız olan İsmail' den kalmadır. Dolayısıyla biz de bu kuyudan çıkacak olan şeylere ortağız." diyen⁷³⁷ Mekkeliler karşısında Abdulmuttalib'in çok üzülüp: "On tane oğlum olursa birini Kâbe'nin yanında kurban edeceğim" diye söz vermişti. Bu anlaşmazlığı çözmek için Hübel putunun önünde fal okları çekilmiş ve zemzem kuyusundan çıkanlar putun huzurunda çekilen fal okları neticesinde paylaştırılmıştı.⁷³⁸ Abdulmuttalib bu olayda putun kutsallığını, değerini önünde fal okları çekerek kabul ederken tek olan Allah'a ise şu tevhidi beyitlerle dua etmişti.

اللهم أنت الملك المحمود ... ربي وأنت المبدىء المعيد
وممسك الراسية الجلمود ... من عندك الطارف والتلبد
إن شئت ألهمت ما تريد ... لموضع الحلية والحديد
فبين اليوم لما تريد ... إني نذرت عاهد العهود

Allah'ım! Sen övgüye layık meliksin. Rabbimsin. Sen ilk yaratan, tekrar diriltecek olansın.

Sen, sert ve sabit şeyleri ayakta tutansın. Eski ve yeni her şey sendendir.

Sen dilersen, demir ve zinetin yerlerinden istediğini bildirirsin (ilham edersin).

Bu gün ne istiyorsan, beyan et. Şüphesiz ben, adakta bulundum, sözleri yerine getirenim."⁷³⁹

Putperestlerin zihninde Allah ile ikincil ilahların konumu aslında tamamen çıkara dayanmaktaydı. Çıkarları eğer Allah'ın üstün olmasını gerektiriyorsa Onu üstün kabul ederler putları daha alçakta görürlerdi.⁷⁴⁰ Örneğin Arap kabilelerinden Havlan boyunun Umyanis adında putları vardı. Havlan boyu, davarlarından ve mahsullerinden bu puta

⁷³⁶ Zümer: 39/3.

⁷³⁷ İbn Hişâm, I/144-146; İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, I/167-173.

⁷³⁸ C. Ali, IV/76.

⁷³⁹ İbn İshak, 27.

⁷⁴⁰ Çağatay, 94.

bir pay ayırırlardı ve iddialarına göre bu pay, put ile Tanrı arasında ortaklıktı; fakat Tanrının payından Umyanis putunun payına düşeni bu puta verirlerdi hâlbuki Umyanis'in payından Tanrının payına düşeni gene puta bırakırlardı.⁷⁴¹ Yılsonu geldiğinde müşrikler Allah için adadıklarından artakalanı kendilerine harcar, fakat putların payından artana dokunmazlardı. Bu uygulama yapılırken mantık Allah'ın bu mallara ihtiyacı olmadığı düşüncesi idi.⁷⁴² Yani aslında çıkarlarına uygun geldiği takdirde “Allah'ın kudretinin o putlara atfedilen güçlerden çok öte olduğu” inancı zihinlerinin bir köşesinde mevcut idi. Bunlar hakkında şu ayetin indiği rivayet edilmiştir: *“Allah'ın yarattığı ekinlerle hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlarımıza) dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar!”*⁷⁴³

Kur'an Allah'ın varlıkla olan ilişkisinde otoritesinin bölüşülemeyeceğini yalancı tanrıların elinden şefaathaklarını alarak duyurur. Bunun sebebi de dönemin insanının Allah ile ilah kabul ettikleri diğer varlıklar arasında yoğun bir şefaathak ilişkisinin yaşandığını kabul etmeleridir.⁷⁴⁴ Şefaathak gökteki yüce tanrı ile putların temsil ettiği diğer ilahlar arasındaki ortaklıktan kaynaklanmaktadır. Müşrikler göklerin ilahını Allah olarak kabul ederken yeryüzünün yani tanrı insan ilişkisinde insana dönük ilahın ise Allah dışındaki diğer varlıklar olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁴⁵ Allah, Kur'an-ı Kerim'de kendi dışındaki mevcudata tanrılık yakıştırmının şuursuzca bir davranış olduğunu ortaya koymakta ve kendisi ile sözde tanrılar arasında kesinlikle bir anlaşmanın, yardımlaşmanın⁷⁴⁶ ve şefaathak ilişkisinin olmadığını belirtmektedir. *“De ki: Allah'ı bırakıp da taptığınız, ortaklarınızı gördünüz mü? Gösterin bana! Onlar yerdeki hangi şeyi yarattılar! Yoksa onların göklerde mi bir ortaklıkları var! Yahut biz onlara, (bu hususta) bir kitap mı verdik de onlar, o kitaptaki bir delile dayanıyorlar? Hayır! O zalimler birbirlerine, aldatmadan başka bir şey vâdetmiyorlar.”*⁷⁴⁷ Kur'an sahte ilahların Allah ile bağlantısını reddederken aynı zamanda bu iddiada bulunanların bir kanıtının olmadığını da belirtir.⁷⁴⁸ Allah tarafından delil indirilmemiş sahte ilahların

⁷⁴¹ İbnü'l-Kelbî, 50.

⁷⁴² Karaman ve diğ., II/474.

⁷⁴³ En'âm: 6/136.

⁷⁴⁴ Bkz. Zümer: 39/43; Yûnus: 10/18.

⁷⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/245.

⁷⁴⁶ Bkz. Sebe: 34/22.

⁷⁴⁷ Fâtır: 35/40.

⁷⁴⁸ Bkz. Âl-i İmrân: 3/151; Necm: 53/19-23.

şefaathaklarını olmadığı gibi aynı zamanda bu ilahlara tapınma, aracı kabul etme Allah'ın öfkesine neden olduğundan Allah'a karşı o insanı koruyacak da yoktur.⁷⁴⁹ Müşrikler Allah dışındaki düzmece ilahlarla ilgili olarak (put, cin, melek vb) bunların göklerin yaratıcısı olduğunu seslendirmeden aracılık ettiğini söylemişlerdir. Melekleri, putların arkasındaki güç ve aynı zamanda Allah'ın kızları olarak kabul ettiklerinden dolayı onlar vesilesi ile Allah'a ulaşacaklarına inanmışlardı.⁷⁵⁰ Allah meleklerin de şefaathaklarını kendi iradesine bağlamakta ve cahiliyenin tevhide aykırı şefaathancını yıkmaktadır: “Göklerde nice melek var ki onların şefaathatları, dilediği ve hoşnut olduğu kimse için Allah'ın izin vermesi dışında, bir işe yaramaz.”⁷⁵¹

Şefaatin reddi, gücün paylaşamayacağı anlamında kullanıldığı gibi aynı zamanda Allah'ın fiilleri karşısında duracak bir gücün olmayacağı anlamına da gelmektedir. Allah, fiillerini gerçekleştirdiği vakit kendisi dışındaki güçlerin O'nun otoritesine başkaldırıp karşı bir güç oluşturmalarının mümkün olamayacağını her daim belirtmiştir. Tevhidin bu boyutundaki vurgular, putlar ve putlarla birleşik halde düşünülen cin, melek vb. gaybi varlıklar üzerinden yapılır: “O'ndan başka tanrılar mı edineyim? O çok esirgeyici Allah, eğer bana bir zarar dilerse onların (putların) şefâati bana hiçbir fayda vermez, beni kurtaramazlar.”⁷⁵² Çünkü Allah'ın iradesi ve kudreti herşeyin üzerinde olup bu hususta ona denk varlıklar yoktur. Putlar ve onlarla birlikte dünyada tasarruf sahibi olduğuna inanılan diğer varlıklar Allah karşısında insana fayda sağlamaz ve insanı kötülükten koruyamaz. Çünkü bu ortak tanrıçıklar ya putlar gibi cansız varlıklardır ya da Allah'ın gücü karşısında hiçbir kudreti olmayan Allah tarafından yaratılmış mahluklardır.⁷⁵³ Allah katında şefaathçiliğin reddedilmesi Allah'ın seçkin kulu peygamberi üzerinden bile yapılabilmektedir.⁷⁵⁴ “De ki: Allah'ın dilemesi dışında ben kendime bir fayda ve zarar verecek durumda değilim. Görülmeyeni bileydim, daha çok iyilik yapardım ve bana kötülük de gelmezdi. Ben sadece, inanan bir milleti uyaran ve müjdeleyen bir peygamberim.”⁷⁵⁵

⁷⁴⁹ Bkz. Enbiyâ: 21/42.

⁷⁵⁰ Yazır, VII/345.

⁷⁵¹ Necm: 53/26.

⁷⁵² Yâsîn: 36/23.

⁷⁵³ Zuhaylî, XXII/301.

⁷⁵⁴ Kutub, III/1410.

⁷⁵⁵ A'râf: 7/188.

Allah ile ortaklık yaparak kendilerini O'na yaklaştırmayı umdukları⁷⁵⁶ put, melek, cin, tabiat, gök cisimleri ve onların arkalarındaki ruhlar bu dünyada onlara şefaathçi olamayacakları gibi ahirette de olamayacaklardır. Kur'an bu bağlamda geçersiz ilahlara bel bağlamış insanların ahirette maruz kalacakları yalnızlığı ve sıkıntıları göz önüne koyar: *“Onlara: “And olsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi size verdiklerimizi arınızda bırakarak bize birer birer geldiniz; içinde Allah'ın ortakları olduğunu sandığınız şefaathçılarınızı beraber görmüyoruz. And olsun ki aranızdaki bağlar kopmuş, ortak sandıklarınız sizden ayrılmışlardır” denecek .”*⁷⁵⁷ Çünkü müşrikler Allah ile ortaklık yaparak kendilerini O'na yaklaştırmayı umdukları⁷⁵⁸ put, melek, cin, tabiat ve gök cisimleri gibi varlıklara tapan kişilerdi ve bu varlıkların eğer ahiret olursa orada da şefaathçi olacağını kabul etmişlerdi. Kur'an Allah'ın iradesini sergileyerek şefaathçi sayılan ilahların sahteliğini belirtmiş bu bağlamda onlara bel bağlamış insanların ahirette maruz kalacakları yalnızlığı ve sıkıntıları göz önüne koymuştur. Ölümden sonraki hayatta Allah'ın şefaathçi kabul etmeksizin tek otorite oluşu sadece yeniden diriliş safhasında değil cennet ve cehennem sürecine kadar her anda geçerlidir. Öyleki yalancı tanrıların ahiretteki durumları, onlara inanan insanlar çekişmeleri Kur'an'da çok canlı bir üslupla anlatılır.⁷⁵⁹ Uhrevi şefaati reddeden ayetler toplumun bazı kesimleri tarafından kabul edilen ahiret inancına yönelik hatırlatmalar içermiş olabilir. Bunun yanında ahiret kabul etmeyenlere uhrevi hayatın hakikatı anlatılarak orada da sahte ilahların etkinliğinin olmadığı belirtilmiş olur.

Bu nevi şefaatin ve şefaathçinin reddedildiği ayetler kelimada peygamberin ve diğer insanların şefaati⁷⁶⁰, şefaatin mümkünlüğü, şefaati hak eden insanların manevi boyutu şeklinde tartışmalara yol açmıştır.⁷⁶¹ Ancak ayetler bu tartışmalardan ziyade müşriklerin putlar ve ilah yerine koydukları diğer varlıklarla ilgili inançlarının asılsız olduğunu belirtmektedir. Aracı, şefaathçi kabul edilen tanrıların Allah'la hiçbir fiziksel bağlarının olmadığı bildirilmekte bunun yanında hükümlanlık noktasında ilah kabul edilen diğer

⁷⁵⁶ Bkz. Zümer: 39/3.

⁷⁵⁷ En'âm: 6/94; Ayrıca Bkz. Alak: 96/17-18; Şuara: 26/92, 93, 100; Meryem: 19/81-82; Yûnus: 10/28-30; Kehf: 18/52; Enbiyâ: 21/98.

⁷⁵⁸ Bkz. Zümer: 39/3.

⁷⁵⁹ Bkz. Şuara: 95/92-93, 103; Meryem, 19/81-82; Yûnus, 10/28-30; Kehf: 18/52.

⁷⁶⁰, Nu'mân b. Sâbit İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, (Çev.: Mustafa Öz), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, 57.

⁷⁶¹ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makalâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Mektebetü Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1969, II/166.

varlıkların da Allah ile bağlarının olmadığı duyurularak uluhiyyetteki tevhide vurgu yapılmaktadır.

Kuran, Cahiliyye tarafından bir şekilde fiziksel bağ kurularak şefaathçi kabul edilen ilahları reddederek Allah'ın zatından böyle varlıkların sudur etmediği vurgular. Bunu yaparken de tenzihi bir dil kullanarak Allah'ın bütün bu yakıştırmalardan münezzeh olduğunu belirtir.⁷⁶² Söz konusu tenzihi dil dönemin inkârcı grupların anlayışlarına yönelik bildirilerdir. Örneğin melekleri, tanrının kızları gibi özel konumlara yerleştiren Cahiliyye'e cevap olarak onların Allah tarafından yaratılmış ve gök ile yeryüzü arasındaki iletişimi sağlayan varlıklar olduğu belirtilmiştir. *“Gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a hamdolsun. O, yaratmada dilediği arttırmayı yapar. Şüphesiz Allah, her şeye gücü yetendir.”*⁷⁶³ Meleklerin görevi ve yaratılmış olduğu hatırlatılmak suretiye Allah'ın zatında tek olduğu ve herhangi bir varlıkla soy bağı kurmadığı, her şeye gücü ve kudretinin yettiği ifade edilmiştir.⁷⁶⁴

İhlas suresinin sebab-i nüzulü ile ilgili rivayette, Necran Hristiyanlarının Hz. Muhammed'e gelip Allah'ın zatının altın, gümüş, yakut veya başka bir kıymetli nesneden mi ibaret olduğunu sordukları bildirilmiştir.⁷⁶⁵ Aynı şekilde Hristiyanların Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak gördükleri Kur'an'da ifade edilmiştir.⁷⁶⁶ Bunun yanında Yahudilerin de: *“Uzeyr Allah'ın oğludur”*⁷⁶⁷, *“Ey Mûsâ! Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız”*⁷⁶⁸ gibi ifadeleri, ilahlarını millileştirme tarzları,⁷⁶⁹ Hristiyanların ve Yahudilerin tanrının mahiyeti hususunda antropomorfik bir anlayışa sürüklendiklerini göstermektedir. Bu nedenle Allah onların bu inancına karşılık *“Yahudiler, Uzeyr Allah'ın oğludur, dediler. Hristiyanlar da, Mesîh (İsa) Allah'ın oğludur dediler. Bu onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) daha önce kâfir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan bâtıla) döndürülüyorlar!”*⁷⁷⁰ ifadeleriyle zatına yönelik insansı anlayışları reddetmektedir.

⁷⁶² Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 60.

⁷⁶³ Fâtır: 35/1.

⁷⁶⁴ Derveze, III/109.

⁷⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 32/357.

⁷⁶⁶ Bkz. Bakara: 2/116; Mâide: 5/72

⁷⁶⁷ Tevbe: 9/30.

⁷⁶⁸ Bakara: 2/55.

⁷⁶⁹ Coşkun, 28.

⁷⁷⁰ Tevbe: 9/30; Ayrıca Bkz. Nisâ: 4/72, 171; Mâide: 5/17, 72-73; Meryem: 19/35-36.

Allah'ın benzeri ve dengi olmadığı ifadeleri önceki kelam alimlerini çok farklı tartışmalara sürüklemiştir. Bu gibi ifadelerden yola çıkarak Allah'ın uzuvlardan, cüzlerden meydana gelmediği, buna bağlı olarak da sıfat sahibi olamayacağını söyleyenler olmuştur. Buna karşılık ise sıfatların varlığı kabul edilirken tevhide aykırı düşmemek için bu sıfatların hangi ölçüde Allah'a nispet edileceği tartışılmıştır.⁷⁷¹ Ayetlerin bağlamından kopuk bir şekilde değerlendirilmesi, bu ayetlerin tartışmalarda referans olarak gösterilmesine sebep olmuştur. “*Hiçbir şey Onun benzeri değildir.*”⁷⁷² ifadesi bu tartışmalardan ziyade bütün mahlukatın çiftler halinde yaratıldığını, buna karşılık Allah'ın eşinin olmadığını buna bağlı olarak da çocuğunun ve babasının da olamayacağını ifade etmektedir.⁷⁷³ Yani burada yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi insansı tanrı anlayışının reddi söz konusudur. Tanrıda insansı özelliklerin kabul edilmesi, fiil ve isimlerinde ona denk sayılabilecek, kâinata tasarruflarda bulunabilecek çocuklar edinmesi onun uluhiyetiyle bağdaşmaz.⁷⁷⁴ Fani varlıklar soylarını devam ettirebilmek veya işlerinde yardım alabilmek maksadıyla evlat edinebilirler. Fakat Allah tektir ve varlığının sona ermesi mümkün değildir. Ayrıca çocuk edinmek bir manada yardımcı, veli edinmektir ki bu da acizliğin göstergesidir. İlah olan varlığa ise acizlik yakışmaz.⁷⁷⁵ Öte yandan Allah'ın mahlukatla benzerliğin olmaması yarattığı ile arasında ilişkinin olmadığı veya kopuk olduğu anlamına gelmez. Çünkü o yarattığını işiten, gören, buna bağlı olarak ihtiyacını giderendir.⁷⁷⁶

İslam düşüncesinde Allah'ın bir olduğunun yanısıra O'nun, yarattığı varlıklarla arasında bir benzerliğinin bulunmadığı genel kabul gören bir gerçektir. Ancak mahiyeti algılanamayan varlığın bir takım insani öğelerle tanıtılması ister istemez problemler oluşturmuştur. Problemin sebebi insanın konuştuğu dille Allah'ı tanımlamasından veya Allah'ın kendini bu dille ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu husus İslam düşüncesinde Allah'ı mahlûkata benzeten Müşebbihe ve Mücessime gibi fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Buna karşılık Mutezile ve filozoflar ise zatının eşsiz olduğu düşüncesini zedelememek için onun zatına herhangi bir manayı nispet etmeme

⁷⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII/582 vd.

⁷⁷² Şûrâ: 42/11.

⁷⁷³ Muhammed Âbid Câbirî, *Fehmü'l-Kur'an I-III*, (Çev.: Muhammed Coşkun), Mana Yayınları, İstanbul 2014, II/149.

⁷⁷⁴ Bkz. Furkân: 25/2.

⁷⁷⁵ Bkz. İsrâ: 17/111; Yûnus: 10/68.

⁷⁷⁶ Kutub, V/3146-3147.

yolunu tercih etmişlerdir.⁷⁷⁷ Ehl-i Sünnet ise Allah’a yakışmayacak bazı kavramlardan onu tenzih etmenin zorunluluğunu kabul etmekle beraber, Allah’ın bir takım sıfatlarla nitelendirilip isimlendirilmesinin benzeşmeyi gerektirmeyeceğini ifade etmiştir.⁷⁷⁸

Dilden kaynaklanan sorun nedeniyle Allah hakkında konuşurken antropomorfik anlayışa düşmemek için olumsuz tenzihi dil kullanımı “*Hiçbir şey Onun benzeri değildir.*”⁷⁷⁹ ayetiyle Kur’an’da kendini bulunca zamanla bu kullanım İslam düşüncesinde yoğun bir şekilde işlenmiştir. Tenzih dilinin yoğun şekilde kullanımı her ne kadar Kur’an referanslı gözükse de aslında hicri birinci asrın sonlarında ortaya çıkmış teşbihçi fırkaların⁷⁸⁰ neticesi olarak algılanabilir.

İslam aslında deist ve antropomorfik Cahiliyye tanrı anlayışına karşı herşeyi ile aktif, yaşamın içerisinde insandan uzak olmayan ancak Cahiliyye tanrılarına da benzemeyen ilah fikrini ortaya koymuştur. Teşbih dilinden tamamen kurtularak Allah’ın anlatılması oldukça zordur. Ancak bu zorluk paganist toplumlarda olduğu gibi bizleri insan biçimli tanrı anlayışına da sürüklememelidir.⁷⁸¹ Bununla birlikte mutlak manada tenzihçi anlayışın tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi yok sayan deist tanrı anlayışına götürme ihtimali vardır. Ayrıca Allah’ın sadece ne olmadığını savunmak kesinlikle bilinemez tanrıyı ortaya çıkarır ki bu da agnostisizmden ötesi değildir.⁷⁸² Halbuki vahiy tenzih ile teşbih sınırını belirleyerek Allah’ın insandan kopmuş, anlaşılmasız salt bir güç olmasının önüne geçmektedir.⁷⁸³ İslam’ın tanrısı fiilen var olup, kâinat üzerinde mutlak hakimiyet sağlayan, insanla gönül bağına sahip aşkın varlıktır.

Teşbihten uzak tenzihe bürünmüş Allah inancı tevhidin gereğidir.⁷⁸⁴ Ancak vahyin indiği toplumun inanç yapısı göz önüne alındığında aslında tenzihten neler kastedildiği daha iyi anlaşılacaktır. Tenzihe temel teşkil eden ayet-i kerimede “*O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir.*”⁷⁸⁵ denilerek Allah’ın, yarattığı

⁷⁷⁷ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, 31-32.

⁷⁷⁸ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, Dar Sader, Beyrut tsz., 159-160.

⁷⁷⁹ Şûrâ: 42/11.

⁷⁸⁰ İrfan Abdulhamit, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev.: M. Saim Yeprem), Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 207.

⁷⁸¹ Nadim Macit, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, 114-126

⁷⁸² Coşkun, 34.

⁷⁸³ Ekrem Demirli, “İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (19), 2008, 43.

⁷⁸⁴ Yurdagür, 255.

⁷⁸⁵ Şûrâ: 42/11.

varlıklardan farklılığı belirtilmekte böylece İslam inancının en önemli meselesi pekiştirilmektedir. Tenzihde temelde tevhidin üzerinde durduğu iki ana konu esas alınmaktadır. Birincisi Allah’a çocuk isnat etmek, sahte tanrılarla Allah arasında müşabehet oluşturmak suretiyle ortaya konulan somut şirk inancını reddi ve dolayısıyla tevhidin ön plana çıkarılması.⁷⁸⁶ Tenzihin zikredildiği ayetlerde müşriklerin Allah’a isnat ettikleri eş, çocuk edinme şeklindeki insani özelliklerden beri olması anlatılır, Allah’ın zatına yönelik şirk reddedilir.⁷⁸⁷ Dönemin insanının tanrı hakkındaki inancından dolayı Kur’an Allah ile mahlûk arasındaki kesin çizgiyi koyarak var olan realiteyi haykırır. “*Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama.*”⁷⁸⁸ Kur’an tenzih diliyle beraber hiçbir şeyin Allah gibi olmadığı gerçekliğini somut bir şekilde ifade eder. Müşriklerin kendi elleriyle yapıp ettikleri putlar ilah olamayacak cansız varlıklardı. Buna karşılık Allah ise her haliyle diridir. Ancak onun canlı olması insan gibi algılanmasını gerektirmez çünkü o mahlûkattan farklıdır ve uyuklama, çocuk edinme, eş edinme, yok olma, fani olma⁷⁸⁹ vb. insani özelliklerden beridir.

Burada özellikle Allah için bir mekân tayin hissi veren ayetlere de bakmak gerekir. Müşriklere yönelik tehdidin ifade edildiği ayette Allah şöyle buyurur: “*Gökte olanın, sizi yere batırırmeyeceğinden emin misiniz? O zaman yer sarsıldıkça sarsılır.*”⁷⁹⁰ Ayet tefsirlerde genelde tenzih inancının gereği olarak tevil edilmiştir. Bu teville göre “gökte olan” ifadesi; güç kudret vurgusu, azabın gökten inmiş olması ya da melekler olarak düşünülmüştür.⁷⁹¹ Önceki bölümde de belirttiğimiz şekliyle Araplar arasında var olan tanrı inancında Allah gökde olan en büyük ilahtı. Tirmizi’de rivayet edilen Husayn hadisi de bunu bizlere göstermektedir.⁷⁹² Aynı şekilde Müslim’de geçen şu rivayet de Allah’ın gökte olmasının ne anlam ifade ettiğini öğretir niteliktedir. “Muâviye diyor ki: Benim bir cariyem vardı. Uhud ve Cevaniyye taraflarında koyunlarımı güderdi. Bir gün kendisinin yanına gittim. Bir de ne göreyim! Onun koyunlarından birini kurt götürmüştü! Ben de Beni Âdem’den bir adamım. Onlar gibi ben

⁷⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu ’l-Gayb*, XXVII/582 vd.;

⁷⁸⁷ Bkz. Haşr: 59/23-24; İsrâ: 17/110-111.

⁷⁸⁸ Bakara: 2/255; Ayrıca Bkz. En’âm: 6/14.

⁷⁸⁹ Rahmân: 55/26-27; Ayrıca Bkz. Meryem: 19/36-40.

⁷⁹⁰ Mülk: 67/16.

⁷⁹¹ Râzî, *Mefâtihu ’l-Gayb*, XXX/592 vd.

⁷⁹² Tirmizi: Da’vat, 70 (3483)

de üzülrüm! Lâkin cariyeye sertçe vurdum! Müteakiben Resûlullah (sav)’e geldim. Bu yaptığımı bana fazla buldu. Ben: “Yâ Rasulallah! O halde cariyeyi azat edeyim mi?” dedim. Rasulullah (sav): “Sen onu bana getir” buyurdular. Derhal getirdim. Peygamber (sav) ona: “Allah nerededir?” diye sordu. Cârîye: “Göktedir...” cevâbını verdi. Resulullah (sav): “Ben kimim?” dedi. Cariye: “Rasulullah’sın!” cevabını verdi. Rasulü Ekrem (sav): “Onu azad et; çünkü o müminedir” buyurdular.⁷⁹³ Bu bilgiler ışığında Kur’an’da Allah ile ilgili olarak gökyüzüne yönelik mekan ifade eden ayetleri tevilden ziyade tenzih çizgisi içerisinde Arap düşüncesindeki “gökteki en büyük tanrı” doğrultusunda anlamak daha doğru olsa gerek. Allah’ın gökte olması toplumda var olan inanca atıftır. Arş, kürsü gibi ifadeleri de bu anlamda düşünmek gerekir.⁷⁹⁴

Tenzihin ikinci esasında ise özellikle tesbih ifadeleriyle beraber algılandığında daha üst perdeden tevhid anlatımı söz konusudur. Tesbihle yapılmak istenen, tevhidin daha etkin şekilde toplumda yerleşmesidir.⁷⁹⁵ Burada tenzih dili aslında Allah’ın etkileyici gücünün, tek ilah olmasının ifadesidir. İnsan ve cahiliyenin gerek ilahlaştırdığı gerekse ilahlaştıramadığı diğer varlıklar kâinata baktığında, Allah dışında ona eş değer, onun yapabildiklerini gerçekleştirecek başka bir güç bulamaz ve o nedenle toplu halde Allah’a yönelirler.⁷⁹⁶ Kâinatın Allah’ın emirlerine karşı gelmesi düşünülemez, herşeyi ile Allah’a teslim olur ve emirlerini yerine getirir.⁷⁹⁷ Çünkü O, bütün mükemmelliğiyle kâinatı yerli yerinde yaratan, onun varlığını sürdüren ve bundan ötesinde dilediğini yapabilendir.⁷⁹⁸ O halde başta insan olmak üzere, bütün kâinatın O’nu eksikliklerden tenzih etmesi, tek güç kabul etmesi, birleşmesi zorunlu ve doğal bir süreçtir.⁷⁹⁹ Buna karşılık ortak koşulan şeyler ise Allah’ın büyüklüğü ve yüceliği karşısında esasen yok hükmündedir.⁸⁰⁰

Tevhidin en üst perdeden anlatıldığı tenzih bölümlerinde diğer canlıların aksine Allah’ın fiillerinde aciz bırakılamayacağı vurgusu vardır: “Yeryüzünde O’nu aciz

⁷⁹³ Müslim: Mesacid, 7 (33)

⁷⁹⁴ Bkz. Mearic: 70/1-5.

⁷⁹⁵ Kiliçli, 202.

⁷⁹⁶ Bkz. Ra’d: 12/13; Nahl: 16/48-50; İsrâ: 17/44; Enbiyâ: 21/20; Zümer: 39/75; Mümin: 40/7; Saffât: 37/159; Zuhuf: 43/82; Tegâbün: 64/1; Cum’a: 62/1.

⁷⁹⁷ Fazlur Rahman, *Ana Komularıyla Kur’an*, 47.

⁷⁹⁸ Bkz. İsrâ: 17/1, 44; Nûr: 24/41; A’la: 87/1-5; Neml: 27/8-9; Cum’a: 62/1; Enbiyâ: 21/23.

⁷⁹⁹ Bkz. Haşr: 59/23-24.

⁸⁰⁰ Yazır, VII/577 vd.

bırakamazsınız. Allah'tan başka bir dostunuz da yardımcınız da yoktur."⁸⁰¹ Bu aslında insana yönelik bir bildiridir. Allah karşısında mahlûkatın daha doğrusu insanın eksiklikleri, zayıflığı, acizliği ön plana çıkarılarak ulûhiyetindeki mutlaklık belirtilmiş olur. Tanrının uluhiyyeti kâinat için koyduğu kuralları dilediği şekliyle meydana getirmede kendini gösterir ki karşısında bunu engelleyebilecek güç yoktur.⁸⁰² Kâinata fısıldanan bu hakikat "O, *dilediğine azabeder, dilediğini esirger. Ancak O'na döndürüleceksiniz. Siz ne yeryüzünde ne de gökte (Allah'ı) aciz bırakamazsınız. Allah'tan başka bir dost ve yardımcı da bulamazsınız*"⁸⁰³ ayetiyle de bildirilir. Burada aslında bütün ahlaki ilkelerden sıyrılmış, gücünü göstermek maksadıyla dilediğini yapan bir tanrı anlatılmamakta, salah aslah tartışması yapılmamakta bilakis Allah ile mahlûkatın ayrımı dile getirilerek ulûhiyet en belirgin şekliyle zihinlere kazınmaktadır. Çünkü ayetin muhatapları, tanrılarının Allah'la ortaklık kurup kendilerine şefaatçi olacaklarına inanıyorlardı.⁸⁰⁴ Düzmece tanrılar Allah'a benzetilmekte, eş değer tutulmakta, ulûhiyette denk görülmekte idi. Bunun reddedilmesi için ise tenzihinin bütün halleriyle ön plana çıkarılması gerekmiştir. Ve Allah herşeyi ile uluhiyyet bazında gerek düzmece tanrılardan gerekse mahlûkattan müstağni tutulmuştur.⁸⁰⁵

Başta söylediğimiz gibi duyuüstü bir varlığın olgusal boyuttaki varlıkla iletişimde bulunması esnasında beşeri mefhumları kullanmasından kaynaklanan bir takım zorluklar söz konusudur ancak bunun başka bir yolu da yoktur. Bu nedenle Kur'an'da Allah ilgili olarak söylenen biçimsel ifadeleri, metin bütünlüğü içerisinde ve sözün söylendiği dönemin muhataplarının düşünce yapısı ve kullandıkları dil dikkata alınarak anlamak gerekir. Ancak bunun yanında teşbihe düşmemek amacıyla yaratıcıyı anlaşılmaz, bilinemez, fiillerinde hikmet aranmaz bir tanrı haline getirmek de Kur'an'ın ruhuna aykırıdır.⁸⁰⁶ Özellikle tenzih bağlamında yapılmış olan sıfat tartışmalarını Kur'an'ı referans göstererek dinileştirmek; dönemsel tartışmaların sonucu gelişmiş akli ve felsefî söylem olarak düşünmek daha doğru olacaktır.

⁸⁰¹ Şûrâ: 42/31.

⁸⁰² İbn Âşûr, XVI/103-104.

⁸⁰³ Ankebût: 29/21-22.

⁸⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VII/218.

⁸⁰⁵ Bkz. Lokmân: 31/26; Ankebût: 29/6; Fâtır: 35/15.

⁸⁰⁶ İlhami Güler, *Eşari Tenzihinin Meyveleri veya Allah'ı Ahlaktan Arındırmanın Doğurduğu Trajedi, Değüniler / Tartışmalar*, Vadi Yayınları, Ankara 1994, 113.

1.2.2.2. Rububiyyet Tevhidi

İnsan yaşam süresi boyunca tabiatla ilişkisi esnasında büyük zorluklar yaşamış, bunu bedenen ve ruhen hissetmiş olan varlıktır. Doğanın şartları insan gücünden üstün olduğundan tabiat insan için oldukça korku verici ve ürkütücüdür. Bu korkuyu en iyi hisseden gruplardan biri de risalet öncesi Cahiliyye halkıdır. Cahiliyye halkı çölün zorlu tabiat şartlarını iliklerine kadar yaşayan bunun yanında inançlarına göreoranın metafizik kötü güçlerini ruhlarında hisseden bir topluluktur.⁸⁰⁷ Ancak insanın her daim korkuyla yaşayamayacağı, hayatını sürdürebilmesi için kendini güvende hissetmesi kabul edilen bir gerçektir. Cahiliyye için de tanrı, çöl yaşantısının zorluklarında baş edebilmek için ona yardım eden, korkularını dindiren ilahi bir güçtü.⁸⁰⁸ Bu ilahi gücün onların korkularına teminat olabilmesi için aciz olmaması gerekir. Bu nedenle Kur'an her daim Allah'ın karşısındaki ilahların ve onlara kulluk eden insanların aciziyetini cahiliyenin yüzüne vurur: *“Ey insanlar! (Size) bir misal verildi; şimdi onu dinleyin: Allah'ı bırakıp da yalvardıklarınız (taptıklarınız) bunun için bir araya gelseler bile bir sineği dahi yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey kapsa, bunu ondan geri de alamazlar. İsteyen de âciz, kendinden istenen de!”*⁸⁰⁹ Öte yandan putların ve diğer tanrıların nerelerde aciz kaldığını belirterek oraları Allah inancıyla doldurur. Allah dışında oluşturulan tanrıların aciziyetinin her daim vurgulanması Peygamber ve Müslümanların nefislerinde güven ve sükûnet duygusunu oluşturduğu gibi aynı zamanda kâfirlere karşı Müslümanların üstünlüğünü de göstermiş olur.

Putların neler yapamayacağını bu nedenle de ilah olamayacağını bildiren ayetler daha sonra kulların fiillerinin yaratılması hususundaki tartışmalara neden olmuştur. Çünkü insan fiili, yaratmanın eseri olarak düşünülmüş ve yaratmada sadece ilaha has bir fiil olarak kabul edilmiştir.⁸¹⁰ Ancak bu ayetlerde aslolan putların neden ilah olamayacaklarının akli delillerle izah edilmesi ve onların yerine yaratıcı Allah'ın tek ilahlığının ortaya çıkarılmasıdır. Çünkü ilahlık, varlığın yaratıcısı ve onların tümünden üstün bir konumda bulunan Allah'a aittir. Allah, hakikatin ta kendisidir ve bu hakikat

⁸⁰⁷ Duğeym, 95.

⁸⁰⁸ Demircan, “Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları”, 64.

⁸⁰⁹ Hac: 22/73; Ayrıca Bkz. A'râf: 7/195, 198.

⁸¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV/431.

kâinat ve insanın varlığıyla ortaya çıkmaktadır.⁸¹¹ Müşriklerin ve diğer din gruplarının iddia ettikleri ilahların ise bu gerçekte hiçbir rolleri yoktur.⁸¹²

Varlığı yaratıp ihtiyaçlarına göre gelişim sürecinden geçirerek onu en mükemmel düzeye kavuşturanın sadece Allah olduğu Kur'an'da daima zikredilir.⁸¹³ Aslında yaratıcı ile mahlûk arasındaki ilişkide Allah'ın konumunu belirten bu tevhidi anlatım sonradan Rububiyet tevhidi olarak adlandırılmıştır. Tevhidin bu yönünde vurgulanan iki ana esas vardır: Birincisi Allah'ın insan dâhil olmak üzere kâinatın her anında etkin ortaksız tek güç olduğu; ikinci ise bu gücün başkasıyla bölüşülmemesi. Kur'an'da, bu tür ilişkiyi vurgulamak için kullanılan en önemli kavram Rab'dır. Allah lafzından sonra en çok kullanılan Rab kavramı⁸¹⁴ Arapçada fiil olarak; sahip oldu, ıslah etti, efendi oldu, yetiştirdi ve topladı anlamlarına gelmektedir.⁸¹⁵ Kur'an, Allah'ın tek ilah olduğu gerçeğini ifade ederken O'nun aynı zamanda Rab olduğu gerçeğini hiçbir zaman eksik bırakmaz. Çünkü ilah olabilme yaratmayı, sahip olabilmeyi, hükmetmeyi gerektirir.⁸¹⁶

İnsan tanrı ilişkisinde tek ilahı esas alan tevhidi anlatımda yaratma, rızık verme, sahip olma, zarar ve fayda sağlama, haberdar olma, öldürme, diriltme, hidayet ve dalalet sağlama kavramları ön plana çıkmaktadır. Pekçok ayet-i kerimede insana veya kâinata yönelik bu tür fiilleri gerçekleştirenin sadece Allah olduğu anlatılır: “Allah, (o yüce varlıktır) ki sizi yaratmış, sonra rızıklandırmıştır; sonra O, hayatınızı sona erdirecek, daha sonra da sizi (tekrar) diriltecektir. Peki, sizin (Allah'a eş tuttuğunuz) ortaklarınız içinde bunlardan birini yapabilecek var mı? Allah onların ortak koştuklarından münezzehtir ve yücedir.”⁸¹⁷ Söz konusu fiillerde Allah dışında yardımcı tanrılar kabul etmek O'nu, adeta zatında mükemmel fakat yaratma ve diğer fiiller hususunda atıl ve güçsüz olarak düşünmektir. Bu tür bir düşünce ise muhaldir ve iman hakikatiyle bağdaştırılamaz.⁸¹⁸ Ayetlerde bu alanlara çokça vurgu yapılmasının sebebi yine muhatapların inaçlarıdır. Müşrik Araplar Allah'ı kabul ettikleri halde O'nunla insan

⁸¹¹ Fazlur Rahman, *Ana Konuları Kur'an*, 36.

⁸¹² Bkz. Bakara: 2/254-255; Neml: 27/60-64; Haşr: 59/22-24.

⁸¹³ H. A. Ali, “Rubûbiyyet”, (Çev.: Aydın Topaloğlu), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (29), 2005, 205.

⁸¹⁴ Aydın Temizer, “Kur'an'da Rab Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (44), 2103, 40.

⁸¹⁵ İsfahânî, 336; İbn Manzûr I/399 vd.

⁸¹⁶ Ulutürk, 36.

⁸¹⁷ Rûm: 30/40.

⁸¹⁸ Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, 210.

arası ilişkide aracı tanrılar koyup Rabbı devreden çıkarıyorlardı. Aracı tanrılar ise zamanla Allah'ın bütün fiillerini gerçekleştiren varlıklara dönüşmüştü. Allah müşriklere ancak zor zamanlarda itiraf edebildikleri Rububiyyet sıfatıyla seslenerek şirkin anlamsızlığını ve kökensizliğini ifade etmiştir.⁸¹⁹ “(Resûlüm!) De ki: “Allah'ı bırakıp da (ilâh olduğunu) ileri sürdüklerinize yalvarın. Ne var ki onlar, sizin sıkıntınızı ne uzaklaştırabilir, ne de değiştirebilirler.”⁸²⁰

Cahiliyye düşüncesinde, Allah dışında tanrı kabul edilen varlıkların insan hayatı üzerinde çok ciddi etkisi vardı. Zanlarına göre sahte ilahları onlara dünyada fayda sağlamak, zarardan da uzaklaştırmaktaydılar. Öyleki temelde var olduğu düşünülen yaratıcı Allah fikri bu karmaşa içerisinde tamamen kaybolmuştu. Kur'an insan üzerindeki aktif iradenin Allah'a ait olduğunu bildirerek şirk zihniyetini eleştirmekte ve tevhidi yeniden hatırlatmaktadır.⁸²¹ Allah kâinatı, insanı ve insanın ihtiyaç duyacağı ortamı yaratmasına rağmen bir takım kişilerin kendi dışında varlıkları tanrı edinmesini kınamakta ve bu sahte ilahların batıl, zarar ve fayda veremeyen varlıklar olduğunu belirtmektedir: “(Böyle iken inkârcılar) Allah'ı bırakıp kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen şeylere kulluk ediyorlar.”⁸²² Allah, putlardan zarar, fayda veya yardım sudur edemeyeceği gerçeğinden hareketle onların acziyetini vurgulamaktadır.⁸²³ Bu zarar ve fayda Allah- insan ilişkisinde Allah'ın iradesiyle meydana getirilecek her türlü davranışın, hareketin kısacası fiilin ifadesidir. Çünkü bu ilişkide bir fiil ortaya koymaktan aciz, kendisine bile faydası olmayan⁸²⁴ bir varlık nasıl tanrı olabilir? Acziyet, zarar, fayda ve yardım ifadeleri özellikle Lat, Menat gibi şekillere bürünmüş putlarla alakalı olabileceği gibi aynı zamanda o putların arkasındaki fetiş ruhlar için de geçerlidir. Allah Teâla kendisine kulluk edene karşı iyi veya kötü herhangi bir fiilde bulunamayan putlara tapınmanın “büşbütün uzak olan sapıklığın ta kendisi”⁸²⁵ olduğunu belirtmekte ve bu inancın küfrün en ileri derecesi olduğunu söylemektedir.⁸²⁶

⁸¹⁹ Ulutürk, 101.

⁸²⁰ İsrâ: 17/56; Ayrıca Bkz. Şuara: 26/78-82.

⁸²¹ İbn Âşûr, XI/305.

⁸²² Furkân: 25/55; Ayrıca Bkz. Furkân: 25/3; En'âm: 6/17-18, 71; Ra'd: 13/16; Hac: 22/12; Tâhâ: 20/89; Hûd: 11/109; Yûnus: 10/106-107; Yâsîn: 36/23.

⁸²³ Bkz. A'râf: 7/192, 197; Yâsîn: 36/74-75.

⁸²⁴ Bkz. Enbiyâ: 21/43.

⁸²⁵ Hac: 22/12.

⁸²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII/209.

Zarar ve faydanın Allah’a nispet edilip ilahi iradenin ön plana çıkarıldığı ayetlerde muhatapların yanlış inançlarına da dikkat çekilmektedir. Özellikle toplumda var olan ve Allah’ın insan dolayısıyla da kâinat üzerindeki tasarrufunu yok sayan uğur/uğursuzluk inancı hedef alınmakta ve onun üzerinden tevhid anlatılmaktadır:⁸²⁷ “*Şöyle dediler: Senin ve beraberindekilerin yüzünden uğursuzluğa uğradık. Sâlih: Size çöken uğursuzluk (sebebi), Allah katında (yazılı)dır. Hayır, siz imtihana çekilen bir kavimsiniz, dedi.*”⁸²⁸ Hz. Âdem’den beri var olan inkârcı grupların ortak özelliği yaşamış oldukları olumsuzlukları uğursuzluk sayarak negatif durumların sorumluluğunu gönderilmiş olan peygamberlere ve onlarla birlikte iman etmiş olan insanlara yüklemektir.⁸²⁹ Aynı şekilde Medine döneminde yaşanmış olan bir takım başarısızlıklar sebebiyle ortaya çıkmış musibetlerin sebebi olarak Hz. Muhammed görülebiliyordu. Özellikle bu düşünce münafıklara ve Yahudilere has bir durumdu.⁸³⁰ Ayetlerde kâfirlerin batıl düşünceleri tenkit edilmekte, peygamberler ve onlara inananlar temize çıkarılmakta,⁸³¹ buna karşılık her şeyin Allah’tan olduğu belirtilerek⁸³² kâinatın temeline Allah’ın iradesi oturtulmaktadır. Aynı zamanda hidayetden uzak toplumların ortak bilinci gün yüzüne çıkarılarak tevhidle yoğrulmuş, iradesi ve kudretiyle kâinatı sarmış tanrı inancı ortaya konulmaktadır.

İlahi iradenin etkin söylemi içerisindeki tevhid vurguları kâfirler üzerinden yapıldığı gibi aynı zamanda peygamberler üzerinden de yapılabilmektedir.⁸³³ Böylece Allah toplumları tarafından defalarca dışlanmış olan peygamberleri teselli etmiş ve desteklemiş olmakta, aynı zamanda onların risaletinin özelliklerini de belirtmektedir. Çünkü Hz. Peygamber iyiliği elde etmede ve kötülükten uzaklaşmada insanların en önde gelenidir.⁸³⁴ Şirk inancının unsurlarından biri olan zararı Allah dışında varlıklarda arama fikri Hz. Peygamberin hadislerinde reddedilmiştir.⁸³⁵ Burada reddin temel nedeni

⁸²⁷ Ali Çelik, 103.

⁸²⁸ Neml: 27/47.

⁸²⁹ Zemahşeri, II/144.

⁸³⁰ Ebû'l-Mu'in Neseft, I/376.

⁸³¹ Bkz. A'râf: 7/131.

⁸³² Bkz. Nisâ: 4/78-79.

⁸³³ Bkz. Cin: 72/22

⁸³⁴ İbn Âşûr, XI/306.

⁸³⁵ Bkz. Buhârî, Buyu, 36; Buhârî, Tıbb, 19; Buhârî, Kader, 13.

bu gibi musibetlerde etkin rolün putlara, cinlere, güneş, ay ve yıldız gibi varlıklara verilmesidir.⁸³⁶

Kâinatın yaratıcısı ve sahibi olan Allah yaratmış olduğu insanı başıboş bırakmamış, onun dünya hayatında yetkinliğe kavuşabilmesi için rububiyetinin tezahürünü her an göstermiştir. İnsana rızık, mülk ve soyunun devamı imkânı sunmuştur. İnsana imkânların tanınması Allah'ın rububiyetinin merhametle yoğrulmasının sonucudur.⁸³⁷ Kur'an, rububiyyet insan örgüsünde özellikle insanın yaşamı için gerekli rızıkların Allah tarafından yaratılmasından, insana belli ölçüye göre verilmesinden, genişletilip daraltılmasından bahseder. Göklerin ve yerlerin yaratıp düzenlenmesi, rüzgâr ve yağmurların kontrol edilmesi, insanlar için faydalı olan hayvanların yaratılması gibi rızkın vesileleri olarak görülen her şey Allah'a nispet edilir. Bunun yanında yine bu döngüde insanlara evlat, soy, sop verilerek güçlü kılınması da Allah'ın fiili olarak zikredilir.⁸³⁸ Aynı şekilde kişinin dünyada elde ettiği "mülk" olarak ifade edilen her türlü kazancın da nispeti Allah'a yapılır. Kur'an'da Allah insan arasındaki ilişkinin rububiyyet tezahürü olarak sunulan ve muhataplara yönelik mesajlar içeren ayetler sonraki dönemlerde Kur'an'ın zikrettiği bağlamdan ayrı olarak düşünülmüş, rızık üzerine farklı tartışmalar yapılmıştır.⁸³⁹ Haramın rızık olup olmaması⁸⁴⁰ ve başkasının rızkının yiyilip yiyilemeyeceği⁸⁴¹ tartışmanın ana konuların oluşturmuştur.

Allah, insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan azıkları, neslin devam etmesini⁸⁴² ve daha nice nimeti⁸⁴³ kendisine nispet etmekte bu faaliyet esnasında da inanan-inanmayan ayrımı yapmamaktadır.⁸⁴⁴ Bu nispetle uluhiyyetin kime ait olduğu belirtilmiş olmakta, aynı zamanda insanların nimetleri var eden Allah'a karşı şükretmeleri, takındıkları olumsuz tavırlardan vazgeçmeleri istenmektedir. Çünkü bütün bu oluşun arkasında kendilerine faydaları olmayan ve yaratmaktan uzak putlar değil tek

⁸³⁶ Ali Çelik, 185.

⁸³⁷ H. A. Ali, 205.

⁸³⁸ Bkz. İsrâ: 17/6; Müddessir: 74/11-14

⁸³⁹ Öge, *Allah'tan Âleme İlâhi Füller*, 184.

⁸⁴⁰ Abdulcebbar, 787; Ali b. Muhammed eş-Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985, 115; Eş'arî, II/296.

⁸⁴¹ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 373.

⁸⁴² Bkz. Nahl, 16/72.

⁸⁴³ Bkz. Fâtır: 35/12; Lokmân: 31/20.

⁸⁴⁴ Bkz. Bakara: 2/126

olan rahmet sahibi Allah vardır.⁸⁴⁵ İnsanın yaşamını sürdürmesinin arkasında yalancı tanrılar olmadığı gibi aynı zamanda bütün bu sistemin arkasında kendi emeği de yoktur. Eğer Allah dilerse var olan sistemin bütün dengelerini değiştirir ve bu durumda insanın yapacağı her türlü emek işlevsiz hale gelir.⁸⁴⁶ Allah insanın daima gözünün önünde cereyan eden bu nedenle de farkında olmadığı rızık temelli mükemmel sistemi hatırlatır. Kısaca Allah, mahlûkatın varlığını sürdürecektir her türlü faaliyetin arkasındaki gücün kendisi olduğunu belirterek insanın şükran içerisinde olması gerektiğini ifade etmiştir:⁸⁴⁷ “*Emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri, lütfedip verdiği rızık aramanız için denizi buyruğunuz altına veren Allah'tır, belki artık şükredersiniz.*”⁸⁴⁸ Allah’a şükür ise onun uluhiyyetindeki birliğini tasdik edip emir ve yasakları doğrultusunda yaşamaktır.⁸⁴⁹ Ayetler aynı zamanda Allah’ın kudretine delil olmakta ve muhataplarını tehdit etmektedir. İlâhi irade istediği takdirde bütün bu nimetleri geri çekebilir, insanı her türlü güzellikten mahrum bırakabilir ve insan o takdirde bütün bu nimetleri bir daha geri getirmek için de yardımcı bulamaz.⁸⁵⁰ Hem kalbe hem de akla hitap eden ayetler bazen muhatapların yaşamış olduğu özel durumlardan misal vererek aynı amacı gerçekleştirmeye çalışır.⁸⁵¹ Rızıklarını, korunmalarını putlardan bekleyen, bu doğrultuda en önemli putları olan “Lat”a, “rızık veren ve rızık mahlûkat arasında taksim eden” anlamında “Rabbe” diye isim veren⁸⁵² bir topluluk için bu hatırlatmalar oldukça anlamlıdır. Ayrıca Kur’an’ın ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla müşriklerin önemli bir kısmı Allah’ın en yüce Rab sıfatıyla rızık verici olduğunu kabul etmekteydiler.⁸⁵³ Allah, muhataplarına bilinçaltılarında yatan gerçekler üzerinden seslenerek onları uyarmakta ve azarlamaktadır.

Kur’an’da Allah’ın iradesinin en belirgin şekilde hissedildiği alanların başında hidayet ve dalalet gelmektedir. Kendisine kulluk yapan insanı hakka ve doğruya yöneltmek, ona neyin hak, neyin batıl olduğunu bildirmek tanrı olmanın en önemli vasfıdır. Çünkü insanın hatalardan ve yanlış düşüncelerden kurtulup doğruya yönelmesi

⁸⁴⁵ Bkz. A’râf: 7/10; Ankebût: 29/17; Nahl: 16/73; Sebe: 34/24.

⁸⁴⁶ Bkz. Vakıa: 56/63-73

⁸⁴⁷ İkbâl, 118.

⁸⁴⁸ Casiye: 45/12; Ayrıca Bkz. Yâsîn: 36/41; En’âm: 6/13-15; Fâtır: 35/3; Şûrâ: 42/12; Mülk: 67/21; Ankebût: 29/60; Necm: 53/48; Abese: 80/24-32; Hûd: 11/6.

⁸⁴⁹ Öge, *Allah’tan Âleme İlâhi Fiiller*, 185.

⁸⁵⁰ Bursevî, VII/403.

⁸⁵¹ Bkz. Kureyş: 106/1-4; Kasas: 28/57.

⁸⁵² Atay, *Kur’an’a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 44.

⁸⁵³ Bkz. Yûnus: 10/31.

onun için en büyük manevi ihtiyaçtır. Bu nedenle birçok ayette insanı sadece Allah'ın doğruya, hidayete erdireceği bildirilmiş ve bu ifadeler tevhidî üslubun anlatım şekli olmuştur. İnsanın faydasına veya zararına sebep olacak durumları tespit eden ve bildiren varlığın putlar olmadığı, onların böyle bir gücü ellerinde tutmadığı belirtilmiştir.⁸⁵⁴ “*De ki: Ortak koştuklarınızdan hakka iletecek olan var mı? De ki: "Hakka Allah iletir." Öyle ise hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır; yoksa hidayet verilmedikçe kendi kendine doğru yolu bulamayan mı? Size ne oluyor? Nasıl (böyle yanlış) hükmediyorsunuz?*”⁸⁵⁵ Allah'a ortak koşulanların hakka, hidayete erdirmeyeceği bildirisi onların cansız, kendi kendilerine bile yetemeyen varlıklar olduğunun ifadesi olduğu gibi aynı zamanda kendilerini gerçek dindarlar olarak doğru yolda gören Araplar'a⁸⁵⁶ yollarının yanlış olduğunu söyleme şeklidir.⁸⁵⁷ Bu ifadeler, Allah'a ortak koşulan putların yanında, vahyin ilk muhatapları zihninde putlarla aynı işlevi gören melek, cin, Mesih ve Üzeyr gibi varlıkları da içine almaktadır.⁸⁵⁸

Hidayet ve dalaletin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu ifade eden Mekki ayetlerde yoğun bir tevhid vurgusunun olduğu görülmektedir. Çünkü bu dönem önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi Cahiliyye toplumun inanç alt yapısı sebebiyle daha ideolojik bir duruşu gerektirmekteydi.⁸⁵⁹ Onlar inançlarını, hakikat olarak ifade ediyor ve bu hakikate de putlar aracılığıyla eriştiklerini düşünüyorlardı. O nedenle ayetler bu fikri eleştirmiş; hakikatin, hidayetin İslam olduğunu belirtmiş ve bunu sağlayanın ise sadece Allah olduğunu ifade etmiştir: “*Allah kullarını esenlik yurduna çağırıyor ve O, dilediğini doğru yola iletir.*”⁸⁶⁰

Hidayette ve dalalette ilahi irade merkezli tevhid vurgusu o kadar yoğun işlenmiştir ki peygamber üzerinden bile bu vurgu yapılabilmektedir: “*(Resûlüm!) Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir ve hidayete girecek olanları en iyi O bilir.*”⁸⁶¹ Hz. Peygamber'in arzusu, başta Ebu Talib olmak üzere inkârcıların hak yolu kabul etmesi noktasındaydı. Özellikle amcası Ebu Talib'in

⁸⁵⁴ Yazır, IV/530.

⁸⁵⁵ Yûnus: 10/35.

⁸⁵⁶ Yalar, 26-28.

⁸⁵⁷ Bkz. En'âm: 6/117; Furkân: 25/42.

⁸⁵⁸ Zuhaylî, XI/172.

⁸⁵⁹ Galip Türkan, Hidayet Ve Dalaleti Allah'a Nispet Eden Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu?”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (18), 2010, 93.

⁸⁶⁰ Yûnus: 10/25; Ayrıca Bkz. Müddessir: 74/55

⁸⁶¹ Kasas: 28/56; Ayrıca Bkz. İsrâ: 17/97.

iman etmesini çok istediğine dair birçok rivayet bulunmaktadır.⁸⁶² Bu konudaki bütün arzularına rağmen Hz. Peygamber, gerek amcası gerekse diğer muhataplarından olumlu bir cevap alamamıştır. Peygamberin bütün istek ve arzularına rağmen yaşamış olduğu hayal kırıklığı karşısında hidayette Allah vurgusu yapılarak peygamber yatıştırılmakta aynı zamanda da ilahi iradenin insan kalbindeki etkin gücü vurgulanmış olmakta dolayısıyla tevhid anlatılmaktadır.

1.2.2.3. Ubudiyyet Tevhidi

Kur'an'ın ilk muhatapları düşüncede yaratıcının Allah olduğunu itiraf ettikleri halde sadece Allah'a kulluk etme davranışını gösteremiyorlardı. Müşrik Araplar her ne kadar Allah'ı bir takım olumlu vasıflarla tanımış olsalar bile ibadetlerinde Allah yok gibiydi.⁸⁶³ Melekler, cinler, güneş, ay, yıldız ve putlar Allah dışında tapınılan, ibadet edilen varlıklara dönüşmüştü.⁸⁶⁴

Şirk inancı Arap hayatının her alanına tesir etmiş olup putların etkisinin hissedilmediği herhangi bir olay sanki vuku bulmamıştır. Putların önünde kurbanlar kesip,⁸⁶⁵ en güzel hediyeleri ve yiyecekleri onlara sunmak,⁸⁶⁶ fal oku çekmek ve onlar için tavaf etmek inancın şekilsel boyutlarındanı.⁸⁶⁷ Evlat sahibi olma, bol kazanç elde etme gibi arzu ve isteklerinin yerine gelmesi için⁸⁶⁸ veya kızgınlıklarını üzerlerine çekmemek maksadıyla putlara dua ve tazimde bulunuyorlardı.⁸⁶⁹ Kurbanların kanlarına bulanıyorlar, böylece mallarında artış ve kötülüklerin giderilmesini umuyorlardı. Yine aynı şekilde Araplar kurban kestiklerinde “Lat’ın ismiyle”, “Uzza’nın ismiyle” diye tehlillerde bulunurlardı. Bunda o kadar aşırı gitmişlerdir ki Kureyş kâfirleri, Allah’ın ismi anılan şeyleri yememeyi, Allah’ın adı anılmadan kesilen şeyleri ise yemeyi önerebiliyorlardı.⁸⁷⁰ Nitekim bu düşünce ayetle yasaklanmıştır.⁸⁷¹

⁸⁶² Bkz. Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XIX/598-600.

⁸⁶³ Ulutürk, 23.

⁸⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/421.

⁸⁶⁵ Vâkidî, II/841.

⁸⁶⁶ Darimi: Mukaddime, 3 (I/154)

⁸⁶⁷ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 67.

⁸⁶⁸ Çağrı, III/319.

⁸⁶⁹ Bkz. Hûd: 11/54.

⁸⁷⁰ Carim, 163.

⁸⁷¹ Bkz. En'âm: 6/121.

Kendilerine Abdullat, Abduluzza formunda putlara nispetle isimler verirlerdi ki risalet döneminde Hz. Muhammed Müslümanlardan bu isimlere sahip olanları Abdullah, Abdurrahman şeklinde değiştirmiştir.⁸⁷² İbadet şekli olarak putlara secde ederler ve onların yanında başlarını eğerlerdi. Putlar için bayramlar ilan eden Cahiliyye, hayızlı kadının putlara yaklaşmasına ve dokunmasına izin vermezdi. Haizli kadınlar ancak putların yakınında durabilirlerdi.⁸⁷³

Koruyucu tanrı olarak gördükleri putlara karşı yapılacak saygısızlık, onların kendilerine ilgisiz kalmalarını sağlayacaktı. İlgisizlik ise başta hastalık olmak üzere o kişinin başına her türlü felaketin gelmesi demekti.⁸⁷⁴ Putların insanlar üzerinde tasarrufunu kabul eden Cahiliyye dönemi müşrikleri, onların zorlayıcı gücünün var olduğuna da inanmaktaydı. Mezhec ve Cureş kabilelerinin put olarak seçtiği Yağus putu ile ilgili şairin şu sözü bu düşüncenin göstergesidir:

وَسَارَ بِنَا يَغُوثٌ إِلَىٰ مَرَادٍ ... فَتَاجَزْنَا هُمْ قَبْلَ الصَّبَاحِ

“Yağus yürüttü bizi murada doğru. Saldırdık onlara, tanyeri ağarmadan.”⁸⁷⁵

Putlar savaşlara, yolculuklara götürülmüş, götürülemedikleri yerlerde ise onların temsileri yapılmıştır.⁸⁷⁶ Yolculuklarda bazen develerden sağılan süt ile çamur karıştırılıp putlar yapılmış ve bunlara ibadet edilmiş, oradan ayrılırken put yine orada bırakılmıştır.⁸⁷⁷ Anlaşıldığı kadarıyla yolculuklarda yapılan putlar asıl tanrı kabul edilen putları temsil etmekteydi. Ayrıca her evde put bulunur ve bir adam yolculuğa çıkmadan önce evindeki putu tazim eder, elini yüzünü sürerdi. Yolculuktan döndükten sonra da ailesini görmeden yine putu ziyaret eder ve ona ibadetini yapardı.⁸⁷⁸

Putlara olan saygı ve hürmet onları Kâbe’yi ziyarete sevk ediyordu. Her kabilenin Kâbe’de putu ve onun ziyareti için özel bir günü bulunduğundan, bu durum söz konusu kabileleri Kâbe’nin ziyaretine özendiriyordu. Her kabile kendi putunu belli günlerde

⁸⁷² İbnü’l-Kelbî, 27, 41.

⁸⁷³ Carim, 162.

⁸⁷⁴ Ali Çelik, 215.

⁸⁷⁵ İbnü’l-Kelbî, 21.

⁸⁷⁶ İbn Hişâm, I/83.

⁸⁷⁷ Darimi: Mukaddime, 4 (I/155)

⁸⁷⁸ İbnü’l-Kelbî, 41; Çağatay, 95.

ziyaret ederken onun için kurbanlar keserdi. Bu nedenle Kâbe’de büyük küçük, insan, hayvan veya bitki şeklinde 300’den fazla put birikmişti.⁸⁷⁹

Araplar kendileri için önemli olan olaylarda putlara yemin ederler, yemin eğer yalan yere yapılmış ise mal ve canda eksikliğe sebep olacağına inanırlardı. Putlara yapılan yeminlerden dolayı Allah Resulü “Her kim yemin eder de yemininde “Lat ve Uzza hakkı için” derse hemen “Lâ ilahe illallah” desin. Ve herhangi bir kimse de arkadaşına “Gel seninle kumar oynayalım” derse o da fakirlere sadaka versin!”⁸⁸⁰ buyurmuştur.

Kutsal mekânlarda haksızlık yapılmaması, kan dökülmemesi, canın ve malın haramlığı anlayışı Arap putperestliğinde sıkça görülürdü. Tays kabilesi, Fels adını verdikleri bir puta bağlanmışlardı; ona saygı gösterir ve ibadet ederlerdi. Hayatı tehlikede olan ve öldürülmekten korkan biri onun avlusuna yetişip sığınabilirse kendisini emniyete almış olurdu. Yani onun avlusu bir nevi haram (saygın) bölge olarak kabul ediliyordu. Onun bölgesinde kimseye saldırılmaz, hatta bir hırsız çaldığı şeyle ona sığınırsa hırsıza dokunulmaz ve çaldığı şey kendisine verilirdi. Böylece onun kutsallığı korunmuş olurdu.⁸⁸¹

Tevhidi düşünce, inanç boyutunda kendini gösterdiği gibi aynı zamanda duygusal boyutta da kendini hissettirir. Allah’ın birliği İslam inancının oturduğu temeldir. Bu temel kendisini sadece Allah’ın zatında, fiillerinde göstermez; aynı zamanda insandan Allah’a yönelik duygularda da kendini ifade eder. Çünkü tevhit inancına göre insanın gönlündeki ilahi sevginin muhatabı Allah olmazsa orada şirk vardır.⁸⁸² “İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını Allah’a denk tanrılar edinir de onları Allah’ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah’a olan sevgileri ise (onlarınkinden) çok daha fazladır.”⁸⁸³ Müşrikler, Allah dışında taptıkları çeşitli putları severler ve o putlarla övünüp iftihar ederlerdi.⁸⁸⁴ Ancak müşriklerin muhabbetleri samimiyetten uzak ve çabuk yok olmaktadır. Tapındıkları, kutsadıkları, sevip saydıkları putlara zaman zaman

⁸⁷⁹ C. Zeydan, I/48.

⁸⁸⁰ Buhârî: Eyman ve’n-Nuzur, 5.

⁸⁸¹ İbnü’l-Kelbî, 55.

⁸⁸² Kurt, 63.

⁸⁸³ Bakara: 2/165.

⁸⁸⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, III/279.

hakaret edebiliyorlardı. Çıkarlarına uygun düştüğü takdirde tanrılarına sevgileri artar,⁸⁸⁵ ancak istedikleri sonuçları elde edemediklerinde rahatlıkla putlara saygısızlık yapar ve bunu da önemsemezlerdi.⁸⁸⁶ Tevhid ise Allah’a karşı koşulsuz ve çıkarsız sevgiyi esas alır. İnsanın Allah dışında tanrı diye kabul edip sevip saydığı bir takım varlıklar nasıl onu tevhidden uzaklaştırır ve şirke sürüklerse, aynı şekilde Allah’ın önüne geçebilecek her türlü sevgi de şirk konusunda, insanlığın en büyük yarasını teşkil eder.⁸⁸⁷ İlahi sevgi Medine’de işlenen bir husus olup münafıklara ve müşriklere yönelik şirkten arındırılmış tevhid eksenli sevgi şeklinde Kur’an’da yer bulur. Buna karşılık Müslümanlarda ise insanın yaratıcısıyla olan duygusal bağıni ifade eder. Burada sevginin ölçüsü ise müslümanın hayatını Allah’ın iradesine göre düzenlemesi ve Allah’ın sevgisini hayatındaki bütün değerlerin önüne geçirmesi şeklindedir.⁸⁸⁸

Kulluğun, davranışların, Allah’a has kılınması dinin temel olgusu olup bunun olmadığı bir din tevhid olamazdı.⁸⁸⁹ Tevhidle örtüşen düşünce ve inanç tevhidin sadece karinesidir. Aslolan ise dinin, davranışların, hareketlerin ve ibadetlerin tevhidi göstermesidir. Çünkü tevhid mahlûkun yaratıcısını davranışta birlemesi yani en büyük sevgiyi, korkuyu, saygıyı Allah’a yönlendirdiği gibi ibadeti de sadece O’na has kılmasıdır.⁸⁹⁰ Tevhidin zıttı olan şirkin en büyük problemi dini Allah’a özgünlememektir.⁸⁹¹ Allah’ı birleme herşeyi ile tevhid etrafında şekillenmiş bir hayat programıdır. Bu program insanın zihninde başlayıp davranışlarıyla devam eder: “*De ki: “Dini Allah'a halis kılarak O'na kulluk etmekle emrolundum.” “Ve Müslümanların ilki olmakla emrolundum.” De ki: “Rabbime karşı gelirsem, doğrusu büyük günün azabından korkarım.” De ki: “Ben, dinimi Allah'a halis kılarak O'na kulluk ederim”*”⁸⁹² İnsanın Allah’a karşı düşüncede olduğu gibi amelde de tevhidi ortaya koyması şirk ve riyadan uzak ibadetini yalnız sunmasıyla mümkündür.⁸⁹³ O nedenle Hz. Muhammed’in diliyle Allah şöyle seslenmiştir: “*De ki: “Namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm,*

⁸⁸⁵ Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, 145

⁸⁸⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 332.

⁸⁸⁷ Yazır, I/560.

⁸⁸⁸ Bkz. Tevbe: 9/24; Tirmizî: Deavât, 72.

⁸⁸⁹ Y. N. Öztürk, 87.

⁸⁹⁰ Ulutürk, 36.

⁸⁹¹ Y. N. Öztürk, 31.

⁸⁹² Zümer: 39/11-14; Ayrıca Bkz. Zümer, 39/1-3

⁸⁹³ Muhammed b. Mustafa Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ila Mezâyâyî Kitabi'l-Kerîm I-IX*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut tsz., VII/246; Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an I-V*, Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1420, IV/82.

âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur; böyle emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim.”⁸⁹⁴ Ancak bu takdirde Allah ile insan arasındaki ilişkide ilahlığın sınırı ile kulluğun sınırı belirlenmiş olur. Tevhidin etkilerinin insanın hayatında ve uygulamalarında görünmesi, onu sadece dil ile ifade edilen bir lafız olmaktan çıkarıp insan tarafından içselleştirilmesini sağlar.

İbadetin bir çeşidi olan dua da tevhidi anlatımın yoğunlukla işlendiği alandır. Allah ile insan arasındaki ilişkide insanı yaratıcısına yaklaştıran, insanın kul Allah'ın tanrı olduğunu hatırlatan en önemli insanı davranış duadır. Hz. Peygamber (sav) bu nedenle duayı ibadetin kendisi olarak adlandırmıştır.⁸⁹⁵ Duaya cevap verebilme tanrılığın vazgeçilmez vasfıdır. O nedenle müşriklere putların bu vasıftan yoksun olduğu her an hatırlatılır.⁸⁹⁶ Müşrikler, her ne kadar Allah'ı kabul etmiş olsalar bile ibadetin ta kendisi, kulluğun en büyük göstergesi olan dualarını genelde sahte tanrılara yapmakta idiler. Onlar putların gücüne veya aracı tanrılar olmalarına güvenerek istek ve arzularına putlara sunmaktaydılar.⁸⁹⁷

Allah, insanın tanrıya yönelik fiillerinin her alanında olduğu gibi duasında da yalnız kendisine niyazda bulunulmasını müşriklerin putlara yaptığı duanın anlamsızlığı üzerinden belirtmektedir: “*El açıp yalvarmaya lâyık olan ancak O'dur. O'nun dışında el açıp dua ettikleri onların isteklerini hiçbir şeyle karşılamazlar. Onlar ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açan kimse gibidir. Hâlbuki (suyu ağzına götürmedikçe) su onun ağzına girecek değildir. Kâfirlerin duası kuşkusuz hedefini şaşırmıştır.*”⁸⁹⁸ Müşriklerin tevhidin sınırlarından çıkarak, Allah'ı bir yana bırakıp düzmece tanrılara avuç açıp dua etmeleri mecazi bir yolla ifade edilmiştir. Dua yalnızca bir olan Allah'a yapılır. Çünkü putlar insana fayda ve zarar sağlamayacağı gibi Allah karşısında hiçbir gücün de böyle bir etkinliği söz konusu değildir.⁸⁹⁹ Ayetlerde bu husus belirtilirken yalnız cansız putlar kastedilmemekte, ayrıca Allah dışında tanrılaştırılan her türlü varlık “duaya icabet edemeyecekler” grubuna girmektedir.⁹⁰⁰ Çünkü gökte ve yerde varlığını sürdüren bütün mevcudat ona boyun eğmiş konumdadır: “*Göklerde ve*

⁸⁹⁴ En'âm: 6/162-163; Ayrıca Bkz. Mümin: 40/65;

⁸⁹⁵ Tirmizî: Deavât, 1; Ebû Dâvûd: Tefrîu Ebvâbi'l-Vitr, 23.

⁸⁹⁶ İzutsu, 248.

⁸⁹⁷ Çağrı, III/319.

⁸⁹⁸ Ra'd: 13/14; Ayrıca Bkz. Fâtır: 35/14; Hac: 22/12-13;

⁸⁹⁹ Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasid li'l-Kur'ani'l-Kerim I-XV*, Dâru Nahda, Mısır tsz., VII/460.

⁹⁰⁰ Yazır, V/147-148.

yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler”⁹⁰¹ Bu nedenle dua da ancak Allah’a yapılır. Çünkü Allah’ın dışındaki varlıklar Allah’ın istemediğini insana kazandıramayacağı gibi, Allah’ın istediğine de engel olamazlar. Bu gerçeği Hz. Muhammed Abdullah ibn Abbas’a şöyle bildirmiştir: *“Ey genç! Sana bazı kaideler öğreteceğim: Allah’ın emir ve yasaklarını gözet ki, Allah’da seni gözet sin. Daima Allah’ın rızasını her işinde önde tut ki, Allah’ın yardımını her an yanında bulasın. Birşey isteyeceksen Allah’tan iste, yardım dileyeceksen Allah’tan dile. Bil ki bütün insanlar toplanıp sana fayda temin etmeye çalışsalar, ancak senin için Allah’ın yazdığı faydayı sana ulaştırabilirler. Yine bütün insanlar sana zarar vermeye kalksalar, ancak Allah’ın senin hakkında takdir ettiği zararı verebilirler. Kalemler kaldırılmış ve kader defterinin sayfasındaki mürekkepler kurumuştur.”*⁹⁰²

1.3.3. Tevhidin Psikolojik ve Sosyal Boyutu

Tevhid sadece tanrıya ait, tek taraflı olumlu söylem olmayıp mahlûkata özelde ise insana yönelik pozitif etkilerinin görüldüğü inanç şeklidir. Kur’an tevhidin ilahi boyutunu anlatırken, insana ait yönünü de hiçbir zaman boş bırakmaz. İnsana ait yönleri, bazen şirkin olumsuzlukları üzerinden dile getirilir bazen de doğrudan tevhidin olumlu yönleri bildirilerek muhataplar bilgilendirilir.

İnsan dünya hayatında canlı ve cansız varlıkların etkileriyle çevrelenmiş olan, bunlarla kurduğu ilişki ağıyla hayatını devam ettiren varlıktır. İlişki ağları ve oralardan gelebilecek etkilerin belirsizliği sebebiyle hayatında sürekli olarak riskler ile karşı karşıyadır. Ancak insanın zaruri ihtiyaçlarından sonra en önemli ihtiyacı güvendir ki güven ortamını oluşturamadan varlığını devam ettiremez. İnsanın sınırlı gücüyle mutlak manada kendine güven ortamı oluşturması mümkün değildir. Bu nedenle kendisinden güçlü bir varlığın güvencesine muhtaçtır. Tevhid insanın bu ihtiyacına cevap vermektedir: *“O, doğunun ve batının Rabbidir; O’ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse O’nu vekil tut.”*⁹⁰³ Allah’ı dost edinip sadece ona güvenmek, onu kâinatta tek güç kabul edip O’nun karşısındaki otoriteleri reddetmektir. Evreni kapsayan gücün Allah

⁹⁰¹ Ra’d: 13/15.

⁹⁰² Tirmîzî: Kıyâme 59.

⁹⁰³ Müzemmil: 73/9.

olduğunu kabul etmek, tevhidin bir sonucudur.⁹⁰⁴ Kişinin böyle bir inanca sahip olması onu korkularla dolu dünya hayatında güvende tutacaktır. Çünkü Allah kâinatın tek karşı konulmaz gücüdür yani Rabbidir. Tevhid insana güven duygusu aşılayabilecek tek inanç sistemidir. İnsan tevhidle birlikte Allah dışındaki bütün güçlerin faniliğinin ve Yaratıcı kudret karşısındaki geçersizliğinin farkına varır, dolayısıyla dünya hayatında güven içerisinde yaşar: *“Allah'ın izni olmaksızın hiçbir musibet isabet etmez. Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya götürür. Allah her şeyi bilendir. Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin. Yüz çevirirseniz bilin ki, elçimize düşen apaçık bir duyurmaktır. Allah; O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Müminler yalnız Allah'a dayanıp güvensinler.”*⁹⁰⁵ Allah'ın dışındaki güçlerin, yalancı tanrıların insan lehine dünya ve ahirette takdirde bulunamaması sebebiyle bu varlıklara bel bağlama insanı yarı yolda bırakacaktır.⁹⁰⁶ *“Demek onlar Allah'tan başka dostlar edindiler? Oysa dost, ancak Allah'tır.”*⁹⁰⁷

Müşriklerin kendilerini dünyanın zorluklarına karşı savunacağını iddia ettikleri buna bağlı olarak da dost, efendi, veli edinmiş oldukları putlar ve cinler her daim onları yüz üstü bırakmıştır. Bu nedenledir ki onlar putların huzurunda fal okları çeker, çıkan sonuç istedikleri gibi çıkmazsa rahatlıkla saygısızlık edebilirlerdi.⁹⁰⁸ Allah dışındaki varlıklara güvenleri sadece belli bir yere kadardı. Karanlıkta, darda, sıkıntı da kaldıklarında Allah'a olan güvenleri ortaya çıkar ve O'na yalvarabilirlerdi.⁹⁰⁹ Tevhidin bir güvence olduğunu bildiren Mekki ayetlerde, Allah dışında tanrıların güvensizliğinden, dostluğunun anlamsızlığından bahsedilir. Tevhidle gelen güven Kâbe üzerinden muhataplara hatırlatılır.⁹¹⁰ Çünkü Fil Olayı ile birlikte Arapların indinde Kâbe'nin dokunulmazlığı daha da artmış bunun sonucu olarak Kâbe'nin bekçiliğini yapan Kureyş'in saygınlığı pekişmiştir. Böylece onlar da ticaret için yaptıkları yolculuklarını itimat içerisinde tamamlamışlardır. Söz konusu durum Arap Yarımadası'nda güvenlik otoritesinin olmadığı, emniyetin en az hissedildiği dönemde gerçekleşmiştir.⁹¹¹ Bu emniyet ortamını sağlayan ise yalancı tanrılar olmayıp Kâbe'nin

⁹⁰⁴ Kutub, VI/3746.

⁹⁰⁵ Tegâbün: 64/11-13.

⁹⁰⁶ Ankebût: 29/41-43

⁹⁰⁷ Şûrâ: 42/9.

⁹⁰⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 332.

⁹⁰⁹ Yûnus: 10/22.

⁹¹⁰ Kureyş: 106/1-4.

⁹¹¹ Kutub, VI/3982.

Rabbi olan Allah'tır. Medeni ayetlerde ise Allah'a güven tevhidin pratik yansıması olarak belirir. Müminler Medine'de eş, çocuk, dünya malı gibi unsurlarla imtihana tabi tutulduklarında tek olan Allah'a güven, onları her türlü imtihanda başarılı kılacaktır. Çünkü zarar veren de, fayda verende yalnız Allah'tır.⁹¹²

İnsanda tevhidle birlikte oluşan güven duygusu aynı zamanda pahabiçilemez ruh huzurunu da beraberinde getirir. Tevhidin tek güce dayalı teslimiyeti, inancın temeline yerleştirmesi insandaki sükûn ve huzurun kaynağını oluşturur:⁹¹³ *“Allah, çekişip duran birçok ortakların sahip olduğu bir adam (köle) ile yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler.”*⁹¹⁴ Allah, tevhidin insana sağlayacağı huzur ve rahatı Arap toplumunda yaygınca görülen kölelik üzerinden anlatarak şirk içerisindeki insanın ruh haline birçok efendisi olan bir kölenin ruh halini benzetmektedir. Şirki reddedip tevhidi kabul etme aklın gereği olduğu gibi aynı zamanda hem de huzur ve mutluluğun da kaynağıdır.⁹¹⁵ Bu örnek aynı zamanda şirk inancının insan ruhiyatında oluşturduğu travmaları, tezatları da göz önüne sermektedir. Çünkü çok tanrılı bir sistem içerisinde insan hangi tanrının kendisine daha faydalı olacağını bilemez. Hayatın karmaşasında hangisinin hangi yönde kendisine yardımcı olacağını kestiremez. Nitekim bu kafa karışıklığı nedeniyle bazen en basit bir olayda putların tanrılığını inkâr edip, onlara hakaret edebiliyorlardı.⁹¹⁶ Buna karşılık tevhid esasına sarılmış olan mümin bu kafa karışıklığından, çelişkiden kurtularak kime nasıl kulluk edeceğini bilir ve ona sarılır.⁹¹⁷ Muvahhid, dünya hayatındaki yolculukta istikametini şaşırmadan tamamlar. Çünkü onun bu yolculukta tek bir efendisi vardır, o da Allah'tır.

Birden çok ilah anlayışı, insan üzerindeki sayısız otorite kabulü ve kâinatın birçok ilahın emrine verilmesi, insanı büyük bir çıkmazın içine sokmak, kâinatı ve insanı ifsad etmek demektir.⁹¹⁸ Buna karşılık tek ilahın kabulü insanı bu zorluktan kurtaracaktır: *“Ey zindan arkadaşlarım! Çeşitli tanrılar mı daha iyi, yoksa gücüne karşı durulamaz*

⁹¹² Nasr bin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim Ebû'l-Leys Semerkandi, *Bahru'l-Ulum (Tefsiru'l-Semerkandi) I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, III/371.

⁹¹³ Y. N. Öztürk, 82.

⁹¹⁴ Zümer: 39/29.

⁹¹⁵ Karaman ve diğ., IV/615-616.

⁹¹⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 332.

⁹¹⁷ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs* IV/318.

⁹¹⁸ Ulutürk, 189.

olan bir tek Allah mı?”⁹¹⁹ Tek ilahın insan hayatına getirdiği kolaylık birçok yönlüdür. Örneğin insanın fitratı, öz benliği bir tek ilahı kabul etmeğe uyumlu yaratılmıştır.⁹²⁰ Tevhid insanın kendiyle barışık bir inanca sahip olmasıdır. Bu da dış dünya ile insanın iç dünyasının uyum içerisinde yaşaması, hayatı daha kolay anlamlandırması demektir. Ayetlerde Allah’ın gerçek Rab olduğu bildirilerek⁹²¹ ontolojik olarak tek ilaha inanmanın kolaylığı belirtilmektedir. İlahların çok olması düzenin bozulmasına ve kaosa neden olacaktır. Buna karşılık tek ilahla birlikte intizam oluşacaktır.⁹²² Tek ilah inancı, müsbet şeyleri anlamaya hazır olan akla psikolojik bakımdan da daha kolay gelecektir.⁹²³ Kişinin tek bir ilahı kabul etmesi tanrı-insan ilişkisi yönünden de ona kolaylıklar sunacaktır. Çünkü tanrı ile insan arası ilişkilerde tanrı tarafının tek bir otorite tarafından temsil edilmesi, insanın yaratıcısını daha iyi tanımasını, hangi fiillerde bulunabileceğini bilmesini kolaylaştırır.

Kur’an, şirkin bireyin psikolojisinde yaptığı büyük tahribatları sosyal düzende de devam ettirdiğini bildirir. Buna karşılık sosyal düzenle ilgili herhangi bir konu ifade edileceği zaman tevhide bağlı Allah inancı bu düzeni sağlayan en önemli temeldir.⁹²⁴ Toplumdaki din, eğitim ve hukuk gibi kurumların birbirleriyle uyumu olarak ifade edilebilen sosyal düzen, tevhid inancının insanlığa sunduğu realitedir.⁹²⁵ Mekkeli müşriklerin hayatlarına bakıldığında inançtan kaynaklanan toplumsal problemlerin ön plana çıktığı görülür. Tek otoritenin kontrolüne girmemiş, siyasi düzen oluşturamamış Hicaz halkı bütün güçlerini kendilerinden ve kabilelerinden almakta idi. Dışarıya karşı aşırı ırkçı davranışlar sergileyebilen insanlar, fırsat bulduklarında sosyal düzeni bozabilen öldürme, yağmalama, hırsızlık, tecavüz, gibi davranışları rahatlıkla sergileyebiliyorlardı.⁹²⁶ Kur’an bu hali şöyle ifade eder: “*Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi bunu yapamazlardı.*

⁹¹⁹ Yûsuf: 12/39.

⁹²⁰ R. Öztürk, 125.

⁹²¹ Yûnus: 10/32; Ayrıca Bkz. Kehf: 18/44; Tâhâ: 20/114; Hac: 22/6; Nûr: 24/25.

⁹²² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XVIII/458.

⁹²³ Muhammed İkbal, *Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: N. Ahmet Asrar), Birleşik Yayınları, İstanbul tsz., 16.

⁹²⁴ Polat, 152.

⁹²⁵ Kurt, 96.

⁹²⁶ Rafsancânî ve diğ., 13.

Öyle ise onları uydurdıkları ile başbaşa bırak!’’⁹²⁷ Putlarla simgeleşen tanrı inancı onları sosyal düzenin temelini oluşturacak ahlaki erdeme ulaştırmıyordu. Çünkü putlar ilahi güç olmaktan ziyade kabilenin özerkliğini sağlayan, soy bağıını kuvvetlendiren unsurlardı.⁹²⁸ Ayrıca her kabilenin, hatta kişinin tanrısı farklı olduğunda, tanrılardan ortak bildiri çıkması mümkün değildi. Toplumda sosyal düzeni sağlayacak kurallar, ahlaki erdemler dinin değil çıkara dayalı örf, adet ve geleneklerin ürünüydü.

İslam toplumsal düzeni sağlayabilmek için ilk olarak Allah merkezli otorite oluşturur. Özellikle Mekke’de görülen bu uygulamada başta putlar olmak üzere Allah karşısında ilah kabul edilen bütün varlıkların acziyeti dile getirilerek ilahlıkları reddedilir⁹²⁹. Buna karşılık Allah’ın sıfat ve fiilleri zikredilerek insan üzerinde etkin, onun hakkında söz söyleyebilecek tek varlığın Allah olduğu belirtilir. Böylece toplumsal düzeni sağlayacak öğretiler, çıkar ilişkilerine dayanmadan, birbiriyle çelişmeden, adalet esasına dayalı olarak tek merkezden sağlanmış olur. Bunun sonucu olarak tevhidin sahibi Allah evrensel düzeni sağladığı gibi ⁹³⁰ aynı zamanda ahlaki öğretilerle toplumsal düzeni de sağlamıştır. İslam ikinci olarak tevhid inancının sosyal boyutunu işleve koyup toplumda din kardeşliğine dayalı ümmet bilinci oluşturarak sosyal düzenin diğer basamağı olan toplumsal birliği oluşturmayı hedefler. İnsanı sahte ilahların egemenliğinden kurtarıp tek olan Allah’ın otoritesine bağlama pratiği toplumu ırkçılığa sürükleyen duygulardan kurtaracaktır. Çünkü müşrikler için asabiyet aslında biyolojik birliktelik olmayıp şirkin domine ettiği inanç birliğidir. Toplumda yüzlerce ilahın olması inanç birliğini ortadan kaldırdığı gibi birleştirici değil ayrıştırıcı olan⁹³¹ asabiyeti kuvvetlendirmiş dolayısıyla toplumsal birliği de ortadan kaldırmıştır. Tevhid ise ilahları teke indirerek inanç birliğini oluşturan buna bağlı olarak da toplumsal birliği sağlayan sistemdir.

⁹²⁷ En‘âm: 6/137.

⁹²⁸ Mehmet Salih Arı, “Cahiliyye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzen Doğuşu”, *İstem Dergisi*, 2 (4), 2004, 177.

⁹²⁹ Bkz. A‘râf: 7/191-195; Yâsîn: 36/74-75; Tâhâ: 20/88-89 vb.

⁹³⁰ Bkz. Furkân: 25/2.

⁹³¹ Tahsin Koçyiğit, “Asabiyetten Uhuvvete -Medine’de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine-“, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (41), 2015, 13.

İKİNCİ BÖLÜM

ALLAH İNSAN İLİŞKİSİ

Allah'ın fiziksel algılamalardan çok uzak olması,⁹³² mahlûkattan beri olup insanlık düzeyinin çok üstünde düşünülmesi⁹³³ yarattığı insanla arasındaki ilişkinin olmayacağı anlamına gelmez.⁹³⁴ “*Hiçbir şey Onun benzeri değildir.*”⁹³⁵ ifadesi dönemin muhataplarının gökteki üstün tanrıya bir takım bahaneler sebebiyle eş değer ortaklar düşünmeleri nedeniyle tanrının vasfını ve tevhidi belirtmek için söylenmiştir. Bu tarz ifadeler yaratıcıyı, yarattığı varlıkla iletişime geçmeyen bir varlık haline getirmez. Bilakis Allah'ın insanla olan münasebeti maddi algılamaların ötesinde vasıtasızdır.⁹³⁶ Ancak söz konusu iki varlık arasında mahiyet farklılıkları vardır. Bu münasebette Allah fail insan ise meful konumundadır.⁹³⁷ İnsanla Allah arasında kurulan bağda normal ilişkide olduğu gibi iki tarafın da etkilenmesi söz konusu değildir. Allah tanrı olduğundan temasın kurallarını belirleyen ve etkilenmeyen varlıktır. Tevhid bölümünde de zikretmeye çalıştığımız gibi Kur'an'ın ilk muhataplarının tanrıyla olan ilişkilerinde onu insansı düzeyde düşünmelerinden dolayı Kur'an tevhid merkezli tenzih dilini kullanmıştır. Çünkü onların kabul ettiği yüce ilah çıkarlarına uygun hareket eden, hayattan silik, fiziksel düzeye kadar inebilecek ortakları olan⁹³⁸, temsili yapılmayacak kadar varlığı algılanamayan⁹³⁹ bir varlıktı. Bu şekilde inanan topluma Kur'an önce tanrının ne olduğunu ne olmadığını anlatmaktadır. Tevhid başlıklı birinci bölümde bunu zikretmeye çalıştık. Kur'an Allah'ı tevhid çerçevesinde tanıttıktan sonra, O'nun insanla ve diğer varlıklarla olan münasebetinin de hangi ölçülerde ve ne düzeyde olacağını belirtir.

Allah kendini varlıkla olan ilişkisi çerçevesinde tanıtır. Bu münasebetin ilahi boyutunda, Allah'ın insanı yaratması, vahiy göndererek kendini tanıtır kurallarını

⁹³² Bkz. En'âm: 6/103

⁹³³ Bkz. İhlâs: 112/4.

⁹³⁴ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, 69.

⁹³⁵ Şûrâ: 42/11.

⁹³⁶ Bkz. Kâf: 50/16; Mücadele: 58/7.

⁹³⁷ Halife Keskin, “İslam Kelamında İlâhi Sıfatlar ve Yaratma”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 2001, 69.

⁹³⁸ Bkz. Sad: 38/4-5; Saffât: 37/35-36; Meryem: 19/88-92.

⁹³⁹ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 57.

bildirmesi, ona nasıl yaşaması gerektiğini söylemesi ve bunların sonucunda varılacak nokta anlatılmaktadır. Münasebetin insana dönük boyutunu ise Allah'ın vahiyile bildirdiği çağrıya zihnen ve bedenen verilen cevap oluşturmaktadır.⁹⁴⁰ Bunun yanında Kur'an tanrı-insan münasebetinde Allah'ı tanıttığı gibi insanla da ilgili bilgiler verir. İlişkinin ilahi boyutunda anlamsız, adaletsiz, kısacası hikmete aykırı davranışın olması muhaldır. Burada hikmetten kasıt gayelilik olmayıp mahlûkatın sahibi ve en üstün sıfatlarla donanmış olan varlığın mahlukata yönelik fiillerinde niteliğine uygun olarak davranışı göstermesi kastedilmektedir. Çünkü hikmete uygun, yerli yerinde davranış aynı zamanda uluhiyyetin ve vahdaniyetin işaretidir.⁹⁴¹ Münasebetin beşeri boyutunda ise insandan kaynaklanan bir takım sorunlar bulunmaktadır. O nedenle Kur'an münasebetin sağlıklı zeminde yürüyebilmesi için insanın zaaflarına dikkat çeker. İnsanı; dünyaya karşı düşkün, nankör, kısa hesaplar yapıp uzun vadede düşünemeyen, kolaycı, kendini yenilmez gören, aceleci, çıkarıcı, şımarık, kibirli, hırslı ve sabırsız⁹⁴² olarak niteler. Ancak bunun yanında en güzel ölçüde (ahseni takvim) olarak yaratılmış olan insana bütün bu zaaflarını giderip iyiye yönelme kabiliyeti de verilmiştir: “*Kişiyi ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun.*”⁹⁴³

2.1. ONTOLOJİK İLİŞKİ

Allah ile insan arasındaki ilişkinin başlangıcında “yaratma” olgusu vardır. Kur'an bu ilişkiyi “halk” başta olmak üzere inşa, inbat, ihraç, zer kelimeleriyle ifade eder.⁹⁴⁴ Allah'ın yaratma fiili O'nun kâinatla olan ilişkisini gösterdiği gibi özelde de insan ile olan münasebetini ifade eder. Bu münasebette insanın Allah'ın halifesi olarak isimlendirilmesi ilişkinin hangi prensipler üzerinde yürüyeceğini ifade etmek içindir.⁹⁴⁵ Ontolojik ilişkiden Allah'ın insanı ana rahminde bir takım evrelerden geçirdikten sonra alıp dünyaya getirmesi, dünyada belli bir süre yaşatması, hayatını devam ettirebilmesi için yaşam ortamı hazırlaması, çocukluk, gençlik, ihtiyarlık gibi hayatın evrelerinden geçirmesi, cinsiyetleri belirlemesi, ırklara ayırması ve sonunda da hayatına son vermesi

⁹⁴⁰ İlhami Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, 22.

⁹⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VIII/424.

⁹⁴² Bkz. Adiyat: 100/6-8; Abese: 80/17; Kıyamet: 75/20-21; Beled: 90/5; İsrâ: 17/1, 83; Yûnus: 10/12; Hûd: 11/9-10; Mezaric: 70/19-21; Rûm: 30/36; Hac: 22/11; Âl-i İmrân: 3/14.

⁹⁴³ Şems, 91/5-8.

⁹⁴⁴ Öge, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, 165.

⁹⁴⁵ Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 76.

kastedilmektedir. Kur'an bütün bu süreçlerin oluşumunu Allah'ın fiili olarak ifade etmektedir.

İslam düşünürleri bu süreçlerle ilgili olarak ayetler bağlamında bir takım tartışmalar içerisine girmişlerdir. İnsanın aslen beden mi ruh mu olduğu⁹⁴⁶, Allah'ın "ehsenu'l-halikin" olması hasebiyle Allah'tan başka haliklerin varlığının mümkünlüğü ve bu bağlamda insanın fiillerinin yaratıcısı olup olmaması⁹⁴⁷ ve yine aynı lafızlar üzerinden Allah'ın kötülükleri yaratıp yaratmadığı⁹⁴⁸ tartışılmıştır. Allah'ın insanlığı tek bir ümmet olarak yaratmaması hidayet tartışmalarını beraberinde getirmiş, hidayet ve imanın, sadece Allah'ın kullarına akıl vermesi, peygamber göndermesi şeklindeki saiklerle oluşmayacağı, ancak Allah'ın yaratmasıyla meydana geleceği söylenmiştir.⁹⁴⁹ Allah'ın insanın ölümü üzerindeki mutlak kudretinin hatırlatıldığı ayetler ecel-kader münakaşalarına sebep olmuştur. İnsanın eceli dolmadan ölüp/ölmeyeceği, ecelin engellenmesi ve değiştirilmesi gibi problemler bu tartışmaların başında gelmektedir.⁹⁵⁰ Yine bu bağlamda başta eceller olmak üzere kaderin levh-i mahfuzda yazılması ve yazılanın değişmeyeceği de tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁹⁵¹

Bütün bu tartışmaların dışında tanrı-insan arasındaki ontolojik ilişkiyi anlatan ayetler aslında insanın nasıl yaratıldığını ve Allah'ın bu yaratma sürecinde nerede olduğunu belirtmektedir.⁹⁵² Evrendeki varoluş sürecinin rastlantı olmadığı, varlığın bütünü üzerinde etkin kuvvet sahibi Allah tarafından yapılmış planlı bir olay olduğu anlatılır. İnsanın yaratılışı Âdem'in anne babasız yaratılışıyla başlatılır. Daha sonra insanın yaratılışı ayrıntılı olarak zikredilir, ölüm ile yaşam arasındaki birlikteliğe vurgu yapılarak insanın yaratılıştaki gayesi ortaya koyulur. Ancak bütün bunlar ifade edilirken aslında bir yandan da muhatapların inançlarından, zihin dünyalarından, o andaki yaşadıkları olaylardan ortaya çıkan soru ve düşünceler dikkate alınarak bir bakıma cevaplar verilmiş olur. Çünkü insan yaratılmış olduğunu unuttuğu takdirde her türlü isyan içine düşebilir. Aslında insanın yaratılmış olması Cahiliyye düşüncesinde de var

⁹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII/265.

⁹⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VII/456-457.

⁹⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII/266.

⁹⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVIII/411.

⁹⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, IV/413.

⁹⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX/378 vd.

⁹⁵² Bkz. Mü'minun: 23/12-14; Fâtır: 35/11; Secde: 32/7; Hicr: 15/26; A'râf: 7/11; Hac: 22/5 vb.

olan bir olgudur.⁹⁵³ Fakat Cahiliyyede bu düşünce toplumda iz bırakır bir hal almamış, onların hayatlarını yönlendiren biçime dönüşmemiştir. Özellikle Mekki ayetlerde yoğunlukla işlenen Allah'ın yaratıcı, insanın mahlûk oluşu fikri tevhid inancı çerçevesinde Cahiliyye düşüncesinin yeniden inşasını hedefler.⁹⁵⁴ Bu bağlamda Allah-insan arasındaki yaratıcı-mahlûk ilişkisinin vurgu alanları şöyle sıralayabiliriz:

2.1.1. Yetkin İlah Anlayışı

Kur'an ilk olarak insanın nasıl yaratıldığını ve yaratılış evrelerini dile getirerek Allah insan ilişkisinde Allah'ın yaratıcılığına, kudretine ve mükemmelliğine vurgu yapar. Çünkü yaratılışın evreleri bu hususlara delalet etmektedir. Yaratılış kendiliğinden, tesadüfen ve amaçsız oluşan süreç değildir. Bilakis yaratıcının planladığı kutsal bir safhadır ki bu safhayı ortaya koyan Allah'tır: *“Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargâhta nutfeye haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka (aşılanmış yumurta) yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratışla insan haline getirdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.”*⁹⁵⁵

Allah ilk yaratılışı kadın ve erkeğin cinsel birleşmesine indirgeyen, basit bir olgu olarak algılayan, ötesini görmek istemeyen Cahiliyyeye şöyle cevap vermektedir: *“Sizi biz yarattık. Tasdik etmeniz gerekmez mi? Söyleyin öyleyse, (rahimlere) döktüğünüz meni nedir? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa yaratan biz miyiz?”*⁹⁵⁶ Müşriklerin somut olarak algıladıkları iki yaratılış vardı. İlki göklerin ve yeryüzünün yaratılışı ki bunu putların gerçekleştiremeyeceğini bildiklerinden onların yaratılışında Allah'ı izhar edebiliyorlardı.⁹⁵⁷ Ancak gerek canlıların gerekse bitkilerin var oluşunda pozitivist bir anlayış sergiliyorlar, bunların evrenin rutin kuralları içinde cereyan ettiğini düşünüyorlardı. Kadının rahmine döktükleri meninin, tarlaya ektikleri tohumun ilahi kudretten ayrı olarak başka bir şeye dönüşemeyeceğini ya bilmiyorlar ya da düşünmüyorlardı. Önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi hayattan kopuk Allah

⁹⁵³ İzutsu, 155.

⁹⁵⁴ Öge, *Allah'tan Âleme İlâhi Fiiller*, 135.

⁹⁵⁵ Müminun: 23/12-14; Ayrıca Bkz. Tin: 95/4; Mümin: 40/67.

⁹⁵⁶ Vakıa: 56/57-59.

⁹⁵⁷ Bkz. Ankebût: 29/61.

anlayışı burada da ön planda idi. Allah, bu durumun yanlışlığını dile getirmekte, kendisinin hayatın her merhalesinde bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁵⁸ Ekilen tohumların, kadın rahmine bırakılan suların onun uluhiyyeti devrede olmadığı sürece çer çöp, basit bir su olacağı özellikle vurgulanmaktadır.⁹⁵⁹ İnsanın kendisinin oluşumundaki rolü meni akıtmaktan ibarettir. Ondan sonra bu basit sıvının bir canlıya dönüşmesindeki kanunları belirleyen, yaratan o canlıyı ruhuyla aklıyla mükemmel bir varlığa evrilten Allah'tır. Allah'ın yaratıcı olması onun her an insanla münasebet içerisinde olduğunu gösterir. Bu bağlamda insanı başlangıçta Âdem iken veya sonradan bir meni halinden varlık âlemine getiren Allah, aynı zamanda onu çocukluk, gençlik, ihtiyarlık gibi farklı evrelere sokandır ki bu olay binlerce yıl bu şekilde tekrar etmiştir: *“Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allah'tır. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir.”*⁹⁶⁰ Bireysel olarak insandaki yaratılış evrelerini gerçekleştiren Allah aynı zamanda toplumsal olarak da insanların biyolojik ve kültürel farklılıklarını ortaya çıkarandır. Yani insanları değişik etnik gruplara ayırarak farklı dillerin konuşulmasını sağlayan da Allah'tır.⁹⁶¹

Allah'ın yaratmadaki mükemmelliği “güzellik” değeriyle birlikte müşahade alanına yansımıştır: *“O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.”*⁹⁶² Ancak bu insana ait zahiri güzellik olmayıp Allah'ın, yaratmada nasıl yaratacağını bilerek, hikmet çerçevesi içerisinde dilediği tarzda yaratmasıdır.⁹⁶³ Yaratmadaki güzellik insanın eşayayı bedeni ve akli sayesinde menfaatleri doğrultusunda dilediği şekilde kullanabilmeyi ve onlardan faydalanabilmeyi gerektirir.

Yaratılışı uluhiyyetine, kudretine delil olarak sunan Allah Teala aynı şekilde ölümü de delil olarak sunmaktadır. *“Öldüren de, diriltten de O'dur.”*⁹⁶⁴ Öldürme ve diriltme ontolojik sürecin iki kutbudur. Ölüm var oluşun zıttı olmayıp yaşamın zıttıdır. Bu bağlamda ölüm yokluk olmayıp var oluşun farklı boyutudur. Var oluşu kudretiyle

⁹⁵⁸ Bkz. Necm: 53/45-46.

⁹⁵⁹ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/239.

⁹⁶⁰ Rûm: 30/54.

⁹⁶¹ Bkz. Rûm: 30/22.

⁹⁶² Secde: 32/7.

⁹⁶³ Öge, *Allah'tan Âleme İlâhi Fiiller*, 122.

⁹⁶⁴ Necm: 53/44; Ayrıca Bkz. Hadîd: 57/2; Zümer: 39/42.

ortaya koyan Allah aynı zamanda varlığın farklı süreçlerde bulunmasını mümkün kılandır. Canlının varlığı kendinden kaynaklanan bir olgu olmadığı ölümü, tükenişi de canlıdan kaynaklanan bir durum değildir. Harici faile ihtiyaç duyar ki bu da Allah'tır.⁹⁶⁵ Kur'an ölümü Allah'ın fiili olarak zikrederek zamanı ölümün faili olarak kabul eden müşriklere cevap vermiş olur.

İnsanın yaratılış dönemlerinden bahseden ayetlerde, yaratılıştaki mükemmelliğin yanı sıra Allah'ın kudretinin yüceliği ve bu yücelik karşısında bunun Allah'a kolaylığı dile getirilir: *“Allah sizi (önce) topraktan, sonra meniden yarattı. Sonra sizi çiftler (erkek-dişi) kıldı. O'nun bilgisi olmadan hiç bir dişi ne gebe kalır ne de doğurur. Bir canlıya ömür verilmesi de, onun ömründen azaltılması da mutlaka bir kitaptadır. Şüphesiz bunlar, Allah'a kolaydır.”*⁹⁶⁶ Bu da itaata, ibadete, şükre layık olanın sadece Allah olduğu gerçeğini birkez daha ortaya koyar.⁹⁶⁷ Yaratılışın bilgisinin Allah katında yazılı olması mecazi bir ifade olup hilkatın her bir safhasının sadece Allah'ın bilgisi dahilinde olduğunu, sahte ilahlarda böyle bir yetkinin olmadığını vurgulamak için söylenmiştir. Böylece var oluşun veya ölümün Allah'ın ilminden gizli meydana gelmeyeceği açıklanmıştır.⁹⁶⁸ Bu açıklama hayatı kâinatın normal süreci olarak algılayan, ölümü ise zamanın gerçekleştirdiği bir sonuç olarak düşünen, varlığı ve ölümü ilahi iradedden ayrı kabul eden Cahiliyyenin düşüncesine reddiye içerir.

Yaratılıştaki ilahi kudreti, yetkin gücü ifade eden ayetlerden sonraki dönemlerde bir takım bilimsel kaideler çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayetlere yönelik bu yaklaşımlar nasların insana vermeye çalıştığı asıl mesajın kaybolmasına sebep olmaktadır. Oysa ayetler aslında insanın Rabbiyle olan ilişkide Allah'ın yaratıcılığını, kudretini ortaya koymaktır.⁹⁶⁹ Dünya ve ahiret hayatını da mükemmel bir şekilde planlayanın Allah olduğunun bilinip bu mükemmeliğe erişmek için takip edilmesi gereken yol bildirilmektedir. Ayrıca doğumdan ölüme ve daha sonrasında yeniden yaratılmaya kadar geçen süreç ve oluşumların aynı evrenin parçaları olduğu hatırlatılmakta, bunun üzerinden Allah'ın uluhiyyeti dile getirilmektedir.

⁹⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX/280.

⁹⁶⁶ Fâtır: 35/11; Ayrıca Bkz. Mümin: 40/68.

⁹⁶⁷ Bkz. Mülk: 67/23; Müminun: 23/78-79.

⁹⁶⁸ İbn Âşûr, XXII/278.

⁹⁶⁹ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, V/309.

2.1.2. Sorumlu İnsan ve Yaşam Bilinci

Şirke dayalı dini hayatta görülen en belirgin özellik ibadetin Allah'a değil de putlara yapılmasıdır. Her ne kadar müşrikler Allah'ı üstün bir takım vasıflarla nitelemiş ve kabul etmiş olsalar bile ibadet hayatlarında üstün tanrının hiçbir izi yoktu. Bu nedenle Kur'an onlara sadece yaratıcının ibadete layık olduğunu hatırlatmıştır. Çünkü kulluğa layık olan varlığın kendisinin yaratılmamış olması bilakis varlığa özelliklerini verici olması gerekir ki bu da sadece Allah'tır.⁹⁷⁰ *“Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Hâlbuki hepiniz O'na döndürüleceksiniz.”*⁹⁷¹ Aslında muhataplar da kendilerinin yaratılmış olduğunu ve onları yaratanın da putlar olmadığını çok iyi bilmekteydiler. Aynı zamanda yaratıcının ibadete müstehak olduğunun da bilincindeydiler.⁹⁷² Çünkü yaratmak kayıtsız şartsız malik olmayı gerektirir. Malik olunana düşen görev ise efendisine tazimde bulunmak, ona ibadet etmektir. Yaratıcı, insanı yaratması suretiyle ona lütufta bulunmuş, onu nimetlendirmiştir. Buna karşılık yaratılan varlık ise şükrünü yaratıcısına ibadet etmekle gösterebilir.⁹⁷³

Kur'an, insanın yaratılışından yola çıkarak sorumluluğunu hatırlatırken aynı zamanda yaratılıştaki asli maddi unsur olan sperm üzerinden nankörlüğüne, ahlaki zaaflarına vurgu yapar. Çünkü insan tarafından basit pis bir su olarak algılanan nutfenin ilahi fiil sonucu mükemmel varlığa dönüşmesi Allah'ın lütfudur: *“Kahrolası insan! Ne inkârcıdır! Allah onu neden yarattı? Bir nutfeden (spermadan) yarattı da ona şekil verdi.”*⁹⁷⁴ İnsan gözünde bir değer ifade etmeyen basit bir suyun değerli mükemmel varlığa dönüşmesinin tek nedeni Allah'tır. Buna rağmen insanın nankörlük edip kendisini tanrı karşısında bir güç olarak görmesi, kibirlenmesi, yaratıcısına isyan edip onu inkâr etmesi kınanmaktadır.⁹⁷⁵ Ayetlerin devamında Allah'ın yaşamı ve ölümü beraber zikretmesi⁹⁷⁶ insanın yaratıcısının iradesi karşısında ölüm ve yaşam noktasında hangi konumda olduğunu belirtmek içindir. Buna karşılık insan ise yine de nankördür. Ayetler aynı zamanda yaratılış üzerinden insanın içine düştüğü tenakuzu da dile

⁹⁷⁰ Karaman ve diğ., I/85-86.

⁹⁷¹ Yâsin: 36/22; Ayrıca Bkz. Bakara: 2/21; Alak: 87/1-2

⁹⁷² Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VIII/512.

⁹⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/264.

⁹⁷⁴ Abese: 80/17-19; Ayrıca Bkz. Alak: 96/1-6; Mürselat: 77/20-24; Nahl: 16/4; Yâsin: 36/77; Nuh: 71/14.

⁹⁷⁵ Zemahşeri, IV/703.

⁹⁷⁶ Bkz. Abese: 80/17-22.

getirmekte ve muhatapları kınamaktadır: “*Sizi Allah yarattı; sonra sizi vefat ettirecek. Daha önce bilgili iken hiçbir şeyi bilmez hale gelsin diye sizden bazı kimseler ömrün en kötü çağına kadar yaşatılacak şüphesiz ki Allah bilgilidir, kudretlidir.*”⁹⁷⁷ Çünkü o muhataplar içten içe yaratanın, öldürenin, rızık verenin Allah olduğunu bilmekteydiler. Allah onların nasıl yaratıldığını, nasıl güçlü konuma getirildiklerini, kiminin öldürölüp kiminin ise önünün açıldığını ve bir süre yaşatıldığını vurgulamaktadır. Fakat onlar bunu bilmemezlikten gelip diğer varlıkları O’na denk tutup ortaklar edinerek Allah’a karşı nankörlük ettiler. Kınama, dönemin inkârcılarına yönelik gibi görünse de -illetin genel olması hasebiyle hüküm de umumidir- ilkesinden hareketle, aslında tüm inkârcılarınadır.⁹⁷⁸

Yaratılmışlık üzerinden muhataplarda Allah’a karşı sorumluluk bilinci oluşturmayı hedefleyen ayetler Medine’de de karşımıza çıkmaktadır.⁹⁷⁹ Çağrının özellikle Medine’de yapılmış olması daveti daha da anlamlı kılar. Zira burada çağrının muhatapları sadece müşrik Araplar olmayıp aynı zamanda Yahudiler ve Hristiyanlardır. Onlara yabancı olmadıkları bir bilgi hatırlatılır. İnsanın mahluk, Allah’ın ise yaratıcı olması bu nedenle de kulluğa layık olanın Allah olacağı özel ifadelerle dile getirilerek ehl-i kitaba cevap verilir: “*Allah nezdinde İsa’nın durumu, Âdem’in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "Ol!" dedi ve oluverdi.*”⁹⁸⁰ Hz. İsa’nın doğumundaki harikuladelik üzerinden oluşturulan yanlış inanç eleştirilerek onun da Allah tarafından yaratılmış olduğu belirtilir. Yaratma işlemi noktasında Allah katında bir farklılığın ve zorluğun olmadığı özellikle Hz. Âdem’in yaratılması üzerinden dile getirilir.

Kur’an’da insanla tanrı arasındaki ontolojik ilişki üzerinden oluşturulmaya çalışılan kulluk bilinci Allah’ın yaratmış olduğu diğer varlıklar üzerinden de yapılır. Bu varlıkların en önde geleni ise cinlerdir. Önceki bölümlerde de anlatmaya çalıştığımız gibi cinlerin Cahiliyye toplumunda edinmiş oldukları konum bu anlatımın etkin nedenini oluşturur. Yaratılıştaki olağanüstülük Allah’ın nihayetsiz kudretinin tezahürüdür ki bunda kulluğa layık olanın yalnız Allah olduğuna delil vardır. Buna rağmen inkârcılar cehaletlerini sergilemekte ve kendilerine fayda veya zarar sağlamayan

⁹⁷⁷ Nahl: 16/70; Ayrıca Bkz. Mümin: 40/67; Abese: 80/21-23.

⁹⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI/57.

⁹⁷⁹ Bkz. Bakara: 2/21

⁹⁸⁰ Âl-i İmrân: 3/59; Ayrıca Bkz. Meryem: 19/21

varlıklara ibadetlerini sunmakta idiler. Ayetler Cahiliyyenin cinlere yönelik batıl inanışlarını düzeltmek amacıyla onların ilahi kudret tarafından nasıl yaratıldığını belirtmektedir: “*And olsun ki, insanı kuru balçıktan, işlenebilen kara topraktan yarattık. Cinleri de, daha önce, dumansız ateşten yarattık.*”⁹⁸¹ İslam düşünürleri gerek insanın gerekse cinlerin yaratılışı ile ilgili olarak zikredilen ifadelerden yola çıkarak farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Âdem’in çamurdan yaratılması, insanın üstünlüğü, ruhunun ebediliği gibi simgesel anlayışlar söz konusu olmuştur. Aynı tartışmalar cinlerin ateşten yaratılması üzerinden de yapılmıştır. Ancak gerek insanın gerekse cinlerin, simgesel olarak da Âdem ve İblis’in yaratılışını anlatan ayetler siyak-sibak ve muhatapların inanç yapıları dikkate alınarak düşünüldüğünde tevhid eksenli kulluk bilinci oluşturulduğu görülecektir. Kur’an’ı insan ve diğer varlıkların yaratılışındaki hatırlatmaları bağlamından uzak bir takım tartışmaların içine çekmek ayetlerin bizlere sunmaya çalıştığı ana vurgunun kaybolmasına neden olacaktır.

Yaratılış üzerinden insanın Allah’a karşı sorumluluğunun dile getirildiği ayetlerde muhatapların Hz. Peygamber ve Kur’an’a karşı sorumlulukları da hatırlatılmaktadır. İnsanın yaratılışı Hz. Muhammed’i doğrulayıcısı konumundaki Kur’an’ın da Allah tarafından indirildiğini gösteren deliller içermektedir. Bir anlamda kozmik ayetlerle, sözsel ayetler arasında bağlantı kurulmakta ve böylece Kur’an’ın tüm yaratılışları yaratma kudretine sahip Yüce bir zatın eseri olduğu ispat edilmektedir. Herşeyi yaratan zatın varlığına ve gücüne inanan insanların, O’nun sözüne de inanması gerektiği belirtilmektedir: “*Göklerin ve yerin hükümlerine, Allah’ın yarattığı her şeye ve ecellerinin yaklaşmış olabileceğine bakmadılar mı? O halde Kur’an’dan sonra hangi söze inanacaklar?*”⁹⁸²

Allah muhataplarından, evrendeki yaratılışın mükemmeliyeti üzerinden Hz. Peygamberin öğretilerinin doğruluğu hususunda delil çıkarmalarını ister.⁹⁸³ Allah Teâla Hz. Peygamberin risaletinin alemşümül oluşunu bütün insanlık üzerinde geçerli olan ontolojik ilişkisiyle anlatmakta ve şöyle buyurmaktadır: “*De ki: Ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan Allah’ın elçisiyim. Ondan başka tanrı yoktur, O diriltir ve öldürür. Öyle ise Allah’a ve ümmî Peygamber olan Resûlüne -ki o,*

⁹⁸¹ Hicr: 15/26-27.

⁹⁸² A’râf: 7/185

⁹⁸³ Karaman ve diğ., II/638.

Allah'a ve onun sözlerine inanır iman edin ve O'na uyun ki doğru yolu bulasınız."⁹⁸⁴ Hz. Muhammed'in peygamberliğinin evrenselliği dönemin ehl-i kitabına anlatılan bir hakikattir. Yahudilerden bir grubun Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddederken onun sadece Araplara gönderilmiş bir peygamber olduğunu ileri sürdükleri rivayet edilir.⁹⁸⁵ Ayette "*O diriltir ve öldürür*" denilerek ehl-i kitabın da kabul ettiği evrensel ilke üzerinden Hz. Muhammed'in bütün insanlığa gönderilmiş peygamber olduğu belirtilir. Çünkü yarattığı varlık üzerinde her türlü hâkimiyete sahip olan Allah'ın bütün insanlığı kapsayıcı bir peygamber göndermesi makul olandır.⁹⁸⁶

İnsan denen varlığın yaratılması sadece fiziksel bir süreç değildir. Allah, insanı fiziksel açıdan yaratan aynı zamanda mizacını çift yönlü olarak belirleyen ve manevi tasarımıdaki düzeni de tayin edendir: "*Kişiye ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki.*"⁹⁸⁷ Hilkinin tamamlanması fizik şartların yerine gelmesinin yanısıra akli kuvvelerin verilmesiyle gerçekleşir. Çünkü insan kendisini ve yaratıcısını algılama becerisi gösteren varlıktır ki bu da ancak akılla meydana gelir. Bunun yanında imtihan gereği Allah ona günahı ve takvayı ilham etmiştir. İlham, düşünülmeden, tecrübe edilmeden, öğrenilmeden nefiste var olan ilimdir.⁹⁸⁸ Allah bu bağlamda insana iyilik veya kötülük yapma melekesini yerleştirerek yaratılış evresini tamalamıştır. Bu gerçek Hud suresinde de şöyle ifade edilmektedir: "*Eğer Rabbin dileyseydi insanları tek bir ümmet kıları. Fakat, Rabbinin merhamet ettikleri bir yana, hala ayrılıktadırlar, esasen onları bunun için yaratmıştır. Rabbinin "And olsun ki cehennem hep insan ve cin ile dolduracağım" sözü yerine gelmiştir.*"⁹⁸⁹ Sonraki dönemlerde hidayet tartışmaları bağlamında değerlendirilen bu ayetlerin sıyak sıbaki dikkate alındığında aslında insanların kabiliyetleri, akılları ölçüsünde tercihleri farklılıkları dile getirilmektedir. Yaratıcının herşeyden beri olarak düşünülen sonsuz kudreti vardır ve bu kudret dilediği şeyi yapmaya kadir olduğunu gösterir. Fakat imtihan dünyasının bir sonucu olarak Allah insana iyiliği veya kötülüğü tercih etme melekesi vermiştir. Ayet aslında teklifin esasını dile getirmektedir.⁹⁹⁰

⁹⁸⁴ A'râf: 7/158.

⁹⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV/383.

⁹⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV/385.

⁹⁸⁷ Şems: 91/7-8.

⁹⁸⁸ İbn Âşûr, XXX/369.

⁹⁸⁹ Hûd: 11/118-119.

⁹⁹⁰ Zemahşeri, II/438.

Allah'ın fiziksel ve manevi tasarımı, ölüm ve yeniden dirilme üzerindeki ontolojik hükümlerinin anlatıldığı pasajlar aynı zamanda peygambere sabrı öğütleyen sözlerdir.⁹⁹¹ Hz. Muhammed'in her türlü gayretine rağmen müşriklerin gerek Allah'a gerekse peygambere yönelik haksız, çirkin ithamları söz konusu idi. Bu durum Hz. Peygamber'in üzerinde psikolojik etkiler bırakmakta, onu üzmekteydi. Bütün bunlara karşı peygamberin görevine devam etmesi istenmekte, görevini yerine getirirken de zorlayıcı rolünün olmadığı vurgulanmakta ve peygamberin görev alanı belirtilmektedir. Çünkü insanı başlangıçta yaratan Allah onları yeniden diriltmeye de kadirdir ve o isyankârlar yaptıklarının karşılığını görecektir.⁹⁹² Allah'ın yaratıcılığı ve kudreti vurgulanarak kâfirlere neler yapılabileceği dillendirilmekte, inançsızların gerekirse iş göremez hale getirilebileceği belirtilmektedir. Zira insanı insan yapan, güçlü kılan, iş yapabilecek yeteneklere sahip kılan Allah'tır. Eğer inkârcı grup söz konusu yetenekleri hidayet üzere işletmez ise karşılığında göreceği cezalar dile getirilmekte ve böylece o inkârcıların eziyetleri altında sıkıntı çeken Hz. Muhammed ve Müslümanlar teselli edilmektedir.⁹⁹³

Rızık temelli rububiyyet hatırlatmaları aynı zamanda Müslümanlara yönelik teselli ve övgüyü de barındırır.⁹⁹⁴ Özellikle Mekke başta olmak üzere risaletin son yıllarına kadar Müslümanlar yoksulluk içinde yaşamışlardır. Uğradıkları zulüm ve acıların en büyük sebebi de İslam'ı tercih etmiş olmalarındandır. Buna karşılık inkârcı topluluklar ise daha müreffeh ve zengin bir hayat sürmüşlerdir. Ayetler, Allah'ın kişiyi zengin kılmaya muktedir olduğunu bildirerek kudretini ortaya koymakta, bunun yanında bütün bunların dünya hayatının fani süsü olduğunu belirterek Müslümanları teselli etmektedir. Çünkü aslolan ebedi zevktir ki onu da ahirette Müslümanlar yaşayacaklardır. Müslümanların Allah katındaki makamları, zenginlikleri inkârcıların bu dünyada yaşamış olduklarından fazladır.⁹⁹⁵ Mekke'de müşriklerin zenginlikleri ve buna binaen şımarıklıkları karşısında Müslümanlar için teselli ifade eden rızık merkezli ayetler daha sonraları ise Müslümanları hayra teşvik eden bir boyuta dönüşmüştür. Rızık Allah tarafından verildiği hatırlatılarak hayır ve hasenette bulunmanın önemine değinilmiştir: *“Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir*

⁹⁹¹ Bkz. Kâf: 50/42-45; Hûd: 11/118-119; Yâsîn: 36/68

⁹⁹² Zemahşeri, IV/392.

⁹⁹³ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/38.

⁹⁹⁴ Bkz. Zuhuruf: 43/33-35; İsrâ: 17/18-21; Şûrâ: 42/27.

⁹⁹⁵ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, IV/503-504.

*dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah'ın lütfu geniştir, O herşeyi bilir.”*⁹⁹⁶

Allah ile insan arasındaki ontolojik ilişki aynı zamandan topluma ahlaki değerleri de hatırlatmaktadır: *“Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Dilediğini yaratır, dilediğine kız çocuk, dilediğine de erkek çocuk verir. Yahut hem kız hem erkek çocuk verir, dilediğini de kısır kılar. O, bilendir, her şeye Kadir'dir.”*⁹⁹⁷ Kâinatın mülkünü elinde bulunduran Allah insanların istekleri karşısında kendi kudretini ve iradesini dilediği şekilde kullanabilir. Buna bağlı olarak insanlara evlat vermesi, verdiklerini dişi ve erkek olarak belirlemesi veya hiç vermemesi O'nun kudretindedir. Ayetler erkek çocuklarına düşkünlükleri, kız çocuklarına da düşmanlıkları aşikâr olan bir topluluğun evlat sahibi olma noktasındaki eğitime yöneliktir. Özellikle evlat noktasında bu tavırda olan insanları uyarmaktadır. Evlatların Allah'ın takdiri sonucu olduğu belirtilerek birer hediye mukabilinde olduğu hatırlatılır.⁹⁹⁸ Bu nedenle oluşan bu durumdan dolayı ümitsizliğe, hoşnutsuzluğa düşmeye gerek yoktur. Herşey Allah'ın koyduğu kurallar çerçevesinde oluşmaktadır. Ahlaki değerlere yönelik uyarılar müşriklerin rızık korkusu kaynaklı büyük günahları üzerinden de yapılmaktadır. Toplumlarda inanç düzeyindeki bozukluk dünyevi kaygılar ve korkularla birleştiğinde insan fitratını derinden sarsan çok büyük hatalara dönüşebilmektedir.⁹⁹⁹ Allah rızık kendisine nispet ederek rızık korkusundan dolayı ortaya çıkmış olan¹⁰⁰⁰ çocuk öldürme âdetine dikkat çekmekte ve bu adeti devam ettirenleri uyarmaktadır: *“Geçim endişesi ile çocuklarınızın canına kıymayın. Biz, onların da sizin de rızıkınızı veririz. Onları öldürmek gerçekten büyük bir suçtur.”*¹⁰⁰¹

2.1.3. Ölüm ve Ahiret Bilinci

İnsanın yaratılışının ayrıntılı bir şekilde zikredilmesi onun diğer varlıklardan farklılığını ortaya koymaktadır. Böylece insanın ölümünü basit bir varlığın ölümü gibi düşünüp ahireti inkâr eden Cahiliyyeye cevap verilmiş olur. Zira insanı bütün

⁹⁹⁶ Bakara: 2/261; Ayrıca Bkz. Kasas: 28/54; İbrâhîm: 14/31

⁹⁹⁷ Şûrâ: 42/49-50.

⁹⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, IX/140.

⁹⁹⁹ Kutub, IV/2223.

¹⁰⁰⁰ Adnan Demircan, “Cahiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Adeti”, *İstem Dergisi*, 2 (3), 2004, 13.

¹⁰⁰¹ İsrâ: 17/31; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/151.

evreleriyle mükemmel yaratan Allah itaat edilmeye en layık varlık olduğu gibi aynı zamanda ahireti de gerçekleştirmeye kadirdir: “Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın. O, erkek ve kadının beli ile kaburga kemikleri arasından atılagelen bir sudan yaratılmıştır. Şüphesiz Allah, gizliliklerin ortaya çıkacağı gün, insanı tekrar yaratmaya Kadir'dir.”¹⁰⁰²

İnsanın ilk yaratılışı Allah'ın kudretine, yaratıcılığına delil olduğu gibi aynı zamanda ikinci yaratılışa da delildir. Basit bir su damlası olarak algılanan sperm sağlam olmayan çürük bir kemik parçasından daha fazla canlı değildir. Allah Cahiliyyenin gözlerinin önünde cereyan eden eserini örnek göstererek yeniden dirilişe istidlal etmektedir. Yaratıcı, anne ve babanın bedeninin farklı yerlerinde bulunan parçaları bir araya getirerek insan oluşmasını sağlamışsa ve bu güce sahipse, insanın ölümü sonucu dağılmış parçalarını da haşirle birlikte bir araya getirmeye kadirdir.¹⁰⁰³ İlk yaratılışın yeniden dirilişe delil olarak sunulması çokça zikredilen bir durumdur. Çünkü müşriklerin aklını karıştıran en önemli konu çürümüş insan bedeninin yeniden nasıl vücut bulacağı idi. Bunun gerçekleşmesi onlar için hayaldi ve garip bir durumdu. Hatta bu nedenle Ubey b. Halef'in Rasulullah'ın yanında çürümüş kemikleri eliyle ufalayarak “Allah'ın bu kemikleri çürüdükten sonra dirilteceğini mi söylüyorsun?” dediği rivayet edilmiştir.¹⁰⁰⁴ Çürümüş bedenlerin yeniden bir araya getirilmesini, canlı kanlı insana dönüştürülmesini anlamayan, anlamaya çalışmayan insanın¹⁰⁰⁵ inatçı tavırları yalanlanmaktadır.¹⁰⁰⁶

Müşrikler tarafından haşrin inkârı akli bir durum olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak haşrin inkârı akli bir durum olarak kabul edilecekse insanın başta basit bir sudan mükemmel bir varlığa dönüşmesinin de aklen mümkün görülmeyecek bir durum olması gerekir.¹⁰⁰⁷ Allah, onların zihinlerindeki ön yargıyı ortadan kaldırarak kendi gücünü ortaya koymakta,¹⁰⁰⁸ bu güce delil olarak da ilk yaratılışı göstermektedir. Zira Allah yaratmanın bütün türlerini herşeyi ile bilmekte ve bunları her defasında

¹⁰⁰² Tarık: 86/5-9.

¹⁰⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI/120.

¹⁰⁰⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XX/554.

¹⁰⁰⁵ Bkz. İsrâ: 17/49.

¹⁰⁰⁶ Bkz. Kıyamet: 75/3-4; Ayrıca Bkz. Hac: 22/6

¹⁰⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI/308-309.

¹⁰⁰⁸ Bkz. Kıyamet: 75/3-4

yeniden gerçekleştirmektedir.¹⁰⁰⁹ İnsanın yaratılışı ile Allah'ın bilgisi arasında bağ kurulmakta, ilk yaratılış ile sonraki yaratılma süreçlerinin benzerliği, ilk yaratılıştaki kudret ile yeniden yaratılıştaki kudretin aynılığı dile getirilmektedir.¹⁰¹⁰ Başta yaratma olmak üzere varlığa yönelik her türlü tasarruf Allah için oldukça kolaydır. Başlangıçta basit bir sudan kanlı canlı insana halinde dönüştürmek yaratıcı için nasıl kolaysa aynı zamanda o insanı yeniden yaratmak, bir mekânda toplamak da Allah için kolaydır.¹⁰¹¹

İnsanın yeniden yaratılışı ahirete delil olduğu gibi ölümü de haşrin varlığına delil konumdadır. Çünkü müşriklere göre ölüm zamanın getirdiği bir vakiadır ve bunda Allah'ın rolü yoktur.¹⁰¹² Şair ölümün kaçınılmaz son olduğunu aktarırken bunu ifade etmekte idi.

أَبَى الْقَتْلُ إِلَّا آلَ صَمَةِ إِنَّهُمْ ... أَبُوا غَيْرَهُ وَالْقَدْرُ يَجْرِي إِلَى الْقَدْرِ

“Ölüm ancak Samme ailesinin başında geldi. Onlar ölümün dışındaki şeylere direndirler (ancak) kader ise bir başka kadere sürükler.”¹⁰¹³

Cahiliyye düşüncesinin aksine Kur'an yaşamın olduğu gibi ölümün de Allah'ın yarattığı bir süreç olduğunu dile getirmektedir. “*Ve O, yaşatan ve öldürenidir!*”¹⁰¹⁴ İnsanı topraktan, meniden yaratıp, belli bir güçte varlığını devam ettirmesini sağlayan Allah olduğu gibi¹⁰¹⁵ aynı zamanda o gücünü yok eden, varlığının tükenmesini de sağlayan, öldüren de Allah'tır. Öldüren Allah aynı zamanda yeniden dirilişi de sağlayacak kudrete sahip olan varlıktır.¹⁰¹⁶ Yaratıcı kudret ilk yaratılış, ölüm ve yeniden dirilişi aynı sürecin bir parçası olarak belirlemiş ve bütün bu süreçlerde kendi iradesini ve yaratıcılığını göstermiştir. İlk yaratılış ve ölümü kapsayan parçalar aslında yeniden dirilişi ifade eden üçüncü parçanın da kim tarafından yapılabileceğinin burhanıdır. Allah bütün hakikatiyle kâinatın dünyevi bölümünü kontrol ettiği gibi uhrevi bölümünde de mutlak hakim olan varlıktır. Kur'an, insanın Allah tarafından yaratılıp çoğaltılmasını aynı zamanda ahirette toplanmanın da belirtisi olarak sunar: “*De ki: Sizi yeryüzünde*

¹⁰⁰⁹ Yazır, VI/470-471.

¹⁰¹⁰ Bkz. Yâsîn: 36/78-79; Lokmân: 31/28, Kıyamet: 75/37-40; Kâf: 50/15.

¹⁰¹¹ Bkz. Kâf: 50/43-44

¹⁰¹² Bkz. Casiye: 45/24-26.

¹⁰¹³ Şeybânî, I/341.

¹⁰¹⁴ Müminun: 23/80; Ayrıca Bkz. Yûnus: 10/56; Secde: 32/11; Casiye: 45/26; Kâf: 50/43.

¹⁰¹⁵ Bkz. En'âm: 6/2.

¹⁰¹⁶ Bkz. En'âm: 6/60-62; Müminun: 23/79-82; Vakıa: 56/60

*çoğaltıp yayan O'dur; ancak O'nun huzuruna gelip toplanacaksınız.”*¹⁰¹⁷ Allah, insanı yaratıp yeryüzünde çoğalttığına göre öldükten sonra onları diriltip huzurunda toplamaya da kadirdir; neşri gerçekleştirebilen Allah haşri de gerçekleştirecektir. Bu ifadeler ba'sı inkâr ettikleri gibi haşri de inkâr eden müşriklerin sözlerinin karşılığıdır.¹⁰¹⁸

Allah'ın insan üzerindeki ontolojik hükümlerliliği öldükten sonra dirilme ve hesap vermeye kanıt olduğu gibi aynı zamanda kâfirlerin şüphesine de reddiyedir. Tehdidin basit bir uyarı ve korkutma olmayıp kesin meydana gelecek bir gerçek olduğu bu yolla anlatılır: “Bilesiniz ki, göklerde ve yerde olan her şey Allah'ındır. Yine bilesiniz ki, Allah'ın va'di haktır, fakat onların çoğu bilmez. O hem diriltir hem de öldürür ve yalnız O'na döndürüleceksiniz.”¹⁰¹⁹ Müşrikler, Hz. Muhammed'in inkârcıları ahiret azabıyla korkutmasını yalanlamakta, azabı küçüksemekte ve yapabiliyorsa acele getirmesini istemekteydiler. Hatta bunun için: “Eğer söziünüzde doğru iseniz bu vâdettiğiniz (kıyamet) ne zaman kopacak?”¹⁰²⁰ diyebilmektedirler. Onların bu sözlerine karşın Allah'ın va'dinin hak olduğunun kanıtı, O'nun mülkün sahibi olması ve öldürenin, diriltenin kendisi olduğunun insanlara bildirilmesidir.

Allah ile insan arasındaki ontolojik ilişkiyi ifade eden ayetler aynı zamanda Müslümanlara kulluk bilinci noktasında hatırlatmalar barındırır. Özellikle ölüm üzerinden yapılan bu hatırlatmalarda Müslümanlar'ın dünyevi kaygılardan dolayı Allah'ı unutmasının önüne geçilmeye çalışılır: “Allah, eceli geldiğinde hiç kimseyi (ölümünü) ertelemez. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.”¹⁰²¹ Müslümanın her an ölümle iç içe yaşadığının bilinci diri tutulmakta buna bağlı olarak da ölüme hazırlıklı olması gerektiği hatırlatılmaktadır.¹⁰²² Zira insan dünya ile ilişkisi esnasında oluşacak meşguliyetler nedeniyle Allah'a kul olma bilincini kaybedebilir ki, Medine'de bu tehlike söz konusudur. Her ne kadar ahiret için bir takım ameller yapması gerektiğini bilse de yaşayacağı zamanın daha bitmediğini düşünüp Allah'a karşı görevlerini

¹⁰¹⁷ Mülk: 67/24.

¹⁰¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, X/128.

¹⁰¹⁹ Yûnus: 10/55-56.

¹⁰²⁰ Sebe: 34/29.

¹⁰²¹ Münafıkun: 63/11.

¹⁰²² İbn Âşûr, XXVIII/256.

erteleyebilir. Ayetler ecelleri elinde tutanın Allah olduğunu bildirmekte ve belirlenen ecelin geldiği takdirde pişmanlığın fayda vermeyeceğini Müminlere hatırlatmaktadır.¹⁰²³

Ölüm hakikatini Allah’a bağlayan ayetler savaş alanındaki Müslümanlara yönelik telkinler barındırır. Çünkü savaş alanında gösterilmesi gereken cesaret ancak ölümün kaynağının bilinmesi ile mümkündür. Kur’an yaşamın olduğu gibi ölümün de Allah’ın izni dahilinde olduğunu ifade ederek Müslümanlara cesaret aşılarmaktadır: “*Hiçbir kimse yok ki, ölümü Allah’ın iznine bağlı olmasın.*”¹⁰²⁴ Ayetler, savaşta öldürölme korkusu veya Peygamberin vefatı üzerine ortaya çıkacak olan duygu karşısında Müslümanları teselli etmektedir. Bunun yanında cihada teşvik ve metanet duygusu oluşturmayı amaçlamaktadır. Sonuçta yaratıcının izni ve iradesi dışında hiç bir varlığın hayatının son bulması mümkün değildir. Ölüm salt düşmanın saldırısı veya dünyanın var olan sistemi içinde cerayan eden bir olay olmayıp Allah’ın izniyle gerçekleşen bir süreçtir.¹⁰²⁵

İlahi iradenin insanın ölüm sürecindeki etkinliği üzerinde bir takım tartışmalar yapılmış, Allah’ın ölüme izin vermesi; emir verme, tekvni yaratma, engelleme, salıverme, bilme veya Allah’ın kaza ve kaderi olarak düşünölmüştür. Bunun yanında öldürölün insanın eceliyle mi öldürölldüğü, kaza ve kader içerisinde nasıl cereyan ettiğı tartışılmıştır.¹⁰²⁶ Aslında ayetler Allah’ın ölüm üzerindeki mutlak hâkimiyetine vurgu yaparak Müslümanları teskin etmekte, sabır ve direnişe teşvik etmektedir. Ölüm gerçeğinin insan ruhundaki algılama biçimi sorgulanmakta, özellikle dönemin insanının ölümü algılayış biçimi yeniden inşa edilmektedir. Bu inşa üzerinden korku ve dehşetten uzak, hayatı iki aşamalı olarak gören, dünya hayatına bağlanmayan, sorumluluklarını hakkıyla yerine getiren bir insan yetiştirilir. Ölümle ilgili diğler yaklaşımlar ise Elmalılı’nın ifade ettiğı gibi, “zati ve akli imkân üzerine kurulmuş varsayımlar ve ihtimallerdir”.¹⁰²⁷

¹⁰²³ Derveze, *Tefsîru’l-Hadis*, VIII/464-465.

¹⁰²⁴ Âl-i İmrân: 3/145; Ayrıca bkz. Âl-i İmrân: 3/154, 156; Ahzâb: 33/16.

¹⁰²⁵ Yazır, II/488.

¹⁰²⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, IX/378-380.

¹⁰²⁷ Yazır, II/488.

2.2. AHLAKİ İLİŞKİ

Allah ile insan arasındaki ilişkinin diğer bir boyutu ise ahlakidir. İnsana ait davranışlar için kullanılan ahlakilik ifadesinin Allah'a ait fiillerde kullanılması bir takım anlam karışıklığına yol açacağı aşikârdır. Zatı itibariyle aşkın olan, mahiyeti hakkında konuşulması mümkün olmayan varlığın fiillerini ahlaki diye nitelemek her ne kadar mümkün olsa da beraberinde bazı teolojik problemler doğurmaktadır. Bu nedenle biz burada bir ahlak felsefesi yapmadan Allah'ın insana yönelik fiillerini insanlar açısından değerlendireceğiz. Allah insan ilişkisinin ahlaki yönü derken Allah'ın insana yönelik fiillerinde insanda oluşan mutluluk, mutsuzluk, ceza, mükâfat, huzur, musibet gibi kavramlar üzerinden bir anlamlandırma yapmaya çalışacağız.

İnsan tanrısını hangi özelliklerle tanımlamışsa onunla kurduğu bağ da ona göre farklılık arzeder. Önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi, Kur'an'ın ilk muhatapları olan müşrikler, Allah ile ontolojik bir bağı bireysel düzeyde olmasa bile kozmolojik düzende belli ölçüde kabul ediyorlardı.¹⁰²⁸ Fakat yaratıcı konumunda olan Allah, mahlukatla mikro düzeyde doğrudan ilişki kurmayıp bunun yerine ikincil tanrılar vasıtasıyla asgari biçimde ilişkiyi devam ettiriyordu. İkincil tanrılara ise değişik güçler yüklenmiş olsa bile putperestliğin teolojisinden kaynaklanan sebeplerden dolayı söz konusu tanrılar çoğu zaman toplumda değerlerini yitirebiliyorlardı. Örneğin putlara en üstün değeri vermelerine rağmen onlara olan kulluklarını çok basitleştirmişlerdi. Maddi gücü olanların özel putları varken, olmayanlar ise Kâbe'nin ya da başka bir tapınağın önüne, hoşuna giden bir taş diker, sonra Kâbe'yi veya o tapınağı tavaf eder gibi o taşı tavaf ederdi. Cahiliyyede bir adam yolculuğa çıkıp mola verdiğinde, dört tane taş bulur, bunlardan en güzelini seçip onu kendisine rab ve put edinir, diğer üç tane taşı değersiz görüp tenceresine pişirme taşı olarak kullanırdı. Oradan ayrıldığı zaman o taşları orada öylece bırakırdı.¹⁰²⁹ Putların bu kadar basitleştirilmesi bazen en küçük olaydan dolayı müşrikleri putlara karşı inkâra ve hakarete sürüklemişti. Çıkarlarına uygun düştüğüne veya dualarının kabul olduğuna inandıklarında putlardan memnun olurlar; muradları dışında bir olay gerçekleştiğinde onlara hakaret etmekten geri durmazlardı. Örneğin önemli işleri için putların huzurunda fal okları çekerken istedikleri sonuç çıkmadığında

¹⁰²⁸ Bkz. Müminun: 23/84-89; En'âm: 6/12-13

¹⁰²⁹ İbnü'l-Kelbî, 41.

rahatlıkla putlara saygısızlık yapar ve bunu da önemsemezlerdi.¹⁰³⁰ Aynı şekilde gıda maddelerinden yapılan tanrıları yemekte bir uygunsuzluk görmezlerdi. Hatta bu olaylarla ilgili olarak Hanifeoğullarının helvadan yaptıkları tanrıların yedikleriyle ilgili rivayetler ve bu konuyu anlatan beyitler bulunmaktadır:

اكلت حنيفة ربها زمن التقحم والمجاعة
لم يحذروا من ربهم سوء العواقب والتباعة

“Hanife oğulları şiddet ve açlık zamanında tanrıların yediler.

Tanrıların cezalandırmasından ve hesaba çekmelerinden korkmadılar.”¹⁰³¹

Kısacası onlar için Allah ve putlar bizatihi kâinatın merkezindeki mutlak otorite değildi. Kendi irade ve arzuları Allah ve diğer ikincil tanrıların iradesinden her daim bir adım önde idi. Yaşamlarında gerçekleşen mutluluk, mutsuzluk temelli olayları çıkarlarına uygun olarak kimi zaman Allah’a kimi zaman ikincil tanrılara, kimi zaman ise bunlar dışında dehr, tabiat gibi olgulara nispet ediyorlardı.

Dönemin Yahudi ve Hristiyanları için de durum pek farklı değildi. Hristiyanlar Allah’a çocuk nispet ederek¹⁰³² aslında Allah’ın insan ile ilişkisini sadece ontolojik düzeye indirmekte, insanın yaratıcısıyla kurmuş olduğu diğer bağları koparmaktaydılar. Tanrı insan ilişkisinde Allah’ı aradan çıkararak Hz. İsa üzerinden ilişki kurmaya çalışmaktaydılar. Bu nedenle de ilişkinin bütün kurallarını kendi çıkarlarına uygun olarak belirleyip kendilerini Allah’ın oğulları veya has kulları olarak ifade edebiliyorlardı.¹⁰³³ Yahudiler için ise tanrı sadece onlara hizmet eden yüce otorite idi. Tanrı insan münasebetinde Allah etkin güçtü, fakat ilahi otorite her daim onların lehine çalışmakta idi. O nedenle onlar da Hristiyanlarla birlikte *"Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz."*¹⁰³⁴ diyebiliyorlar, her türlü huzurun kendilerinin hakkı olduğunu belirtiyorlardı.¹⁰³⁵ Allah ile girdikleri ilişkinin bağını duygusal boyuta taşıyıp kendilerini yaratıcının tek dostları olarak lanse edebiliyorlardı.¹⁰³⁶ Ancak burada da münasebetin kuralları Yahudilerin çıkarlarına göre dizayn edildiği ve ilişkide Allah

¹⁰³⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 332.

¹⁰³¹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şuara*, I/621.

¹⁰³² Bkz. Bakara: 2/116.

¹⁰³³ Bkz. Mâide: 5/18

¹⁰³⁴ Mâide: 5/18.

¹⁰³⁵ Bkz. Bakara: 2/111.

¹⁰³⁶ Bkz. Cum'a: 62/6.

kural koyucu olmadığı için söz konusu münasebet etik değerler taşıyor, Yahudilerin çıkarlarına hizmet edebiliyordu. Bu nedenle menfaatlerine ters düşünce “*Gerçekten Allah fakir, biz ise zenginiz.*”¹⁰³⁷ diyebiliyorlardı. Öyleki insanın Allah ile iletişimini ifade eden vahiy, münasebetin kurallarını belirleyen ilahi kelimeler olmaktan ziyade onların menfaatlerini doğrulayan söz konumuna gelmişti. Bu nedenle çıkarlarına uygun olmayan her türlü vahyi reddedebiliyorlardı.¹⁰³⁸ Her iki grup da haham ve rahiplerden oluşan araçlar edinerek Allah-insan bağına koparmaktaydılar. İslam ise Allah ile insan arasındaki münasebeti belli alanlara hapseden inançlara ve düşüncelere karşı çıkmaktadır. Söz konusu ilişkinin kurallarını belirleyen Allah olduğunu bildirmektedir. Bu bağlamda Allah’ın insan ile münasebeti mümin ve inkârcı gruplara karşı ortak bir takım fiil ve sıfatlarla ortaya konurken bazen de aralarında ayrıma giderek her gruba farklı yaklaşımlarda bulunabilmektedir.

2.2.1. Müminlerle İlişki

Allah-insan ilişkisinde yakınlık fiziksel anlamda düşünülmezsizin iki boyutta gerçekleşir. Birincisi Allah’ın, insana uluhiyyetin gereksinimi olarak bilgi düzeyindeki yakınlığıdır.¹⁰³⁹ Bu tür yakınlık Kur’an’da tevhid veya bilinçsel ilişki bağlamında yer bulmuştur. Yakınlığın ikinci boyutu ise insanın Rabbiyle kurmuş olduğu kulluk ilişkisinin sonucunda olumlu veya olumsuz formda gerçekleşir. Negatif veya pozitif ilişki olarak adlandırılabilen bu formlarda yakınlığın pozitif veya negatif olmasını belirleyen insandır. İnsandan kaynaklanan fiiller sonucu Allah hidayet etme, sevgi, merhamet, dostluk, duaların kabulü şeklinde kuluna yakın olurken dalalete sürüklenme, öfke, gazab, lanet, helak anlamında kulundan uzak olur. Bunların yanında gerek inkârcıların gerekse müminlerin Allah ile girmiş oldukları ahlaki ilişkinin ortak paydası imtihandır. Her ne kadar Müminlerin ve inkârcıların imtihanları farklı olabilse de sonuçta iki grup da bir deneme sürecinden geçmektedir.

¹⁰³⁷ Âl-i İmrân: 3/181; Ayrıca Bkz. Mâide: 5/64.

¹⁰³⁸ Bkz. Mâide: 5/70; Bakara: 2/90, 118.

¹⁰³⁹ Öge, *Allah’tan Âleme İlâhi Fiiller*, 205.

2.2.1.1. İmtihan

Kur'an'da imtihan, bela, ibtila, fitne kavramlarıyla ifade edilen deneme süreci Allah'ın insanın hayatını anlamlandırmaya yönelik fiillerindendir. İnsana bahşedilen hayatın akıl ve irade noktasında diğer varlıklardan farklı olması imtihan noktasındaki farklılığı da anlamlı kılmaktadır. İmtihan yaratıcı tarafından bilinen ancak insanlar tarafından bilinmeyen bir takım fiillerin ortaya çıkarılmasıdır. Allah'ın imtihan sonucu çıkan söz konusu durumu bilmesi yapılan işlemin deneme olduğu ve Allah'ın imtihan edici olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.¹⁰⁴⁰ Çünkü imtihan insan nezdinde gerçekleşen bir olaydır ki Allah imtihan için söz konusu takdiri yapandır.

Kur'an'da insana yönelik imtihanlardan bahsedilirken temelde bütün fiiller Allah'a nispet edilir.¹⁰⁴¹ Çünkü insanın imtihanında, deneme sürecinin yeri, zamanı ve çeşidinde Allah'ın ortağı yoktur.¹⁰⁴² İnsan üzerinde sınırsız hükümlanlığı bulunan Allah onu yaratırken veya onun hayatına son verirken bu işlemin anlamsız olmadığını ifade etmektedir. Ölüm ve hayat gerçekliğinin arkasında yatan sebebi imtihan olarak açıklamaktadır: *“O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O, mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır.”*¹⁰⁴³ Çünkü ölüm ve hayat plansız, programsız gerçekleşmiş bir süreç olmayıp bilakis insanların davranış biçimlerini ortaya çıkarmak ve karşılığında bir takım cezaların verilmesini sağlayan sınavdır.¹⁰⁴⁴ İnsanın yaratılması, dünya hayatı içerisinde yaşatılması, zamanı geldiğinde öldürülmesi ve bu evreler içerisinde imtihana tabi tutulması ezelde Allah tarafından kararlaştırılmış bir olgudur.

Allah, ilahi emirde insan varlığının ontolojik gerçeği olan imtihanla ilgili olarak düzenlenemeler yapmış, bir takım unsurlar belirlemiştir. İnsanlar dünyada fiziksel özellikleri, maddi kazanımları noktasında farklılıklar arzeder. Allah bu farklılıkları da kendine nispet ederek imtihanın içinde bir unsur olarak zikretmektedir.¹⁰⁴⁵ Musibet veya güzellik olarak ifade edilebilecek, insanı dünya hayatında ıstırap duyabileceği hastalık, meşakkat, kıtlık, açlık, savaş, mağlubiyet veya haz duyacağı zenginlik,

¹⁰⁴⁰ Öge, *Allah'tan Âleme İlâhi Fiiller*, 283.

¹⁰⁴¹ Bkz. Bakara: 2/155.

¹⁰⁴² Abdulkerim Zeydan, *İlahi Kanunların Hikmetleri (Sünnetullah)*, İhtar Yayınları, İstanbul 1997, 124.

¹⁰⁴³ Mülk: 67/2.

¹⁰⁴⁴ Kutub, VI/3632.

¹⁰⁴⁵ Bkz. En'âm: 6/53; Furkân: 25/20; Yûnus: 10/88; Tevbe: 9/85.

galibiyet, sağlık türü durumlar Kur'an'da imtihanın vesilesi olarak zikredilmekte ve failinin Allah olduğu dile getirilmektedir.¹⁰⁴⁶ İyilik ve güzellikler noktasında ortaya çıkan imtihan vesileleri insanın davranışlarında samimiyetinin de ölçülme aracı olarak zikredilir.¹⁰⁴⁷ Allah'ın birey olarak insana veya insanların oluşturdukları topluluklara sonucunun insan tarafından görülmesi amacıyla, bir takım emir ve yasaklar getirmesi de imtihanın gereği olarak vurgulanır.¹⁰⁴⁸

Allah'ın insanları imtihan etmesi veya imtihan unsurlarının Allah'a nispet edilmesi İslam düşünürlerini farklı tartışmalara sürüklemiştir. İnsanların dünya hayatındaki maddi farklılıklarının Allah'a nispet edilerek imtihanın ögesi olarak zikredilmesi,¹⁰⁴⁹ insanın fiillerinin Allah tarafından yaratılması anlamında düşünülmüştür.¹⁰⁵⁰ İmtihan esnasında Allah'ın kendine inanan kullarına yardımı da¹⁰⁵¹ aynı şekilde fiillerin yaratılması tartışmalarına delil teşkil etmiştir.¹⁰⁵² İmtihan maksadıyla insana Allah tarafından verilmiş olan fayda veya zarar da tartışmaya neden olmuştur. Çünkü söz konusu ilahi fiiller hidayet ve dalaletin oluşmasında etkin rol oynamaktadır. Bu da hidayet ve dalaletin Allah'ın yön verici iradesiyle gerçekleşen bir hakikat mi yoksa insan iradesiyle gerçekleşen bir fiil mi olduğu noktasında tartışmalara sebep olmuştur.¹⁰⁵³ Gerek Müslümanların gerekse İslam dışı grupların imtihanının bildirildiği naslarda "Allah bilsin diye" ifadeleri geçmektedir.¹⁰⁵⁴ Bu ifadeler sonraki dönemlerde Allah'ın ilminin sınırı, ezeliyeti ve teceddüdü tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.¹⁰⁵⁵ Denemenin bilgi edinme gayesiyle iyiyi kötüden ayırt etme olduğunu bu nedenle de Allah hakkında deneme fiilinin kullanılamayacağı belirtilmiştir.¹⁰⁵⁶ İslam düşünürleri her ne kadar söz konusu ayetlerden yola çıkarak hakikati idrake çalışmış olsalar bile imtihan ile ilgili ayetlerdeki kullanılan üslubu dönemin mümin ve inkârcı gruplarına yönelik genel ifade üslubu içerisinde değerlendirmek gerekir. Söz konusu ifadelerin aslında bu tartışmalardan ziyade gruplara yönelik bir takım telkinler ve

¹⁰⁴⁶ Bkz. A'râf: 7/94, 141, 130, 168; Âl-i İmrân: 3/140, 167, 186; Sad: 38/34; Bakara: 2/49; Sad: 38/34; Muhammed: 47/31; Enfal: 8/17; İbrâhîm: 14/6; Enbiyâ: 21/35

¹⁰⁴⁷ Bkz. Ankebût: 29/2-3; Ahzâb: 33/11; Saffât: 37/106; Nahl: 16/92.

¹⁰⁴⁸ Bkz. A'râf: 7/163.

¹⁰⁴⁹ Bkz. En'âm: 6/53.

¹⁰⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XII/543.

¹⁰⁵¹ Bkz. Enfal: 8/17.

¹⁰⁵² Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, V/170.

¹⁰⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VI/78.

¹⁰⁵⁴ Bkz. Ankebût: 29/3.

¹⁰⁵⁵ İbn Âşûr, XX/205.

¹⁰⁵⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX/454.

uyarılar içerdği görülmektedir. Bu nedenle daha sonraki süreçte ortaya çıkan bu tür teolojik/felsefi tartışmaların etkisiyle veya baskısıyla Kur'an'daki gerçek hedef kaçırılmamalıdır.

İnsan doğumdan ölüme kadar yaşamış olduğu hayat döngüsü içerisinde zarar ve fayda mahiyetinde olaylar yaşar. Oluşan durumları onun için çıkar kaybına, olumsuz sonuca sebep oluyorsa zarar; bir takım hazlar oluştuyorsa fayda olarak adlandırılır. Dünyada yaşamış olduğu her türlü kötü hal, şiddet, fakirlik gibi haller zararların kapsamı alanında olup fayda ise bu durumun zıttıdır.¹⁰⁵⁷ Kur'an, insanın zarar ve fayda algısı üzerinden hareket ederek sözkonusu olayları Allah'a nispet etmektedir. Burada zarardan kasıt kötülük anlamında olmayıp insan tarafından olumsuz algılanan durumlardır. İslam kelamında Allah ile insan arasındaki ilişki genelde ontolojik boyutta düşünüldüğünden bu tür naslar sürekli olarak tartışmalara delil olarak sunulmuştur. İmtihan amaçlı yaratılmış sistemin sonucu olarak kişinin yaşamış olduğu dünyevi ve uhrevi olumsuzlukların sorumluluğunu hatırlatan naslar lütuf tartışmaları içerisinde değerlendirilmiştir.¹⁰⁵⁸ Aynı şekilde inkârcıların özellikle ahirette sorumluluklarını reddedip mazaretler sunmalarına karşılık bahanelerinin reddedilecek olması da fiillerin yaratılması münakaşalarını beraberinde getirmiştir.¹⁰⁵⁹ İyiliklerin ve kötülüklerin Allah'a nispet edilmesi takdir ve kaza mahiyetinde düşünülmüş,¹⁰⁶⁰ tevhidi anlatım bağlamında iyiliklerin ve kötülüklerin Allah'a nispeti, iman ve küfrün yaratıcısının kim olduğu tartışmalarına zemin oluşturmıştır.¹⁰⁶¹ Allah'ın musibetler aracılığıyla kullarını imtihan etmesi, hidayet karşılığında onlara faydalar sağlaması va'd-va'id tartışmaları çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹⁰⁶² Ayrıca insanın zararlar, musibetler aracılığıyla imtihana tabi tutulması, hidayet ve dalalette ilahi iradenin rolünün hangi düzeyde olduğu münakaşasını doğurmuştur.¹⁰⁶³ Aslında zarar ve fayda ifade eden, bazen Allah'a bazen de insana nispet edilen olayların naslarda dile getirilmesi muhatapların inanç yapılarına, yaşadıkları olaylara ve nasların vurgu alanlarına göre anlaşılması gerekmektedir.

¹⁰⁵⁷ İbn Manzûr, IV/482.

¹⁰⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV/604.

¹⁰⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIV/604-606.

¹⁰⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, III/265.

¹⁰⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X/145 vd.

¹⁰⁶² Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, X/156.

¹⁰⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX/673.

Kur'an'da Müslümanın da Allah tarafından imtihana tabi tutulduğu birçok ayette belirtilmektedir. Allah Teâla kulunun sabrını ve imanını ölçmek maksadıyla menfaat ve faydayla sınıadığı gibi aynı zamanda hoşuna gitmeyen şeylerle de imtihana tabi tutabilir.¹⁰⁶⁴ “Çaresiz biz sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme ile imtihan edeceğiz. Müjdele o sabredenleri!”¹⁰⁶⁵ Ancak Kur'an'da Müminlere yönelik imtihanın daha çok meşakkat boyutuna dikkat çekilmiştir. Mekke'de müminlere yönelik deneme süreci, şiddet ve zulmün en ağır şekilde hissedildiği bir atmosferde iman üzerinden anlatılır. Özellikle insanların iman anlayışlarına eleştiriler getirilerek imanın sadece dille ifade edilen inanç olmadığı vurgulanır.¹⁰⁶⁶ Müminlerin bu dönemde çektikleri eziyetler göz önünde bulundurularak imanın kişiye bir takım sorumluluklar yüklediği belirtilir. İman eksenli oluşturulan sınavın Rahman'ın yeryüzünde insanlara yönelik değişmez kanunu olduğu ifade edilir.¹⁰⁶⁷ İman eksenli deneme sürecinde inananların imanları için özveride bulunmaları, her türlü meşakkatte imanlarına sarılmaları anlatılmakta, gerçek müminlerin ve değerlerinin de bu minvalde belirleneceği belirtilmektedir. Böylece zulüm karşısında Müminlerin dayanmaları ve imanlarına sadık kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Medine'de ise imtihanın ikinci boyutu devreye girer. Burada imani bir imtihandan ziyade imanın oluşturduğu davranış biçimlerine yönelik eğitim söz konusudur. Müslümanlar Medine'ye hicret ederek belki bir takım eziyetlerden kurtulmuşlardı. Fakat içlerinde var olan korku hala devam etmekte idi. Çünkü Medine'de onları, maddi sıkıntılar, savaşlar, çatışmalar ve münafıkların tutumları gibi meşakkatler çevrelemişti.¹⁰⁶⁸ Bunun yanında karşılarındaki muhalif kitlenin her türlü oyunları, hileleri, fitne ve propagandaları da Müslümanlar için bir imtihan vesilesi haline gelmişti.¹⁰⁶⁹ Öyleki gerek sahabilere gerek Hz. Muhammed'e karşı psikolojik savaş sürdürülmekte idi. Örneğin Ka'b b. Eşref'in Hz. Muhammed ve Müslümanlara karşı şiirleriyle, hicivleriyle hakaret ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁴ Kurtûbî, I/387.

¹⁰⁶⁵ Bakara: 2/155; Ayrıca Bkz. Âl-i İmrân: 3/140, 167

¹⁰⁶⁶ Kutub, V/2719.

¹⁰⁶⁷ Bkz. Ankebût: 29/2-3.

¹⁰⁶⁸ Karaman ve diğ., I/241.

¹⁰⁶⁹ Bkz. Âl-i İmrân: 3/186.

¹⁰⁷⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, VII/455-456.

Medine’de deneme süreci karşıt gruplar üzerinden olabileceği gibi bizzat Allah’ın emir ve yasakları veya Hz. Muhammed üzerinden de gerçekleşebilmektedir.¹⁰⁷¹ Bu imtihan şekillerinde kişinin ilahi buyruklar karşısında hassasiyeti ve samimiyeti ölçülmektedir. İmanın Müslümanın şahsiyetinde tamamen bütünleşmesi ve ona göre davranışlarına etki etmesi istenmekte bunun ortaya çıkarılabilmesi için imtihana tabi tutulduğu belirtilmektedir. Takva eksenli bu imtihan şeklinde Allah’ın sınırları belirlenmekte, Müslüman bu sınırlar noktasında uyarılmaktadır. Bu deneme sayesinde Müslümanın şahsiyetinde olgunlaşma, kalplerde takva hedeflenmektedir. Sonuç olarak hayatı sadece maddi uğraşlardan ibaret gören bir nesil, imanla başlayan yeni süreçte din eksenli bir yaşam algısına sahip olmuş ve “imtihan” dediğimiz olguyla Allah’a karşı sorumluluk bilincine kavuşacağı farklı bir yaşam sürecine sahip olmuştur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi sonraki dönemlerde imtihanın iyiyi ve kötüyü ayırt etme bağlamında bilgi edinme amaçlı olduğu bu nedenle Allah için imtihan fiilinin kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmıştır. Ancak Müslümanlara yönelik imtihanı ifade eden ayetler bu tartışmaların dışında düşünülmesi gerekir. Müslümanların değişik şekillerde saldırılara uğrayabilecekleri, maddi ve ruhi zayıatlar verebilecekleri hatırlatılmaktadır. Bütün bu saldırılar karşısında inananlar sabra çağrılmakta ve inançsızlara karşı mücadelede tahammül etmeleri teşvik edilmektedir. Yine Müslümanların bir takım zorluklarla, meşakkatlerle sınava tabi tutulacakları belirtilerek Müminlere inançsızlar karşısında psikolojik destek sunulmuştur. Ayrıca bütün bu imtihanların neticelerinde başarılı olanlara yönelik dünyevi ve uhrevi müjdeler verilmektedir. İmtihanın neticesinde başarılı olanların Allah’ın merhametini hakettikleri bildirilerek uhrevi müjdeler verilirken savaş gibi zor süreçlerde ilahi yardımın ulaşacağı bildirilere dünyevi müjdeler verilmiştir.¹⁰⁷²

Allah’ın insan üzerindeki tasarrufunu, kudretini ifade eden ayetlerde Peygamber ve Müminlere, imtihanları gereği yaşadıkları olaylarda Allah’ın etkin rolü hatırlatılır. Buna göre alemde zarar ve fayda başta olmak üzere meydana gelen her şey ilahi bilgi ve hüküm çerçevesindedir.¹⁰⁷³ Müslümanın yaşamdan ölüme yaşadığı her türlü olay karşısında Allah’a teslim olması, oluşların mutlak etkeninin Allah olduğunu bilmesi ona

¹⁰⁷¹ Bkz. Mâide: 5/94; Hucurât: 49/3.

¹⁰⁷² Bkz. Enfal: 8/17.

¹⁰⁷³ Zuhaylî, XXVIII/250.

psikolojik açıdan destek sağlayacak, tevekkül etmesini neden olacaktır.¹⁰⁷⁴ Ayrıca mümin ilahi iradenin her şeyin üzerinde olduğunu bilirse Allah onun kalbine sabır lütfeder, iman üzerinde kalması noktasında muvaffak kılar ve zafer bahşeder.¹⁰⁷⁵ Bu vurgunun değişik bir ifadesini Hz. Peygamberin hadislerinde de görmekteyiz: “*Müminin durumuna gerçekten hayret edilir. Zira her durumu onun için hayır sebebidir, bu özellik sadece müminlerde bulunur. Çünkü sevinecek olsa şükreder bu onun için hayırdır, başına bir bela gelse sabreder bu da onun için bir hayırdır.*”¹⁰⁷⁶ Zarar ve fayda üzerindeki etkin kuvvetin Allah olduğunu hatırlatan ve Müslümanları muhatap alan ayetlerde, özetle; dünya hayatının deneme alanı olduğu, her türlü olayda Allah’ın izninin geçerli olduğu bildirilir. Müslümanların musibetleri büyütmeden, isyan içerisinde olmadan Allah ve Rasulüne taatlerine devam etmeleri istenir. Bunun karşılığında ise Allah’ın zaferi ve başarıyı lütfedeceği hatırlatılır.

2.2.1.2. Hidayet

İslam kelamında Allah’ın insan iradesi üzerindeki etkin rolü daima tartışılmıştır. Allah insan ilişkisi bağlamında insan hürriyeti, hidayet ve dalalet konuları kader inancı ekseninde düşünülmüştür. Özellikle hidayet ve dalaletin Allah’tan olduğunu ifade eden naslar bu tartışmaların temel delilini oluşturmuştur. Hidayet ve dalaletin Allah’ın iradesiyle gerçekleştiğini bildiren naslar Cebri düşünce içinde değerlendirilmiş, söz konusu fiillerde kulun iradesi yok sayılmıştır.¹⁰⁷⁷ Mutezile düşüncesinde ise hidayet ve dalalet kavramları tevfik, lütuf, hızlan kavramları çerçevesinde düşünülmüştür.¹⁰⁷⁸ Allah’ın saptırması; isimlendirme, hükmetme, saptıklarını haber verme, lütfu eksik bırakma şekillerinde anlaşılmıştır.¹⁰⁷⁹ Ehl-i sünnet kelamcıları ise hidayet ve dalalet tartışmasını fiillerin yaratılması alanına çekmiş; hidayeti mümine has lütuf olarak düşünüp kişide imanın yaratılması olarak algılamıştır. Dalalet ise ilahi adalet gereği yine insanda sapkınlığın yaratılmasıdır.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁴ Bkz. Teğabün: 64/11-13; Âl-i İmrân: 3/153.

¹⁰⁷⁵ Haşr: 59/2-4.

¹⁰⁷⁶ Müslim, Zühd 64.

¹⁰⁷⁷ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yayınları, İstanbul 1997, 72-74.

¹⁰⁷⁸ Bkz. Zemahşeri, II/695.

¹⁰⁷⁹ Sinan Öge, *İslam Kelamcılarında Lütuf Teorisi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015, 123.

¹⁰⁸⁰ Öge, *İslam Kelamcılarında Lütuf Teorisi*, 117-120.

İnsanı dünyanın fiziksel şartlarına en uygun maddi özelliklerde yaratan Allah kendiyile olan ilişkisini devam ettirebilmesi için de manen donanımlı yaratmıştır. Allah insan ilişkisinin sağlıklı zeminde var olabilmesi, söz konusu ilişkinin hikmet ve adalete uygun olarak devam edebilmesi için insana irade bahşetmiştir. Hidayet ve dalalet konusunda ortaya konulan eylemlerin karşılığında ceza ve mükâfat vereceğini bildirmiştir. Belirtilen ceza veya mükâfatın ilahi adalete uygun olabilmesi için kişinin iradi eylemlerinde özgür olması şarttır. Bu nedenle Kur'an'da ki birçok ayet, hidayet ve dalaletin insanın hür iradesiyle gerçekleştiğini bildirmektedir.¹⁰⁸¹ Bununla birlikte özellikle hidayet noktasında yine insandan kaynaklanan davranışlar neticesinde Allah'ın pozitif ayırma bulunabileceği belirtilmiştir.¹⁰⁸² Hidayetin ehl-i sünnetin anladığı şekilde yaratma anlamında kalbe yapılacak özel bir müdahale mi yoksa insan iradesini destekleyici itici bir güç mü olduğu Kur'an'da açıkça ifade edilmemektedir. Ancak tevfik manasındaki sözkonusu olumlu katkı her ne şekilde olursa olsun, *“Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirtinceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez”*¹⁰⁸³ ayetinde belirtildiği şekilde, imtihanın mahiyetini bozmayacak şekilde cereyan eder. Yine Allah'ın insan için hidayet vesilesi olarak kullandığı vahiy eksenli öğüt, ilahi iradenin bizzat yaratma mahiyetinde bir müdahalesiyle etki etmez. Bilakis hür iradeleriyle bu öğütlere kalplerini açanlar için fayda sağlar.¹⁰⁸⁴ Fakat Allah, küfürde inat eden, her türlü delile karşı inançsızlıkta şartlanan insanlar için *“Allah fâsıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”*¹⁰⁸⁵ buyurarak aynı pozitif ayrımcılığı yapmamıştır. Küfür, sapıklık bizzat kişinin hür iradesiyle, tavırlarıyla, fiilleriyle benimsemiş olduğu inanç ve davranış şeklidir ki kişi bu inancı seçtiğinde dalalet onun için artık hak edilmiş bir gerçeklik olur.¹⁰⁸⁶

Hidayetin Allah'a nispeti peygamberlerin ve vahyin hak oluşuna da delalet etmekte, bu çerçevede hidayete erişen kişileri de müjdelemekte ve övmektedir. Çünkü hidayet, Allah'ın peygamber ve vahiy göndermesi sonucu insanları gafletten uyandırması, bunun yanında inkâra karşı iman noktasında pozitif ayrımcılık

¹⁰⁸¹ Bkz. Kâf: 50/27; Yâsîn: 36/23-24; Kalem: 68/7; Müzzemmil: 73/19; Tekvir: 81/27-28; Abese: 80/11-12; Şems: 91/9-10; A'râf: 7/174; Furkân: 25/17-19; Nahl: 16/125; Zümer: 39/41; En'âm: 6/104-105; Neml: 27/92; İsrâ: 17/63; Yûnus: 10/108-109. vb.

¹⁰⁸² Bkz. A'râf: 7/57-58; Hucurât: 49/7-8; Tegâbün: 64/11; Muhammed: 47/17.

¹⁰⁸³ Ra'd: 13/11; Ayrıca Bkz. Enfal: 8/53.

¹⁰⁸⁴ Bkz. Kâf: 50/36-37; A'râf: 7/154, 203; Yâsîn: 37/11; Neml: 27/81; Rûm: 30/52; Tekvir: 81/27-28

¹⁰⁸⁵ Tevbe: 9/80; Ayrıca Bkz. Nahl: 16/104.

¹⁰⁸⁶ Bkz. A'râf: 7/30.

yapmasıdır.¹⁰⁸⁷ “*Cennette altlarından ırmaklar akarken gönüllerinden kini çıkarıp atarız. "Bizi buraya eriştiren Allah'a hamdolsun. Eğer Allah bizi doğru yola iletmeseydi, biz doğru yolu bulamazdık. And olsun ki Rabbimizin peygamberleri bize gerçeği getirmiştir."* derler.”¹⁰⁸⁸ Allah’ın görevlendirmiş olduğu elçiler ve onlar aracılığıyla insanlığa bildirilmiş olduğu ilahi kanunlar Allah’ın hidayeti olarak sunulmaktadır. Bunun yanında bu hidayeti kabul edenler de yaratıcının hidayet etmekle özel muamelede bulunduğu insanlardır ki böylece de müminler taltif edilmiş olmaktadır: “*Allah, doğru yola gidenlerin hidayetini artırır.*”¹⁰⁸⁹ Ancak bu özel muamele ve karşılık, hikmetsiz bir şekilde ilahlık yetkisinin sınırsız kullanımı anlamında olmayıp insanın göstermiş olduğu belli ölçüdeki başarının sonucudur ki, bu da tevfihtir.¹⁰⁹⁰

2.2.1.3. Sevgi / Rıza

Allah insan ilişkisinde aradaki yakınlığı ortaya koyan en önemli kavram sevgidir. Kur’an ve hadiste yaratıcının kullarına karşı sevgisinden bahsedilir. Önceki bölümde de bahsettiğimiz, mahlûktan halika yönelik sevgi bağında tevhidi esas alan İslam, aynı zamanda Allah’ın insana yönelik sevgisini de yaratıcının önemli vasıflarından saymaktadır. Sevginin insan benliğinde var edilmesi dahi Allah’ın varlığının delili olarak sunulmaktadır.¹⁰⁹¹ Sevgiyi varlığının delili olarak ortaya koyan Allah belli özelliklere sahip kullarına karşı da sevgi bağını ön plana çıkarmıştır. Allah’tan insana yönelik sevgi ifadeleri, kul-tanrı arasında maddi unsurlarla algılanmayan bir yakınlıktır.

Kur’an’da Allah ile insan arasındaki yakınlığı ifade eden rahmet kavramı bütün insanlık için kullanılmış; sevgi (muhabbet) kavramı ise belli özellikleri taşıyan Müslümanlar için kullanılmıştır. Bu bağlamda Allah, muhsinleri¹⁰⁹², tevbe eden ve çok temizlenenleri¹⁰⁹³, muttakileri¹⁰⁹⁴, sabredenleri¹⁰⁹⁵, tevekkül edenleri¹⁰⁹⁶, adaletli

¹⁰⁸⁷ İbn Âşûr, VIII/132.

¹⁰⁸⁸ A’râf: 7/43; Ayrıca Bkz. A’râf: 7/89; Yûnus: 10/25; Hac: 22/16; Tâhâ: 20/49-50; İnsan: 76/3.

¹⁰⁸⁹ Meryem: 19/76; Ayrıca Bkz. Muhammed: 47/17; Zümer: 39/22.

¹⁰⁹⁰ Zemahşeri, III/38.

¹⁰⁹¹ Bkz. Rûm: 30/21.

¹⁰⁹² Bkz. Mâide: 5/13, 93; Bakara: 2/195; Âl-i İmrân: 3/134, 148.

¹⁰⁹³ Bkz. Bakara: 2/222; Tevbe: 9/108.

¹⁰⁹⁴ Bkz. Tevbe: 9/4, 7; Âl-i İmrân: 3/76

¹⁰⁹⁵ Bkz. Âl-i İmrân: 3/146.

¹⁰⁹⁶ Bkz. Âl-i İmrân: 3/159.

olanları¹⁰⁹⁷ ve Allah yolunda savaşılanları¹⁰⁹⁸ sevdiğini bildirmiştir. Allah'ın sevgisini ifade eden ayetlerin Müslümanlara yönelik teşvik ve destek mahiyetinde olduğu görülür. İslamın bünyesinde kendilerine yer edinmiş Müminlerin tebliğin ilk gününden beri çektikleri her türlü sıkıntı ve zorluğa karşı elde ettikleri mükâfat herşeyden önce Allah'ın sevgisidir.¹⁰⁹⁹

İlahi sevgiyi kazanmak için sadece Müslüman olmak yeterli sayılmamakta, bunun yanında bazı vasıflar ön plana çıkmaktadır:

a) Bireyin iyilikte bulunması sevginin şartları arasında sayılmaktadır. Ancak bu iyilik özellikle Medine'de farklı gruplar arasındaki toplumsal yaşamın devam edebilmesi için Müslümanlara yönelik ahlaki eğitimin bir parçası olarak sunulmuştur. Gerek müşriklerden gerekse ehl-i kitaptan bir takım eziyetler görmüş Müslümanların yaptıkları hatalardan dönenlere karşı affedici olması muhsin olmanın şartları arasında sayılmaktadır.¹¹⁰⁰ Allah'ın sevgisi, artık devlet sayılabilecek güce erişmiş, bireysellikten topluma dönüşmüş, güç elde etmiş Müslümanların güçlerini belirlenen kurallar çerçevesinde kullanması şartına bağlanmıştır.¹¹⁰¹ Gücün adalet sınırları içerisinde kullanılması Müslümanlara yönelik tavsiye olduğu gibi aynı zamanda Medine toplumunun yöneticisi konumundaki Hz. Muhammed'e yönelik bir tavsiyedir.¹¹⁰²

b) İmanın pratik yansımaları da ilahi sevgiyi elde etmenin ön önemli ölçütlerinden biridir. Mekke'de müşriklerden gördükleri eziyet, işkence ve kötülüklerle imtihan olunan Müslümanlar yeni şehirlerinde toplumsal yaşamla, savaşla, ikamet ettikleri devlet yapısını ayakta tutmakla imtihan olunacaklardır. Yeni imtihanın başarılması sonucu elde edecekleri mükâfat ise Allah'ın sevgisi olacaktır.¹¹⁰³ Medine hayatında imtihan bir takım yeni hükümlerin vaz edilmesi ve bunları yerine getirmekle mükellef olanların bu hükümler karşısındaki tavırları da olabilir. Bu tavır müttaki olmanın ve imanın hayata yansımalarının bir göstergesidir. Onlarca yıllık alışkanlıkların bırakılıp

¹⁰⁹⁷ Bkz. Mâide: 5/42; Hucurât: 49/9; Mümtehine: 60/8.

¹⁰⁹⁸ Saf: 61/4.

¹⁰⁹⁹ Öge, *Allah'tan Âleme İlahi Fiiller*, 206.

¹¹⁰⁰ Ebüssuûd, III/16-17.

¹¹⁰¹ Bkz. Tevbe: 9/4, 7; Hucurât: 49/9; Mümtehine: 60/8.

¹¹⁰² Bkz. Mâide: 5/42.

¹¹⁰³ Bkz. Bakara: 2/195; Âl-i İmrân: 3/134; 148.

yeni hükümlere tabi olma, Rahman'ın hükümlerine boyun eğme, O'ndan kuluna doğru akacak olan sevgiyi kazanmanın yoludur.¹¹⁰⁴

c) İmanın davranışsal boyutu ortaya konulduğunda önceden yapılmış, bilinçsiz olarak fiiliyata dökülmüş hataların affedilmesi Allah'ın sevgisiyle ifade edilir.¹¹⁰⁵ Böylece bir takım haramlar teşri edilmeden önce bu hatalar içerisinde ölmüş Müslümanların uhrevi keyfiyetleri açıklanmış ve akıllardaki sorular ortadan kaldırılmış olur. Nitekim içki yasağı vahyedildiğinde, Müslümanlar emre muhatap olmadan vefat eden kişilerin halleri hakkında şüphe duymuş ve tedirgin olmuşlardı.¹¹⁰⁶ Allah, kulları üzerindeki sevgi vasfını ortaya koyarak müslümanlardaki kaygıyı yok etmiştir.

d) Medine'ye hicretle birlikte Müslümanlar yeni bir topluluk kurmuşlardı ve önlerinde iki büyük imtihan söz konusu idi. Bunlar tek vücut olmak ve birlikte mücadele içerisinde bulunmak. Yeni mücadele şeklinde içlerindeki en büyük engellerden biri de münafıklardı. Mücadele esnasında ortaya attıkları yalanlar, ikiyüzlü davranışlar Müslümanların moralini bozmakta, birliğini dağıtabilmekteydi.¹¹⁰⁷ Rahman, aynı ideal etrafında toplanmış Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde mücadele etmesini isteyerek¹¹⁰⁸ sevgisini yeni imtihan biçiminde başarılı olmaya bağlamaktadır.

Sonuç olarak Allah'ın sevgisi imanın gündelik hayattaki imtihana karşı vermiş olduğu olumlu karşılıktır. Medine'de zikredilen ayetlerde ilahi sevgi için bir takım grift meseleler söz konusu iken Mekke'de bu durum daha yalın ve basittir. Sevginin koşulu iman ve salih ameldir: *"İman edip de iyi davranışlarda bulunanlara gelince, onlar için çok merhametli olan Allah, (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır."*¹¹⁰⁹

2.2.1.4. Merhamet

Yaratıcı ile mahlûkat arasındaki ilişkide yakınlığı ifade eden en önemli kavramlardan biri de merhamettir. Rahmet; rızıklandırma, hikmet, yardım gibi birçok vasfı bünyesinde bulundurmaktadır.¹¹¹⁰ Allah mahlûkata kendini bildirirken insan ile

¹¹⁰⁴ Bkz. Bakara: 2/222; Âl-i İmrân: 3/76.

¹¹⁰⁵ Bkz. Mâide: 5/93.

¹¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, III/610.

¹¹⁰⁷ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII/106.

¹¹⁰⁸ Bkz. Saf: 61/4; Âl-i İmrân: 3/146.

¹¹⁰⁹ Meryem: 19/96.

¹¹¹⁰ Ulutürk, 115.

arasındaki çizgiyi tenzih diliyle açıkça çizmekte ve dönemin yalancı tanrılarının veya tanrı vasfı yüklenen varlıkların insan zihninde oluşturduğu anlayışı yok etmektedir. Buna karşılık kendini tanıtırken zorunlu olarak muhatabın dilini ve onun aklının sınırlarını kullanmaktadır. Bu bağlamda Allah kuluna karşı, mahlûka ait özellikler dışında merhametlidir ki izafe edilen rahmetle onun kullarına olan her türlü ihsanı ve lütfu kastedilir.¹¹¹¹ Ancak Allah her türlü koşulda ve her türlü varlığa karşı mutlak merhamet sahibi olmayıp merhameti ve azabı dengelidir.

İlahi rahmetle ilgili olarak İslam düşünürleri arasında bir takım tartışmalar çıkmıştır. “Rahmet”, “hayrı ulaştırmak” manasında Allah’ın fiili sıfatı mı yoksa “ulaştırmayı irade etmek” anlamında zati sıfatı mıdır?¹¹¹² Allah’ın kendisine merhameti yazması vucubiyet midir?¹¹¹³ gibi sorular bunların bazılarıdır. Ayrıca Müminlere yönelik merhameti, affı ifade eden ayetler üzerinden büyük günah meselesi konuşulmuş, büyük günah işleyenlerin affedilip affedilmeyeceği tartışılmıştır. Özellikle ehl-i sünnet âlimleri ayetlere binaen büyük günahların affedilebileceğini söylemişlerdir.¹¹¹⁴ Allah’ın rahmeti ve inayeti sonucu insanların şeytana uymaması da kader tartışmalarına yol açmış bu bağlamda özellikle Mutezile tarafından rahmet, peygamber ve vahiy gönderilmesi olarak düşünülmüştür.¹¹¹⁵ Ancak kelami tartışmaların ötesinde Kur’an da Allah’ın merhametinin zikredildiği alanlar belirli özellikler taşıdığı gibi aynı zamanda bir takım sonuçları hedefler.

İnsanla olan ilişkisinde merhamet ve gazap sıfatlarını kendinde bulundurduğu halde afv ve merhameti her daim önde tutan Allah’ın, merhametinin en belirgin şekilde altının çizildiği döngü günah alanıdır. Kur’an ve sünnet Allah’ın günahkârlara karşı daima affedici ve merhametli olduğunu belirtir. Günahkârları affetmesi Rahman’ın merhametinin eseridir. Bu nedenle birçok ayet-i kerimde Rahman ve Ğafır isimleri beraber zikredilir.¹¹¹⁶ Aynı şekilde rahmetin tezahürlerinden birisi de Allah’ın tövbe edenlere karşı affedici olmasıdır ki, tövbelere karşı affedici olma ve rahmet sıfatı da

¹¹¹¹ Raşit Küçük, “İslam Kültüründe Sevgi İçin Kullanılan Kavramlar”, *İslam Ahlakı ve Sevgi 2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 87.

¹¹¹² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIV/282.

¹¹¹³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIII/6.

¹¹¹⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVII/464.

¹¹¹⁵ Zemahşeri, I/542.

¹¹¹⁶ Bkz. Bakara: 2/173, 183, 192, 199; Âl-i İmrân: 3/31; Nisâ: 4/25; Mâide: 5/3; En’âm: 6/54; A’râf: 7/153 vb.

yine birçok ayet-i kerimede beraber zikredilir.¹¹¹⁷ Allah insan ilişkisinde insandan kaynaklanan hatalar nedeniyle ortaya çıkan günah sürecinde rahmetin daima hatırlatılmasıyla iki zümreye belirli mesajlar verilir. İki zümreyi de ilgilendiren ortak mesaj insan fıtratının günaha her daim meyilli olmasıdır: “*Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, Rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.*”¹¹¹⁸ Allah Teala, insan tabiatının, nefsinin kötü duygulara bürünerek günaha sürüklenebileceğini bildirmiştir.¹¹¹⁹ Buna karşılık kullarına rahmet yolunu açarak onları daima affedebilecek bir Rableri olduğunu hatırlatmış ve böylece ümit içinde bulunmalarını sağlamıştır ki bu da Allah’ın kullarına lütfudur.

Rahmet, Kur’an’da cennet ve ahiretteki diğer nimetler olarak da zikredilmiş, Allah’ın samimi müminlere yönelik uhrevi güzelliklerinin adı olmuştur.¹¹²⁰ Zira ilahi rahmetin en büyük göstergesi iman edenler için ahirette ortaya çıkacaktır. Dünyada iken rahmetin ontolojik boyutundan bütün mahlûkat faydalanmış, kişinin gerek maddi gerekse manevi gereksinimleri Allah’ın rahmeti gereği karşılanmıştır. Allah kıyametten başlayıp cennete giden yola kadar uhrevi âleminde imanında sabitkadem olan müminlere rahmet kapısını sonuna kadar açık tutmuştur: “*Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlüne itaat ederler. İşte onlara Allah rahmet edecektir. Şüphesiz Allah azîzdur, hikmet sahibidir.*”¹¹²¹ Samimi müminleri muştulamak, övmek ve onları Allah’a, peygambere ve Kur’an’a itaata teşvik etmek maksadıyla ahiretteki nimetler rahmet olarak adlandırılır. Bu, Müslümanların moral ve motivasyonunu ayakta tutmanın da adımıdır. Özellikle Medine’de Müslümanların içerisinde kalben iman etmeyip gösteriş ve korkudan dolayı iman ettiğini söyleyen inkârcı münafıklar bulunmaktaydı. Allah, rahmetini yani cenneti müslüman olduğunu söyleyenler içerisinde hangi özelliklere sahip kişilerin elde ettiğini ifade ederek gerçek müminleri müjdelemektedir. Mekke’de ise rahmet ilahı gazabın uhrevi görünümüyle

¹¹¹⁷ Bkz. Bakara: 2/37, 54, 128, Tevbe: 9/104; Hucurât: 49/12; Nisâ: 4/16 vb.

¹¹¹⁸ Yûsuf: 12/53.

¹¹¹⁹ Bursevî, IV/275.

¹¹²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XVI/101.

¹¹²¹ Tevbe: 9/71; Ayrıca Bkz. Tevbe: 9/21, 99; Bakara: 2/157, 218; Âl-i İmrân: 3/8, 107, 132, 157; Nisâ: 4/100, 152, 175; A'râf: 7/63, 204; Hadîd: 57/13.

beraber zikredilerek kâfirlere korku salınmakta ve müminlere güven verilmektedir.¹¹²² Çünkü rahmet; Allah Teâla'nın ahiretteki nimeti olduğu gibi aynı zamanda yokluğu da azap olarak ifade edilir. Fakat rahmetten uzak olma Allah'tan mahlûka yönelik bir fiilin etkisi olmayıp bilakis mahlûktan Allah'a yöneliş hareketin neticesidir: *“Allah'ın âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edenler -işte onlar- benim rahmetimden ümitlerini kesmişlerdir ve onlar için acıklı bir azap vardır.”*¹¹²³

Müslümanlara yönelik rahmeti ifade eden Mekki ayetlerde genelde kişinin müslüman olmadan önce işlediği günahlar hatırlatılmakta, günahların cehaletle işlendiği bildirilmekte ve tövbe edildiği takdirde Allah'ın rahmeti vadedilmektedir.¹¹²⁴ *“Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Rabbiniz merhamet etmeyi kendisine yazdı. Gerçek şu ki: Sizden kim, bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tevbe edip de kendini ıslah ederse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”*¹¹²⁵ Bunun yanında İslam'la tanıştıktan sonra cehaletle veya zorlama ile günah işleyen kişinin tövbe edip kendini düzelttiği takdirde bağışlanacağı müjdelenmektedir.¹¹²⁶ Zira cehalet; kasıt olmaksızın, sonucunu bilmeden hareket etme veya zorla bir işi yapma demektir.¹¹²⁷ Ayrıca iman, rahmeti kazanmanın ana vesilesi olarak sunulmaktadır.¹¹²⁸ Sonuçta Mekki ayetlerde Allah'ın rahmeti hatırlatılarak iman ön plana çıkarılmakta, kişinin İslam'dan önce veya zorla yaptığı hatalardan dolayı ümitsizliğe kapılmaması istenmektedir.

Hız. Peygamber dönemindeki ilk Müslüman halka, Mekke'den sonra Medine'de kendilerini yeni bir hayatın içinde bulmuşlardı. Topluluğun alışkanlıkları, hayat şartları, karşılaştıkları olaylar değiştiği gibi aynı zamanda vahyin insana yönelik çizgisi de değişmiş; Mekke'de karşılaşmadıkları yeni sorumluluklar yüklenmişti. Örneğin sosyal yaşamı düzenleyen normlar, helaller, haramlar, cihad emri vb. hükümler Rahman'ın yeni yaşam koşullarında belirlemiş olduğu imtihan vesilelerindendi. Vahyin ilk muhatapları olan Müslümanlar, tayin edilen kurallar karşısında değişik vaziyet göstermekte, kimi zaafılarından dolayı hükümleri aksatalabilmekte, kısacası ilahi

¹¹²² Bkz. Casiye: 45/30; Fussilet: 41/32.

¹¹²³ Bkz. Ankebût: 29/23; Tur: 52/28; Duhan: 44/42; En'âm: 6/16, Zümer: 39/9.

¹¹²⁴ Zuhayli, VII/219.

¹¹²⁵ En'âm: 6/54; Ayrıca Bkz. En'âm 145; A'râf 7/153; Nahl: 16/115, 119.

¹¹²⁶ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, IV/97; Bkz. Nahl: 16/110;

¹¹²⁷ Zemahşeri, II/29.

¹¹²⁸ A'râf: 7/56

emirlere aykırı davranabilmekte idiler. Allah, Müslümanların yeni buyruklar karşısında takındıkları hatalı tavırlardan dolayı ümitsizliğe kapılmayıp, kulluklarına devam etmeleri için rahman sıfatını, merhametini ön plana çıkarmaktadır. Nitekim Müslümanların günahlarına karşı Allah'ın rahmetinin vurgulandığı ayetlerin genelde Medine'de nazil olduğu görülmektedir: “*Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadetmiştir; ama mücatidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır. Kendinden dereceler, bağışlama ve rahmet vermiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*”¹¹²⁹

Ayetler, Allah'ın, merhametiyle muhataplarına umut vermesi özellikle inkârcı gruplar karşısında müminlere yardım elini uzatmasının göstergesidir. Mümin erkek ve kadınların zaafı, eksiklikleri, hidayet yolunda önlerine çıkan engeller onları Allah'tan uzaklaştırıp günah işlemelerine sebep olacaktır. Bütün bu durumlara rağmen Allah, inkârcılara azap edecek olan, müminlere ise lütfuyla rahmet etmeye yakın olmaktadır.¹¹³⁰ Rahmetin Medine boyutunda ayrıca bir takım mazeretli durumlardan dolayı yapılan günahlara karşı Allah'ın af ve merhameti de ön plana çıkarılmakta, böylece Müslümanların moral ve motivasyonları canlı tutulmaktadır: “*Allah ve Resûlü için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde, zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulamayanlara günah yoktur. Zira iyilik edenlerin aleyhine bir yol (sorumluluk) yoktur. Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir.*”¹¹³¹

Müslümanların işlediği bir takım günahlar sonucunda ortaya çıkabilecek ve kendilerini helaka sürükleyecek kötülüklerin engellenmesi de yine Allah'ın rahmetinin bir sonucu olarak belirtilmekte, böylece Allah'ın devamlı onların yanında olduğu güvencesi verilmektedir.¹¹³² Allah'ın rahmeti ve inayeti insanların hidayet üzerinde kalmasının vesilesi olarak sunulmaktadır. İmtihan gereği her ne kadar insan hidayet ve dalalet noktasında özgürlüğünü elinde bulunduruyorsa da Allah'ın rahmet ve fazlının

¹¹²⁹ Nisâ: 4/95-96; Ayrıca Bkz. Nisâ: 4/16, 23, 29, 25, 110, 129; Nûr: 24/5, 10, 56, 62; Bakara: 2/178, 226, 286; Ahzâb: 33/59, 73; Hucurât: 49/5, 10, 12; Mümtahine: 60/12; Tahrîm: 66/1; Müzemmil: 73/20; Zümer: 39/53; Enâm: 6/54; Âl-i İmrân: 3/31; Mâide: 5/39, 98; Tevbe: 9/27, 102, 104, 117, 118; Hicr: 15/49; Mümin: 40/7; Mümtahine: 60/7; Tegâbün: 64/14; Hadîd: 57/28; Nûr: 24/22 .

¹¹³⁰ Kutub, V/2885.

¹¹³¹ Tevbe: 9/91; Ayrıca Bkz. Nûr: 24/33; Mücadele: 58/12; Ahzâb: 33/5

¹¹³² Bkz. Nûr: 24/14, 20, 21; Nisâ: 4/83

olmadığı durumlarda insanların çoğunun şeytana uyup delâlete düşeceği daima hatırlatılmaktadır.¹¹³³ Kısacası Medine’de yeni yeni şekillenmiş Müslüman topluluğun sorumluluğunun büyüklüğü anlatılmış ancak bu yükümlülük altında ezilmemeleri ilahi rahmete bağlanmıştır.¹¹³⁴

2.2.1.5. Dostluk

Dünyada varlığını tek başına sürdüremeyen, maddi ve manevi güçlere ihtiyaç duyan insanın, yaratıcısıyla kurduğu en önemli bağlardan biri de dostluktur. Veli kelimesiyle ifade edilen pozitif duygusal bağ anlamındaki dostluk, Kur’an’da olumlu ve olumsuz formlarıyla Müslüman ve inkârcılar için kullanılmaktadır. Ancak bu kullanım şeklinin Mekke ve Medine varyantlarında farklılıklar görülmektedir. Allah Teala’nın inananların dostu olması kelamda Allah’ın Müminlere yönelik lütuf mahiyetinde özel uygulamaları bağlamında tartışılmış, mezhepler arasında farklılıklar oluşmuştur. Özellikle Mutezile ve ehl-i sünnet arasındaki tartışmada lütfun, bütün insanlar arasında müsavi olup olmadığı, belli şartlarda lütfun Allah’a vacip olup olmaması bu tartışmaların önemli konularını oluşturmuştur.¹¹³⁵ Yine dostluk ifadelerinin hidayet-dalalet, aydınlık-karanlık, iman-küfür bağlamında zikredilmesi, iman ve küfrün Allah tarafından yaratılıp yaratılmadığı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.¹¹³⁶ Ancak Kur’an tüm bunların ötesinde Allah ile insan arasındaki ilişkide “dost” kavramını kullanarak şunları hedefler:

Kur’an ilahi dostluktan bahsederken ilk olarak dostluğun mahiyetini, esasını ve işlevini belirtir. Bunu da Allah’ın karşısına koyulmaya çalışılan uydurma tanrılara kıyas ederek yapar ve şöyle der: “Allah, inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince, onların dostları da tâğuttur, onları aydınlıktan alıp karanlığa götürür.”¹¹³⁷ Anlatım aslında hezeyanlarla dolu sahte uluhiyyet anlayışına karşı gerçek ilahlık vasfının söyleniş şeklidir. Çünkü hakiki ilahla edinilmiş dostluğun neticesi dünyada kalp huzuru, dengeli bir hayat, ahirette ise ebedi mutluluktur. Tağutun dostluğu ise şaşkınlıklarla, ihtiraslarla ve daha nice zaaflarla dolu

¹¹³³ Derveze, *Tefsîru’l-Hadîs*, VIII/180.

¹¹³⁴ Bkz. Haşr: 59/22.

¹¹³⁵ Mâtürîdî, *Te’vilatü Ehli’s-Sünne*, II/242.

¹¹³⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, VII/18.

¹¹³⁷ Bakara: 2/257

perişanlıktır. Dostluk, ilahlığın doğrudan karşılığı olarak kullanılır ki bu, ilah ile insan arasında kurulması gereken duygusal bağı da gösterir.¹¹³⁸

Allah ile insan arasındaki olumlu duygusal bağı ifade eden dostluk, aynı zamanda Allah'ın varlık üzerinde yegâne güç olduğunun yani tevhidin de argümanıdır. Medeni ayetlerde de görülen bu anlatım şekli Mekki ayetlerde daha yoğundur. Tevhidin vurgu alanında dost kavramı “efendi”, “sığınılacak tek üstün güç” formuna dönüşür ki bu durum kavramın farklılaşmasından ziyade vurgu alanının farklılaşması sebebiyledir. Ayetlerin muhataplarının müşrikler veya Allah karşısında dünyevi ve zanlarınca uhrevi güçler edinmiş kişiler olduğu dikkate alınırsa konu daha iyi anlaşılır. Böyle bir vurgu biçiminde tevhid inancı dost kavramıyla birlikte bazen Allah ile insanın uhrevi ilişkisi bağlamında cennet ve cehennem betimlemeleriyle zenginleştirilerek muhataplara sunulur: *“Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler. Bilesiniz ki hüküm yalnız O'nundur ve O hesap görenlerin en çabuğudur.”*¹¹³⁹ Bu anlatım şeklinde medeni ayetlerdeki muhataplar ehl-i kitapır.¹¹⁴⁰ Bazen de uluhiyyetin rablık vasfı ön plana çıkarılır ve Allah'ın insan ve kâinat ile girmiş olduğu ontolojik ilişkisi üzerinden tevhid inancı yine dost kavramıyla anlatılır.¹¹⁴¹

İlahi dostluk hiçbir şahıs veya toplum için mutlak olmayıp içerisinde takva gibi bazı şartları taşıyan bir olgu¹¹⁴² olarak, Müslümanlara destek bağlamında Medine ve Mekke'de sıkça kullanılmıştır. Medine'de Müslümanlar belli bir güç edinmiş olsalar da yanı başlarında her an onlarla savaşmaya hazır Mekke inkârcılarıyla, içlerinde ise her daim zaaflarını kollayan Yahudi, Hristiyan ve Münafıklarlarla çevrilmişlerdi. Savaş, ekonomik problemler gibi değişik imtihan şekilleri Mekke'de bulundukları dönemden daha fazla yüce bir kudretin dostluğunu, yardımını ve korumasını zorunlu kılıyordu. Böyle bir ortamda Kur'an Müslümanlara, Allah'ın dostluğundan bahsederek psikolojik destek sunmakta, moral ve isteklendirme sağlamakta, her koşulda hidayet üzerine olmaları noktasında teşvik etmektedir. Örneğin Enfal suresinde Allah Teâla Bedir Savaşı'ndaki zaferi işaret ederek ilahi dostluğunu ön plana çıkarmakta ve Müslümanları

¹¹³⁸ Bkz. Sebe: 34/41; Furkân: 25/18; Zümer: 39/3; A'râf: 7/3

¹¹³⁹ En'âm: 6/62; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/70; Ankebût: 29/22; Casiye: 45/10, 19; Duhan: 44/41; Kehf: 18/44

¹¹⁴⁰ Bkz. Nisâ: 4/123, 173; Ahzâb: 33/65.

¹¹⁴¹ Bkz. En'âm: 6/14; Kehf: 18/26; Ankebût: 29/41; Secde: 32/4; Şûrâ: 42/9; Şûrâ: 42/9, 28, 31; A'râf: 7/196; Ahkâf: 46/32; Hûd: 11/20

¹¹⁴² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 45.

teşvik etmektedir.¹¹⁴³ “Eğer (imandan) yüz çevirirlerse, bilin ki Allah sizin sahibinizdir. O ne güzel sahip ve ne güzel yardımcıdır!”.¹¹⁴⁴ Allah’ın inananlara yönelik dostluğu dünyada bu şekilde kendisini gösterdiği gibi ahirette de cennet olarak yansıyacaktır.¹¹⁴⁵ Mekki ayetlerde psikolojik destek mahiyetindeki dostluk ifadelerinin daha çok ahirete yönelik olduğu görülür. Bu da hicretten önce Mekke’deki Müslümanların varlık koşullarıyla alakalı bir durumdur.

Rahman ile inananlar arasında koşulları oluşmuş dostluk, destek anlamı taşıdığı gibi aksi durum da ciddi tehditler, uyarılar barındırmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber şahsında yapılan uyarılar ilahi iradenin aksine yapılan hareketin sonucunun yarımsızlık ve yalnız bırakılma olduğu belirtilir.¹¹⁴⁶ Çünkü gerek Peygamberin gerekse inananların vahiy başta olmak üzere kendilerine sunulan bunca nimetten sonra üzerlerine düşen görev, kâfirlere taviz vermeden, onların heva ve heveslerine uymadan hak dinde sabit kalmaktır.¹¹⁴⁷

Allah-mümin ilişkisinde dostluk, rıza, sevgi, merhamet gibi kavramlar üzerinden pozitif bir ilişki kurulmuş olsa da bazen gazap mahiyetinde kavramlar ışığında şiddetli uyarıyı ve tehdidi içeren ifadeler Müslümanlar için de söz konusu olabilmektedir. Allah’ın insanla olan pozitif ve negatif ilişkisi Kur’an’da beraber zikredilmektedir. Söz konusu lafızların beraber kullanılması insanın yaratıcısıyla olan münasebetinde, zihinsel, duygusal ve aksiyonel açılardan uyum içerisinde olmasını ihsas etmektedir: “Kullarıma Benim bağışlayan, merhamet eden olduğumu; azabımın can yakıcı bir azap olduğunu haber ver.”¹¹⁴⁸ Rahman’ın insan ile olan ilişkisinde terğib (ümitlendirme) ve terhibi (korkutma) beraber kullanmasının ilahi ve insani boyutu söz konusudur. İlahi ucunda terğible beraber terhib anlamı taşıyan sıfatlar zikredilerek yaratmış olduğu varlığa her şekilde yakın olan ve ilişkisinde merhameti esas alan Allah’ın; sınırları belli olmayan, kurallarının çiğnenmesi karşısında duyarsız bir ilah olmadığı belirtilir. Bu sıfatların kula akseden boyutunda ise insanın fitratında var olan haz ve acı, buna bağlı olarak hareket eden ümit ve korku duyguları esas alınır. Çünkü ümit ve korku insanın

¹¹⁴³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XIII/544-545.

¹¹⁴⁴ Enfal: 8/40; Ayrıca Bkz. A'râf 7/196; Nisâ: 4/45; Hac: 22/78; Muhammed: 47/11; Âl-i İmrân: 2/122, 150; Mâide: 5/55.

¹¹⁴⁵ Bkz. En'âm: 6/127; Yûnus: 10/62; Yûsuf: 12/101

¹¹⁴⁶ Bkz. Bakara: 2/107, 120; Ra'd: 13/37; Ahzâb: 33/17; Hûd: 11/113.

¹¹⁴⁷ Ebüssuûd, V/26.

¹¹⁴⁸ Hicr: 15/49-50; Ayrıca Bkz. Fussilet: 41/43; Mümin: 40/3.

her türlü aksiyonunu yönlendirebilen etkindir. İki duygu üzerinden Allah insan ilişkisi anlatılarak kişinin bir yandan Rahman'ın merhametini ümit ederken öte taraftan azabından korkarak O'nun kurallarıyla uyumlu, dengeli bir hayat sürdürmesi istenir.¹¹⁴⁹

Mekke'de azınlık konumundaki Müslüman topluluk için en önemli tehlike irtidat hareketidir. Çünkü varlıklarını Allah'a, peygambere ve birbirlerine güvene dayanmış topluluk içerisindeki irtidat hareketleri ciddi zayıflıklara yol açabilirdi. Bu nedenle ilahi öfkenin ve azabın bir ayağı da Mekke'de irtidat girişiminde bulunanlara yöneliktir.¹¹⁵⁰ İslam toplumunun yapısını koruma hedefinin diğer bir ayağını da Medine'de görmekteyiz. Medine toplumunda büyük yaralar açabilecek, toplumu çökertebilecek savaştan kaçma, zina isnadı ve adam öldürme gibi suçlar ilahi gazabın sebebi olarak sunulmakta ve suçları işleyenler ağır şekilde tehdit edilmektedir.¹¹⁵¹ Medine'de nazil olmuş bu ayetler yeni oluşmuş İslam toplumunu bir takım zaafılardan korumayı hedeflemiş olabilir. Kısacası ayetler, Müslümanların gerek Mekke'de gerekse Medine'de oluşturdukları toplumsal yapıyı bozmaya yönelik faaliyetleri Allah ile insan arasındaki negatif ilişkinin sebepleri olarak sunmaktadır.

2.2.1.6. Dua

İnsanın yaratıcısıyla kurmuş olduğu ahlaki ilişkinin pozitif boyutunu teşkil eden en önemli kavramlardan biri de duadır. Fıtri ihtiyacın yansıması olan dua, İslami dönemde yaygın olduğu gibi Cahiliyyede de tanrı ile insan arasındaki iletişimin ehemmiyetli vasıtalarından biri idi.¹¹⁵²

Abid b. el-Abras (ö. 555) isteklerin, duaların, temennilerin asıl sahibinin Allah olduğunu ifade ederken şöyle diyordu:

وسائل الله لا يخيب من يسأل الناس يحرموه

“Allah'tan isteyen ise hüsrana uğramaz.

İnsanlardan isteyen mahrum olur.”¹¹⁵³

¹¹⁴⁹ Kutub, V/3127.

¹¹⁵⁰ Bkz. Nahl: 16/106.

¹¹⁵¹ Bkz. Nisâ: 4/93; Enfal: 8/16; Nûr: 24/7, 9, 23.

¹¹⁵² M. Edip Çağmar, “Araplarda Dua ve Yaygın Olarak Kullanılan Duaların Belagat Açısından Değerlendirilmesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2003, 172.

¹¹⁵³ Ebû Zeyd Kureşî, 384.

Sıkıntı ve darlık dönemlerinde herşeyden ümidin kesildiğinde kendisini daha fazla hissettiren yüce yaratıcıya yakarış bütün insanlarda olduğu gibi Cahiliyye insanının da sarıldığı bir husustu.¹¹⁵⁴ Örneğin putlar önünde fal okları çekip ona göre oğlunu ölümden kurtarmayı amaçlayan Abdulmuttalib'in Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma girişimi esnasında Kâbe'nin örtüsüne sarılarak yaptığı dua bu duruma en güzel örnektir. Abdulmuttalib duasında şöyle diyordu: “Allah'ım! İnsan, ehlini korur. Sen de buraya sığınmışları koru! Onların salipleri ve kuvvetleri, yarın, Senin kuvvetine asla galebe çalamayacaktır. Eğer Sen, onları başbaşa bırakacak olursan, o da, Senin bileceğin bir iştir.”¹¹⁵⁵ Kur'an-ı Kerim'de de Cahiliyyenin bu davranış şekli sürekli dile getirilmektedir.¹¹⁵⁶

Hiz. Peygamber sonrası İslami düşüncede ise dua ve kabuliyeti kader inancı çerçevesinde tartışılmıştır. Duanın kabulü Eşari kelimasında hikmet ve kurallılıktan uzak olarak mutlak kudret bağlamında değerlendirilirken; Mutezile kelimasında ise adalet ve aslah tartışmaları içerisinde kendisine yer bulmuştur.¹¹⁵⁷ Ancak Kur'an bağlamında değerlerindirildiği zaman insanın yaratıcısı ile olan pozitif ilişkisinin en önemli ayağını oluşturan dua ve onun kabulünde temelde şu iki hususun vurgulandığı görülür:

1. Dua ve kabulü Kur'an'da tevhid temelli uluhiyyet inancının en temel vasfı olarak zikredilir.¹¹⁵⁸ Önceki bölümlerde de işlediğimiz gibi müşrikler içerisinde bir takım gruplar her ne kadar zor zamanlarda dualarını putlar dışında yüce tanrıya yöneltmiş olsalar bile onların dualarının temelinde yalancı tanrılar vardı. Özellikle Mekke'de nazil olan ayetler, onların durumlarını yüzlerine vurarak putların kâinat içerisinde hiçbir şeyin sahibi olamayacağını, insan üzerinde etkin gücün tek olan Allah olduğunu belirtir. Böylece inançsız gruplar uyarılmış ve batıl inançları yerilmiş olur. “Eğer onları (putları) çağırırsanız, sizin çağırmanızı işitmezler. Faraza işitseler bile, size cevap veremezler. Kıyamet günü de sizin ortak koşmanızı reddederler. (Bu gerçeği) sana, her şeyden haberi olan (Allah) gibi hiç kimse haber veremez.”¹¹⁵⁹ Dua üzerinden putların ilahlığı yıkıldıktan sonra insanın değeri Allah'a olan kulluğuyla veciz bir

¹¹⁵⁴ Bkz. En'âm: 6/40-41, 63-64; Nahl: 16/53-55; İsrâ: 17/ 67; Ankebût: 29/65; Rûm: 30/33; Lokmân: 31/32.

¹¹⁵⁵ İbn Hişâm, I/51; İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, II/172.

¹¹⁵⁶ Bkz. Yûnus: 10/22.

¹¹⁵⁷ Fatma Bayraktar Karahan, “Bir Kelam Problemi olarak Dua-Kader İlişkisi”, *İslami İlimler Dergisi*, 4 (1-2), 2009, 284.

¹¹⁵⁸ Ulutürk, 119.

¹¹⁵⁹ Fâtır: 35/14; Ayrıca Bkz. Neml 28/62; Mümin: 40/60; Ahkâf: 46/5; Ra'd: 13/14

şekilde anlatılır: “*Resûlüm!)* De ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?”¹¹⁶⁰

2. Müslümanlara yönelik Allah’ın dualara icabet ettiğini ifade eden ayetler ise Allah ile insan arasındaki ilişkinin kesintisizliğini bildirmekte özellikle O’nun çağrılarına kulak verip iman eden kişilerin Allah ile kurduğu yakın bağı ifade etmektedir.¹¹⁶¹ Müslüman, duayla birlikte yaşamının her türlü formunda, formalitelere gerek duymaksızın iyilikler, faydalar bağlamında yapabileceklerinin sınırı olmayan Rabbiyle bağlantı kurmakta ve O’nu bu ilişkide aktif bulmaktadır.¹¹⁶² “*Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm.*”¹¹⁶³ Rahman’ın mucib olması gerek dünyevi gerekse uhrevi korkular taşıyan Müslümanların kalplerine itimat ve dirlik sunmakta, onlara psikolojik destek vermektedir.

2.2.2. İnkârcılarla İlişki

Allah mahlûkatla olan ilişkisinde kendini ifade ederken pozitif kavramlar olan rahmet, sevgi, halil, veli, rauf isim ve sıfatlarını kullandığı gibi aynı zamanda gazab, intikam, lanet, öfke gibi kavramları kullanmaktadır. Esasında Allah’ın kendisine merhameti temel vasıf olarak alması,¹¹⁶⁴ rahmetini gazabının önünde bulundurması¹¹⁶⁵ insanla olan bağının temel çizgisini gösterir niteliktedir. Bununla birlikte insanlardan kaynaklanan bir takım hatalar, Allah ile olan münasebette onunla uyumlu davranmama gazabın, öfkenin, lanetin, dalaletin ve helakın varlığını ortaya çıkarmıştır. İnsana yönelik olumsuzlukları içeren niteliklerin merhamet benzeri pozitif vasıflarla beraber zikredildiği veya gazap ve türevlerinin ön plana çıkarıldığı Kur’an ayetleri temelde bir takım vurgular barındırmaktadır. Ayrıca Allah’ın insanla ahlaki ilişkinin bir türevi olan imtihan da mümin ve inkârcılar noktasında farklılıklar arz etmektedir.

¹¹⁶⁰ Furkân: 25/77.

¹¹⁶¹ Kutub, I/173.

¹¹⁶² Öge, *Allah’tan Âleme İlâhi Fiiller*, 205.

¹¹⁶³ Bakara: 2/186; Ayrıca Bkz. Âl-i İmrân: 3/195; Enfal: 8/9.

¹¹⁶⁴ En’âm: 6/12.

¹¹⁶⁵ Buhârî: Bed’ül Halk 1.

2.2.2.1. İmtihan

Kur'an'da inkârcıların imtihanı noktasında özel ve genel bildirimler söz konusudur. Özelde bizzat dönemin insanı farklı gruplarıyla birlikte muhatap alınarak yaşadıkları olayların imtihanla ilintisi ifade edilir. Genelde ise inkârcı grupların dünya hayatındaki umumi imtihan biçimlerinden bahsedilir. Kur'an insanın fiziksel yaratılışından bahsederek onun ruhsal hallerine de değinmekte özellikle zaafılarını bildirmektedir. İnanç, yetişme tarzı, yaratılışla gelen terbiye edilmemiş fitri özellikler, zaman ve mekânın olumlu/olumsuz şartları insan psikolojisinde bir takım zaafılar oluşturmaktadır. Ümitsizlik ve nankörlük de insanın zayıf psikolojik hallerinin başında gelmektedir. Allah ayetlerde, genelde insanın özelde de inkârcı grupların çarpık ruhsal hallerine dikkat çekmekte ve eleştirmektedir.¹¹⁶⁶ “Eğer insana tarafımızdan bir rahmet (nimet) tattırır da sonra bunu ondan çekip alırsak, tamamen ümitsiz ve nankör olur. Eğer kendisine dokunan bir zarardan sonra ona bir nimet tattırırsak, elbette "Kötülükler benden gitti" der. Çünkü o (bunu derken) şımarıktır, kibirlidir.”¹¹⁶⁷ Olayları derinliğine düşünmeden, daha çok yüzeysel olarak anlamaya çalışan insan, dünya hayatında yaşadığı pozitif veya negatif halleri de bu psikoloji ile değerlendirir. Fayda mahiyetinde hadiseler yaşadığında büyüklenip gurura kapılır ve söz konusu yararların hiçbir zaman sona ermeyeceğini düşünür. Elde ettiği yararın tamamen kendi kudretiyle oluştuğu vehmine kapılır. Fakat gün gelir de zarara uğrar, elindeki nimetleri kaybederse umutsuzluğa düşer, şikâyet etmeye başlar. Eğer yüce bir varlığa inanıyorsa kayıplarının müsebbibi olarak tanrıyı suçlar.¹¹⁶⁸ Allah, insanın yaşadığı olaylardaki aktif rolünü ifade ederek aslında inkârcı güruhun yanlışlarla dolu psikolojisini gözler önüne sermektedir. İnsanın irade zayıflığına yenik düşüp yaratıcısına karşı nankör olmamasını, yaşadığı olumlu veya olumsuz durumların suyuna kapılıp inkârda yüzmemesini istemektedir. Çünkü insana yakışan her türlü halde Allah'ı ve ahireti hatırlayarak iman edip salih amelleri ortaya koymaktır. Allah imtihanın psikolojik boyutunda inkârcıların ruhlarına dokunarak ahlaki bir eğitim vermektedir.

¹¹⁶⁶ Kutub, IV/1860.

¹¹⁶⁷ Hûd: 11/9-10; Ayrıca Bkz. Şûrâ: 42/48.

¹¹⁶⁸ Ebû'l-Âlâ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an (Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri) I-VII*, İhvan Yayınları, İstanbul 1997, II/377.

Aynı ahlaki eğitim imtihan bağlamında rızık konusunda da kendini gösterebilmektedir: “*Rabbin denemek için bir insana iyilik edip, nimet verdiği zaman, o: "Rabbim beni şerefli kıldı" der. Ama onu sınamak için rızıkını daraltıp bir ölçüye göre verdiği zaman: "Rabbim bana hor baktı" der.*”¹¹⁶⁹ İnsanı değişik şekillerde imtihan eden Allah zengilik ve fakirlik noktasında bunu devam ettirebilir. Böyle bir durumda insan olayın anafikrini kaçırmakta ve “ödüllendirildim” veya “cezalandırıldım” şeklinde düşünmektedir. Mükâfatlandırıldığını düşünen kişi bunu yaratıcısının katındaki özel durumundan kaynaklanmış ödül olarak olarak vehmeder. İnsanların dünya hayatındaki maddi seviye farkını Allah ile girmiş olduğu münasebete dayandırır.¹¹⁷⁰ Allah böyle vakalar karşısında insan psikolojisinin edineceği ortak mütaalayı eleştirmekte, yanlış olduğunu bildirmekte ve bütün bunların imtihanın unsurları olduğunu hatırlatmaktadır.¹¹⁷¹ Ayetler zenginlikleriyle övünen, mallarının kendilerini ölümsüz kılacağını düşünen,¹¹⁷² ilahi rahmeti sadece kendilerinin ulaşacağı fikrine kapılan¹¹⁷³ inkârcılara rububiyyet çerçevesinde ahlaki hatırlatmalar içermekte, dünya hayatı karşısında ahiret zenginliğinin önemini belirtmektedir.

Kur'an insanın iman edip Rabbine karşı görevlerini yerine getirdiği takdirde uhrevi kazançlar elde edeceğinden sık sık bahseder. Ancak bunun yanında kulluk ile dünyevi geçimlikler arasında bağlantı kurar: “*Eğer kentlerin halkı inanmış ve Bize karşı gelmekten sakınmış olsalardı, onlara göğün ve yerin bolluklarını verirdik.*”¹¹⁷⁴ Mümin kâfir demeden bütün insanlığın rızıkını yaratan Allah, kulları arasında itaatkâr olanlara karşı imtihanın genel gidişatını bozmadan fazlından pozitif ayrımcılık yapabileceğini bildirmektedir. Fakat fadl veya lütuf olarak isimlendirilebilecek bu durumda ilahi iradeye uygun bir yaşam; çalışmanın, emeğin kısacası dünyada her çeşit rızık elde edebilmek için var olan kuralların alternatifi değildir.¹¹⁷⁵ Çünkü ilahi emirlere riayet etmeyen insanların dünyada zengin olduğu, hâkimiyet kurduğu görülmektedir. Ancak bu durum dünya hayatının imtihan mekânı olmasının sonucudur. Allah inkârcıları

¹¹⁶⁹ Fecr: 89/15/16; Ayrıca Bkz. Yâsîn: 36/47; Zümer: 39/52; Rûm: 30/36; Hûd: 11/15-16.

¹¹⁷⁰ Kutub, . VI/3905.

¹¹⁷¹ Bkz. Zümer: 39/49.

¹¹⁷² Bkz. Hümeze: 103/3; Sebe: 34/34-36.

¹¹⁷³ Bkz. A'râf: 7/49.

¹¹⁷⁴ A'râf: 7/96; Ayrıca Bkz. Hûd: 11/2-3; Nuh: 71/10-12; İbrâhîm: 14/7; Mâide: 5/66.

¹¹⁷⁵ Kutub, II/933.

muhatap alarak onlara çağrıda bulunmaktadır. Tevhidi kabul ettiklerinde dünyalık olarak da kaybetmeyeceklerini bilakis kazanacaklarını hatırlatmaktadır.

Kur'an'da imtihanla ilişkili anlatımlar hidayet ve dalalet temelli ayetlerde görülebilmektedir. Allah'ın dilediğini saptırması veya hidayet etmesi yönündeki ayetler kelimada tartışıldığı şekliyle cebri bir kuvvetle kalpte hidayet ve dalaleti yaratmasından öte, tebliğ ve imtihan gibi bir takım vesileler sonucu insandan kaynaklanan iradi durumu da anlatmak içindir. İmtihanın oluşumunu ve şartlarını belirleyen Allah olduğundan ortaya çıkan neticenin de Allah'a nispet edilmesi doğaldır.¹¹⁷⁶ A'raf Suresinde şeytan "*Beni azdırdığın için*"¹¹⁷⁷ diye Allah'a hitap ederken aslında kastettiği şey onun Âdem'le olan imtihanıdır. Şeytanın Âdem'le olan sınavını hazırlayan Allah olduğundan hitap da o şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim buna benzer bir anlatımı dalaletin şeytana nispet edilmesinde de görmekteyiz.¹¹⁷⁸ Hidayet ve dalalet eksenli imtihan bazen Yaratıcının insana yönelik emir ve yasakları yani şer'i emirler vasıtasıyla olmakta¹¹⁷⁹, bazen sosyolojik gerçekler üzerinden cereyan edebilmekte,¹¹⁸⁰ bazen vahiyle ortaya konulan bir takım meseller üzerinden gerçekleşebilmekte,¹¹⁸¹ bazen de Allah ile insan arasında ahlaki veya ontolojik ilişkinin bir neticesi olabilmektedir.¹¹⁸² Allah dileseydi insanları zikredilen imtihanlara tabi tutmadan, seçme kabiliyetini kullanma imkânı vermeden tek bir ümmet haline getirebilirdi. Ancak O, vermiş olduğu tercih kabiliyetinin kullanımı sonucunda dilediğini doğru yola dilediğini ise dalalete iletendir.¹¹⁸³ Hidayet ve dalalet eksenli imtihan müslümana yönelik de yapılabilmektedir ki bu takdirde inançlı kişinin cevabı şu şekildedir: "*(Onlar şöyle yakarırlar:) Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme. Bize tarafından rahmet bağışla. Lütfu en bol olan sensin.*"¹¹⁸⁴

Kur'an inkârcılar için genel imtihan hallerinden bahsettikten sonra özelde müşrik, Yahudi ve münafıkların imtihan hallerinden bahsederek onlara uyarılarda bulunur. İnsan

¹¹⁷⁶ Bkz. Müddessir: 74/30-31; A'râf: 7/155; Cin: 72/17.

¹¹⁷⁷ A'râf: 7/16.

¹¹⁷⁸ Bkz. Tâhâ: 20/77-79, 83-85; Kasas: 28/62-63; En'âm: 6/71-72, 116, 128; Fussilet: 41/29; Furkân: 25/28-29; Sad: 38/82-85

¹¹⁷⁹ Bzk., A'râf: 7/163

¹¹⁸⁰ Bkz. Furkân: 25/20; En'âm: 6/123.

¹¹⁸¹ Bkz. Bakara: 2/26.

¹¹⁸² Bkz. A'râf: 7/155, 168

¹¹⁸³ Bkz. Nahl: 16/93.

¹¹⁸⁴ Âl-i İmrân: 3/8.

varlığının dünyadaki kaçınılmaz gerçeği olarak ifade edilen imtihan ve biçimleri Kur'an'da Müşrikler üzerinden de anlatılmaktadır. Müşriklerin yaşamış olduğu olayların imtihanla ilişkisi dile getirilerek muhataplar uyarılmış olmakta ve özeleştirme yapmaları istenmektedir. Herşeyden önce müşrikler şirkten vazgeçip tevhide ulaşmakla imtihan edilmektedirler. Bu, onlar için en büyük imtihan şeklidir. Zira şirk onlar için yılların getirmiş olduğu alışkanlık, adet, örf kısacası insanın fiziksel varlığı dışında kalan her şeydir. Yüzyıllar boyunca Arap yarımadasının her tarafında paganist gelenek oldukça yoğun yaşandığından¹¹⁸⁵ onlar için şirk olmadığı bir yaşam tarzı düşünüleliyordu. Kişinin fiziksel varlığı dışında edinmiş olduğu bütün kazanımları değiştirmesi haliyle oldukça zordur. Bunun yanında inancın birey üzerinde psikolojik ve sosyolojik etkileri inkâr edilemez. Bu bağlamda inanç değişimi benliğin dönüşümüdür.¹¹⁸⁶ Müşrikler için de geçerli olan bu duruma göre müşriklerin inançlarıyla taban tabana zıt olan tevhide geçmesi demek, kimliğin ve hayat şeklinin radikal evrimi demektir. Bütün bunların yanında önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi şirk onlar için inanç olmaktan öte en büyük çıkar kapısıydı. Örneğin tapınaklardan her biri hem bir dini ziyaret merkezi hem de ticaret merkezi idi.¹¹⁸⁷ Onlar için tevhide dönüş sadece inançsal bir dönüşüm olmayıp kendisinde bir takım ekonomik ve toplumsal statü değişimlerini barındıran sosyal dönüşümdü. Bu nedenlerle müşriklerin en büyük imtihanı şirkten tevhide geçiş olmuştur.

Kur'an'da insanların ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkları imtihanın şekilleri olarak sunulurken bu imtihan biçimi en çok Müşrikler üzerinden dile getirilmektedir. Allah'ın dünya hayatına yönelik ontolojik bağlamda uyguladığı kurallar ekonomik bir sistem oluşturur. Bu sistem içerisinde insanlar arasında gerek ilahi takdir gerekse fertlerin davranışları nedeniyle zenginlik ve fakirlik denen farklılaşmalar meydana gelebilir. Böyle bir sistemin olabilirliğine imkân veren Allah olduğu için Kur'an'da farklılaşmanın faili olarak Allah zikredilir ve bu hakikat sürekli olarak müşriklerle hatırlatılır: “Böylece, *"Aramızdan Allah bunlara mı iyilikte bulundu?" demeleri için onları birbiriyle denedik. Allah şükredenleri iyi bilen değil midir?"*”¹¹⁸⁸ Tevhide yönelmeyen müşrikler mevcut zenginliklerini hak olma ölçüsü saymışlar, şirki

¹¹⁸⁵ Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, 24

¹¹⁸⁶ Ali Köse, “Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri”, Ömer Faruk Harman, (Ed.), *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri-17-18 Nisan 2004*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, 410.

¹¹⁸⁷ Çağatay, 97.

¹¹⁸⁸ En‘âm: 6/53; Ayrıca Bkz. Furkân: 25/20.

temellendiren kanıt olarak sunmuşlardır: “*Şayet Muhammed’in getirdiklerinde bir hayır bulunsaydı fakirlerden önce biz bu hayra kavuşurduk, Allah bunu bize verirdi.*”¹¹⁸⁹ Muhataplar zenginliklerini ve güçlerini hayır olarak görmekte, buna karşılık Hz. Muhammed’in onlara bildirmiş olduğu vahyi bu hayrın dışında kabul etmekteydiler. Yaşadıkları inanç şeklini de Allah’ın iradesi olarak sunabiliyorlardı.¹¹⁹⁰ Bu nedenle: “*Eğer Rahman dilemiş olsaydı, biz bunlara kulluk etmezdik.*”¹¹⁹¹ diyebiliyorlardı. Çünkü onlar zanlarınca Rahman’ın rızasına göre hareket ettiklerini düşünen, onun sevdiği kişilerdi; buna karşılık Hz. Muhammed’e tabi olanlar fakir ve yoksul kesimdi. Bu nedenle Allah onlara zenginliği, gücü vermişti. Peygamberin getirdiği şeyde hayır olsa idi, Allah zaten bu kıymetleri onlara verirdi. Kur’an bu düşünceye karşı çıkmakta ve Allah’ın hidayeti, imanı insan nezdinde geçerli olan ancak gerçekte basitlikten öteye gitmeyen değerlere göre değil, hidayet ve iman nimetinin değerini bilen, onu taşıyabilecek, hakkını verebilecek bu potansiyele sahip hak eden kişilere vereceğini bildirmektedir. Onlara bahşedilen zenginliğin ise onların Allah katındaki konumlarından kaynaklanmayıp imtihanın gereği olarak belirtilir.

İnsanların maddi farklılıklar sebebiyle imtihan olunması ve Allah’ın bu farklılıkları lütuf olarak sunması, daha sonraki süreçte kelamcılar tarafından insanın fiillerinin yaratılması bağlamında düşünülmüştür. Bu nedenle de kader ve husün-kubuh meselelerinde delil olarak sunulmuştur.¹¹⁹² Ancak ayetleri böyle bir tartışmanın içerisinde düşünmek oldukça zorlama bir yorum olacaktır. Ayetler ekonomik sistem içerisinde insanlar arasında bir takım farklılıkların olmasını Allah’a nispet etmekte ve bunun nedenini imtihan olarak belirtmektedir.¹¹⁹³

İnsanlara yönelik imtihan bazen insanın içinde bulunduğu çevre vesilesiyle gerçekleşebilir. Bulunduğu çevre, ailesi, arkadaşları, yetiştirme şekli imtihanın unsuru haline gelebilir. Kur’an’da bu durum şöyle ifade edilir: “*Onların yanına bir takım yordakçılar koyarız da geçmişlerini geleceklerini onlara güzel gösterirler.*”¹¹⁹⁴ İnsanın yaptığı hataları kendisine güzel gösteren yordakçılar insanın içinde de dışında da

¹¹⁸⁹ Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefi, *Tefsirü'n-Nesefi -Medârikü't-Tenzil ve Hakaikü't-Te'vil- I-III*, Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998, I/507.

¹¹⁹⁰ İbn Âşûr, XXV/184.

¹¹⁹¹ Zuhurf: 43/20; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/148; Nahl: 16/35.

¹¹⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII/543.

¹¹⁹³ Öge, *Allah'tan Âleme İlâhi Fiiller*, 295.

¹¹⁹⁴ Fussilet: 41/25.

olabilir. İçindekiler ona vesvese veren, kötülöklere süröklöyen şeytanlar olabileceğı gibi zahirdekiler ise küfrün davetçileri ve önderleridir.¹¹⁹⁵ Ayet müşriklerin içine düştükleri acı sonucun sebebi olarak şeytan ve kötü arkadaşları göstermektedir. Bu durumun bir imtihan olduğunu vurgulamakta ve inkârcıların imtihanı kaybetmesi anlatılmaktadır. Bâtını ve zahiri şeytanlar onlara putlara tapmaları, Allah’a ortak koşmaları, ahireti inkâr etmeleri ve bir takım kötü fiilleri işlemeleri noktasında telkinlerde bulunmuşlardır. Onlar ise bunları sorgulamadan, imtihan olduğunu anlamadan bu kötü fiillerin peşine düşmüşlerdir. Kişi ve varlıkların insanları saptırması, onlara kötüyü iyi göstermesi ve bütün bunların Allah’ın izniyle gerçekleşmesi Allah’ın kâfirden küfrü murat ettiğı anlamında algılanmıştır.¹¹⁹⁶ Ancak ayet Allah’ın böyle bir iradesinden bahsetmemekte müşriklerin içine düştükleri küfür bataklığındaki öncülleri sıralamaktadır. Böylece muhataplar neyle imtihan olduğunu bilecek, olaylar ve kişiler karşısında hazırlıklı olacak ve ona göre tavır sergileyecektir.

Kur’an’da Allah Yahudilere yönelik imtihanlardan da bahsetmekte, özellikle geçmiş dönemde atalarının yaşadıkları imtihanlar anlatılarak muhatap olan Yahudiler uyarılmaktadır. Atalarının hal ve davranışları ile risalet dönemi Yahudilerinin peygambere ve Kur’an’a karşı tutumları arasında ahlaki ilişki kurulmaktadır.¹¹⁹⁷ Allah, dönemin Yahudi topluluklarını uyarmakta ve aynı hataları işledikleri takdirde kendilerinin de aynı akıbete uğrayacaklarını bildirmektedir: “*Hatırlayın ki, sizi, Firavun taraftarlarından kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, (fenalık için) kızlarınızı hayatta bırakıyorlardı. Aslında o size reva görülenlerde Rabbinizden büyük bir imtihan vardı.*”¹¹⁹⁸ Allah’ın Yahudileri başlarına gelen felaketlerden Hz. Musa’yı göndererek kurtarması ön plana çıkarılarak Hz. Muhammed’e ittibanın gerekliliğı anlatılmaktadır.¹¹⁹⁹ Dönemin Yahudilerinin atalarıyla aralarındaki karakter benzerliğı ilahi buyrukları uygulama noktasında da kendini göstermekte idi: “*Onlara, deniz kıyısındaki kasabanın durumunu sor. Cumartesi yasaklarına tecavüz ediyorlardı. Cumartesileri balıklar sürüyle geliyor, başka günler gelmiyorlardı. Biz onları, yoldan çıkmaları sebebiyle böylece*

¹¹⁹⁵ İbn Âşûr, XXIV/274.

¹¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVII/557

¹¹⁹⁷ Derveze *Tefsîru’l-Hadîs*, VI/170.

¹¹⁹⁸ Bakara: 2/49; Ayrıca Bkz. A’râf: 7/130.

¹¹⁹⁹ Mâtürîdî, *Te’vilatü Ehli’s-Sünne*, I/453.

deniyorduk.”¹²⁰⁰ Geçmişte Allah’ın emir ve yasaklarına karşı açıkça isyan eden ve bunu bir adet haline getiren Yahudiler hatırlatılarak onlara karşı uygulanan imtihanın biçimleri zikredilmekte ve aynı hatalara sürüklenen dönemin Yahudileri uyarılmaktadır.¹²⁰¹

Dünya hayatındaki musibetler imtihan aracı olduğu gibi aynı zamanda iyilikler, yaşanılan güzellikler, elde edilen zenginlikler de imtihan aracı olabilmektedir. Allah Teâla insanın başına gelecek güzellikleri kendine nispet ederek bunun bir imtihan aracı olduğunu yine Yahudiler üzerinden anlatmaktadır: “Musa dedi ki: Ey Rabbimiz! Gerçekten sen Firavun ve kavmine dünya hayatında zinet ve nice mallar verdin. Ey Rabbimiz! (Onlara bu nimetleri), insanları senin yolundan saptırsınlar ve elem verici cezayı görünceye kadar iman etmesinler, diye mi (verdin)? Ey Rabbimiz! Onların mallarını yok et, kalplerine sıkıntı ver (ki iman etsinler).”¹²⁰² Dünyada insana yönelik gerçekleşen güzelliklerin Allah’a nispet edilmesi ve bunun bir imtihan aracı olarak zikredilmesi kelamcılar tarafından Allah’ın insanları saptırdığına ve dalaletin Allah’ın iradesiyle gerçekleştiğine delil olarak sunulmuştur.¹²⁰³ Ancak insanın elde ettiği menfaatlerin Allah’a nispeti Kur’an’da yoğun olarak işlenmiş bir durumdur. Çünkü insanın kendi çabasıyla veya Allah’ın yaratması sonucu elde ettiği menfaatler gerçekte Allah’ın fazlı, insanı bunları elde edecek güçte kılması ve imkân vermesiyle meydana gelir. Bu bağlamda yaratıcının menfaatleri kendine nispet etmesi olağan bir durumdur ve Kur’an’ın genel üslubudur. Allah’ın insana bir takım faydalar, güzellikler vermesi ve bunlar aracılığıyla kullarını saptırmak istemesi ise ayetlerin asıl vurgularından uzak bir tartışmadır. Burada aslında isyankârların elde ettikleri zenginlikler sayesinde şımarıp dalalete düşmeleri ve onların güçlerine kapılan insanları saptırmaları Hz. Musa ve Firavun üzerinden anlatılmaktadır. Allah Teâla bu gerçeğe dikkat çekerek her dönemde inkârcıların içine düştükleri evrensel hakikati bildirmekte, elde edilen zenginliğin imtihanın bir unsuru olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda dünya nimetlerinin ahiret güzellikleri karşısında anlamsızlığı vurgulamaktadır.¹²⁰⁴

¹²⁰⁰ A‘râf: 7/163.

¹²⁰¹ Zuhayli, IX/142.

¹²⁰² Yûnus: 10/88.

¹²⁰³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XVII/292.

¹²⁰⁴ Kutub, III/1817.

Allah'ın insan hayatını hidayet üzere düzenlemek amacıyla göndermiş olduğu vahiy, imtihan unsuru olarak karşımıza çıkabilmektedir. Vahiy, hakikat ve hikmet barındırdığından Müminlerin imanını artırırken inançsızların ve inandıklarını iddia edenlerin şüphelerini ve küfrünü tetikler: *“Şüphesiz Allah (hakki açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır).”*¹²⁰⁵ İlahi kelam ile yapılan imtihan vesilesiyle Allah Müslümanların imanlarını ortaya çıkarmakta buna karşılık inançsızların cehaletlerini ve Kur'an hakkındaki şüphe uyandırma eylemlerini teşhir etmektedir.¹²⁰⁶ Çünkü başta münafıklar ve Yahudiler olmak üzere dönemin İslam karşıtı toplulukları Kur'anda çeşitli vesilelerle verilen örnekleri basit bulup küçümsemekte, ilahi kitapta bunların olamayacağını iddia etmekteydiler. Allah Teala onların bu inkârcı, alaycı tavırlarına karşı cevap vermekte; bunları imtihan vesilesi olarak zikretmektedir.¹²⁰⁷ Vahiyle imtihan olunan Münafıklar söz konusu davranışlarını devam ettirdiklerinden dolayı fiziksel imtihana da tabi tutulurlardı: *“Onlar, her yıl bir veya iki kez (çeşitli belâlarla) imtihan edildiklerini görmüyorlar mı? Sonra da ne tevbe ediyorlar ne de ibret alıyorlar.”*¹²⁰⁸ Böylece inkâr ve nifakları açığa çıkar, içyüzleri anlaşılır, hüsrana düşerlerdi. Bu örneklemeler Allah'ın bazılarını hidayete bazılarını da dalaletle yöneltmeyi istemesi, fiillerin yaratılması bağlamında düşünülmüştür. Ancak bunlar tartışmalardan öte inkârcı muhatapların vahiye karşı tutumlarına yönelik bir eleştiridir. Allah ortaya koyduğu örnekle hidayeti seçenleri hidayete yöneltmiş buna karşılık dalaleti seçenleri dalaletle yöneltmiştir.¹²⁰⁹ İman edenler bu gibi örneklerin Rableri katından olduğunu tasdik edip bunda hikmet ararken; buna karşılık kâfirler buradaki hikmeti anlamayıp ret yoluna giderek dalaletle düşerler.

¹²⁰⁵ Bakara: 2/26; Ayrıca Bkz. A'râf: 7/94.

¹²⁰⁶ Bilmen, I/30.

¹²⁰⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I/399.

¹²⁰⁸ Tevbe: 9/26.

¹²⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, I/407.

2.2.2.2. Merhamet

Önceden de ifade ettiğimiz gibi Araplar arasında Rahman sıfatı Allah’a nispet edilerek bilinmekte, şiirlerde Allah için rahman vasfı kullanılmaktaydı. Allah’ı Rahman olarak da tanıyan Cahiliyye O’nun rahmetini kabul ediyor ancak rahmete Müslümanların değil de kendilerinin ulaşacağına inanıyorlardı. Mekke ahalisi nübüvvetten önce ölüleri için cenaze namazı kılar, ölünün sahibi bu esnada ölen kişiyi över sonra da (عليك رحمة الله) “Allah’ın rahmeti üzerine olsun” ifadesini kullanır ve defnederdi.¹²¹⁰ “Allah’ın rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettikleriniz bunlar mıydı? Oysa Allah onlara şöyle der: “Cennete girin, size korku yoktur, sizler mahzun da olmayacaksınız”¹²¹¹ ayeti de müşriklerin ilahi rahmeti kabul ettiklerini göstermektedir. Ancak onlar dünyada iken güçlerine, zenginliklerine aldanıp fakir ve mazlum Müslümanları hakir görerek onların Yüce Yaratıcının rahmetine kavuşamayacağını düşünmüşlerdi.¹²¹² Kureyş’in kendini bu şekilde Allah’ın rahmetine layık olarak görmesi kendilerini Hz. İbrahim’in oğulları, Kâbe’nin bakımıyla ilgilenen gerçek dindarlar olan Ahmesiler olarak düşünmelerinin bir neticesi olabilir.¹²¹³ Belki de onlardaki ahiret inancının silikliğinin nedeni de Yahudilerde olduğu gibi Allah tarafından bağışlanmış olduklarına inanmalarıdır. Nitekim bilindiği gibi Yahudilerde de ahiret inancının görünürlülüğü azdır.¹²¹⁴

Kur’an ilahi rahmeti sadece müminlere yönelik harekât tarzı olarak zikretmez. Aslında Allah’ın merhameti Allah-insan ilişkisinde asli unsurdur. Bu durum hadiste anlatılırken şöyle ifade bulur: “Allah Teâla mahlûkları yarattığı zaman kendi uluhiyyetine ait olmak üzere kitabında “rahmetim gazabıma üstün gelir” yazdı ve onu arşa koydu.”¹²¹⁵ Merhameti asli vasıflarından biri olarak zikreden Allah Teâla hatalı, günahkâr Müslümanlara göstermiş olduğu rahmet ışığını tevbe şartına bağlayarak kâfirlere karşı da göstermektedir: “Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbeyi

¹²¹⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 310.

¹²¹¹ A’râf: 7/48-49.

¹²¹² Zuhaylî, IV/580.

¹²¹³ İbn Habîb, *el-Munammak fî Ahbari Kureyş*, 128; İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 616.

¹²¹⁴ Şevket Kotan, “Cahiliyye Dönemi Dini Ahmesilik”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu: 1-3 Temmuz 2011- İstanbul*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2011, 185.

¹²¹⁵ Buhârî, *Tevhid*, 15.

çokça kabul eden ve çokça esirgeyenim.”¹²¹⁶ İslam’ın bütün insanlık için bir nur olduğu kâfirler için de bu durumun geçerli olduğu rahmet vasfıyla ifade edilmiş ancak onlar için rahmet tevbe ve iman şartı üzerinde gerçekleşen bir sıfat olarak belirtilmiştir. Tevvâb ve rahimden maksat, onların tevbelerini kabul etme noktasında merhametli olandır.¹²¹⁷ Tevbe kapısının sürekli açık olması ilahi hikmet ve rahmetin gereği olarak sunulmuştur. Böylece kâfirlerin ümitsizliğinin önüne geçilmiş ve onların iman etmesi için tevbe ve rahmet ışığında telkinde bulunulmuştur. İnkârcılara yönelik bu telkinler onların toplumdan tamamıyla dışlanmamış olduğunu, girdikleri yoldan halen daha dönebilme imkânlarının olduğunu gösterme niteliği taşır. Kısacası inkârcı gruplara karşı merhamet, hidayet çizgisi üzerinden hayat bulan bir fenomen olarak karşımıza çıkar: *“Rabbinizden bağışlanma dileyin; sonra O’na tevbe edin. Muhakkak ki Rabbim çok merhametlidir, (müminleri) çok sever.”*¹²¹⁸ Allah’ın kâfirleri imanla birlikte affedeceği bildirisi Medine’de devlet oluşturmuş Müslümanlara da hatırlatılmaktadır. Böylece Müslümanların kâfirlerle olan mücadelelerinin sınırları çizilmiş olmaktadır: *“Ancak, siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tevbe edenler müstesna; biliniz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”*¹²¹⁹

Allah’ın inkârcı güruha karşı rahmetinin sergilendiği ayetlerde tevhid ve uluhiyyet yoğun şekilde işlenmektedir. Cahiliyye Araplarının genelinde, putların üzerinde söz sahibi olan üstün tanrıya inanma olgusu söz konusu ise de bu, hayatlarının belli merhalelerinde, zorunlu olarak kendini gösterebiliyordu.¹²²⁰ Aslında göklerde yerini edinmiş olan, putlar aracılığı ile yakınlık kurmaya çalıştıkları tanrı, şirk inancının temelleri altında ortaya çıkacak gibi de durmuyordu. İslam’la birlikte ise putlar yok edilirken hayatın her alanında kendini hissettiren, yaratmış olduğu kulundan daima haberdar tanrı inancı kabul edilmiştir. Haberdarlık sadece seyirci konumunda olmayıp, dilediği takdirde kâinatın her saniyesinde aktif rol olan güç şeklindedir.¹²²¹ Bu bağlamda Allah’ın inkârcı gruplara rahmetinin özel anlam vurgusu tevhid temelli

¹²¹⁶ Bakara: 1/160; Ayrıca Bkz. Ahzâb: 33/24; Furkân: 25/6; Nisâ: 4/64; Âl-i İmrân: 3/89; Mâide: 5/74;

¹²¹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, X/127.

¹²¹⁸ Hûd: 11/90; Ayrıca Bkz. Neml: 28/46

¹²¹⁹ Mâide: 5/34; Ayrıca Bkz. Tevbe: 9/5.

¹²²⁰ İzutsu, 129; Bkz. Yûnus: 10/22-23; En’âm: 6/40, 63-65; Nahl: 16/51-55; Ankebût: 29/65-66; Lokmân: 31/32; Zümer: 39/8, 49.

¹²²¹ Bkz. Rahmân: 55/29;

uluhiyyettir. Uluhiyyet çatısı altında ilahi merhametin kâfir birey ve topluluklara karşı iz düşümlerini ise şöyle sıralayabiliriz:

Allah'ın inanan-inanmayan ayırt etmeksizin insanlara dünyada yaşam ortamı hazırlaması, güzellikler ihsan etmesi, onları dünyevi kötülüklerden koruması ve dünyayı yaşanacak hale getirmesi ilahi rahmettir. Aslında bu, yaratıcının mahlûkatla girmiş olduğu ontolojik ilişkinin yansımasıdır: “*Allah'ın insanlara açacağı herhangi bir rahmeti tutup hapseden olamaz. O'nun tuttuğunu O'ndan sonra salıverecek de yoktur. O, üstündür, hikmet sahibidir.*”¹²²² Rahmet; Allah'ın, varlığı tabiaatta ihtiyaç duyacağı en mükemmel yeteneklerle yaratma sürecidir.¹²²³ Allah'ın varlığının, birliğinin, uluhiyyetinin işaretleri olarak rahmetin bu yüzü Mekke döneminde daha yoğun işlenmiştir. Müşrikler kendilerine gelecek lütufları Allah dışında varlıklardan beklediklerinden ilahi rametin bu boyutu hatırlatılır.¹²²⁴ Nitekim müşriklerin kendilerine zarar ve fayda vermeyen varlıklara karşı tutumları, onlardan medet ummaları, yardımı, dünyalık güzellik anlamında rahmeti onlardan beklemeleri Kur'an'da daima eleştirilmiştir.¹²²⁵ İnancını hakiki değerler üzerine bina etmeyen, uluhiyyeti sahte tanrılara yükleyen insanın olaylar karşısındaki çelişkili tavırları da aynı anlatımla göz önüne serilmektedir.¹²²⁶

Allah, yeryüzündeki inanmayan toplulukları yok etmek, onların kötülüklerini engellemek, masumları onlara karşı korumak amacıyla helak adı verilen ilahi müdahalelerde bulunabilmektedir. Her ne kadar Hz. Peygamber'in son peygamber olması hasebiyle ümmetinin helaka tabi olup olmayacağı tartışmalı konu haline gelmiş olsa da, tartışmalardan uzak olarak, dünyada uygulanan helak cezasının birey ve toplumlar için caydırıcılık ve ibret fonksiyonu taşıdığı açıktır. Helak tartışmalardan uzak tuttuğumuzda Allah ile kulu arasındaki yakınlığı ifade eden rahmetin helak olgusu çerçevesinde Kur'an'da yoğun şekilde işlendiğini görmekteyiz. Helak denilen yok oluşa, cezaya karşı insanı koruyacak tek varlık rahmet sahibi olan Allah'tır. O'nun helak, musibet vb. belalara karşı merhametiyle dilediği kulunu kurtarması aslında

¹²²² Fâtır: 35/2; Ayrıca Bkz. Ahzâb: 33/17; Yûnus: 10/107; Hucurât: 49/14; Müminun: 23/75; Kehf: 18/10; Enbiyâ: 21/83; Şuara: 26/9; Rûm: 30/5, 46; Sebe: 34/2; En'âm: 6/12; Zümer: 39/38; İsrâ: 17/66, 100; 50; Zuhuruf: 43/33; A'râf: 7/57; Furkân: 25/48; Neml: 27/63; Kasas: 28/73; Şûrâ: 42/28; Nahl: 16/7, 18; Hac: 22/65; Secde: 32/6; Rahmân: 55/1; A'râf, 7/57-58

¹²²³ H. A. Ali, 205.

¹²²⁴ Karaman ve diğ., III/93-94.

¹²²⁵ Bkz. Fâtır: 35/14; Meryem: 19/41-42.

¹²²⁶ Bkz. Rûm: 30/33, 36; Yûnus: 10/21; Fussilet: 41/50; Şûrâ: 42/48; Hûd: 11/9.

uluhiyyetin göstergesi, tevhidin vurgusudur. Zarar ve faydayı yalancı tanrılardan bekleyen topluluklara¹²²⁷ yaşadıkları hayatta zarardan, yıkımdan kurtaranın sahte tanrılar değil rahmet sahibi Allah olduğunun belirtisidir. Toplulukların başlarına gelen musibetleri ibret vesilesi olarak sunan ayetlerin büyük bir kısmının Mekki olduğunu düşünürsek¹²²⁸ verilmeye çalışılan mesaj daha iyi anlaşılacaktır. Yokoluşla korkutulan toplumun kurtuluşunu sağlayacak olan maddi ve ruhsal özelliklere sahip varlıklar olmayıp tek ve rahmet sahibi Allah'tır. Bu gerçeklik bazen bir peygamberin dilinden topluma hatırlatılmaktadır: *“Oğlu: Beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım, dedi. (Nuh): “Bugün Allah'ın emrinden (azabından), merhamet sahibi Allah'tan başka koruyacak kimse yoktur” dedi. Aralarına dalga girdi, böylece o da boğulanlardan oldu.”*¹²²⁹ İlahi cezadan kurtuluş, insanın kendi planları ve çabasıyla olamayacağı gibi yalancı ilahların kudretiyle de olamayacaktır. Allah'ın rahmetinden ve lütfundan uzak her türlü gayret anlamsızdır.¹²³⁰

Helaktan kurtuluş, rahmetin sonucu olduğu gibi bütün günahlara rağmen toplumların helakının geciktirilmesi de hikmetle yoğrulmuş ilahi rahmetin sonucudur:¹²³¹ *“Ancak bizim tarafımızdan bir rahmet ve belli bir zamana kadar dünyadan faydalandırmamız müstesnadır.”*¹²³² Kur'an'da bildirildiği kadarıyla önceki ümmetlerin çoğu, yaptıkları inkâr ve zulmün cezasını dünyada görmüşler, helak edilmişlerdir. Ancak belki eşdeğer haksızlıkları yapmalarına rağmen Mekke müşrikleri benzer yok oluşlar yaşamamışlardır. Dünyevi cezaların belli zamanlara ertelenmesi rahmete bağlanarak inkârcıların yanılığa düşmemeleri istenmiştir. Bunun yanında kâfirlerin her türlü eziyetlerine rağmen onların yok edilmemelerinin sebebi Hz. Muhammed ve Müslümanlara bildirilmiş olmaktadır. Helakın ertelenmesi ilahi rahmet olarak ifade edildiği gibi aynı zamanda onun bir istidrac olduğu da hatırlatılır: *“İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır. Onlara ancak günahlarını arttırmaları için fırsat veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır.”*

¹²²⁷ Zuhaylî, XIX/92.

¹²²⁸ Abdullah Emin Çimen, “Helak Devam Eden Bir Süreç midir?” *Usûl: İslami Araştırmaları*, (4), 2005, 42.

¹²²⁹ Hûd: 11/43; Ayrıca Bkz. Mülk: 67/28; Şûrâ: 42/5; Kehf: 18/58, 98; Enbiyâ: 21/75, 86; Ahkâf: 46/8; Bakara: 2/64.

¹²³⁰ Bkz. Hûd: 11/41, 58, 66, 94; A'râf: 7/72, 155; En'âm: 6/133.

¹²³¹ İbn Âşûr, VIII/145.

¹²³² Yâsîn: 36/44; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/147; A'râf: 7/167; Nahl: 16/47.

Allah tarafından verilen mühletin hayır olmadığı zikredilmesi, hayır ve şerrin Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşebileceğinin delili sayılmıştır. Aynı şekilde küfrün ve isyanın da ilahi iradeyle gerçekleşen bir eylem olduğu düşünülmüştür.¹²³³ Ayet, Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasında tartışmalara sebep olmuş, mezhepler ayeti düşüncelerine uygun olarak anlamlandırabilmek için gramer tartışmalarına girmişlerdir.¹²³⁴ Ehl-i Sünnet, ayete ontolojik boyutta bakarken Mutezile ilahi fiillerin ihsanı gerektirdiğini savunarak ayete ahlaki boyutta bakmıştır. Ancak ayet söz konusu tartışmalardan ziyade Allah ile insanın arasındaki ontolojik ve ahlaki ilişkileri hatırlatmaktadır. Bu hatırlatmalar kâfirler için tehdit düzeyinde olurken Müminler için ise kalpleri tatmin edici şekildedir. Allah-insan arasındaki ontolojik ilişki gereği insanı bu dünyada yaratmıştır. Yine bu ilişkinin ahlaki boyutunda ise insanı imtihana tabi tutmuştur. İnsan imtihan içerisinde zenginlik, fakirlik, kısa ve uzun ömür gibi bir takım haller yaşar. Özellikle menfaat şeklinde görülen durumlar imtihan hayatı içerisinde uhrevi hayat da dikkate alındığında menfi hallere dönüşebilir. Allah kâfirleri bu durumdan dolayı uyarmakta, dünyada sahip oldukları her türlü müsbet durumun ilahi bir inayet olmadığını bildirmektedir. Allah kâfirlerin dünya hayatında yaşam sürmelerinin ahiretle son bulacak imtihan hayatı süreci içerisinde hayırlı durum olmadığını bildirerek aynı zamanda Müslümanın kalbini ferahlatmaktadır. Müslümanlara dokunan ölüm türünde musibetlerden dolayı da teselli vermektedir. Nitekim önceki ayetlerle Uhud Savaşı'na katılmayıp evlerinde oturanların Müslümanlara karşı serzenişlerinden bahsedilmektedir.¹²³⁵ Allah Teâla Uhud Savaşı'na katılmayıp yaşamlarını sürdürenlerin orada şehit olanlardan daha hayırlı bir hayatı olmadığını belirtmektedir.¹²³⁶

Yaratmış olduğu varlıkla ilişkisini sürekli aktif tutan Allah, rahmeti gereği ayırım gözetmeksizin mahlûkatın ihtiyaçlarını gidermektedir. İhtiyaçlar maddi gereksinimler olacağı gibi aynı zamanda manevi de olabilir. İnsanlara dünya ve ahiret hayatlarındaki huzuru sağlayacak peygamberler ve vahiyler göndermesi manevi ihtiyaçlardandır. Kısacası Allah'ın kuluna karşı rahmeti mağfiret anlamında kullanıldığı gibi aynı zamanda peygamber ve vahiy ekseninde de kullanılmış, vahyin ve peygamberliğin

¹²³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX/439.

¹²³⁴ Zemahşeri, I/444.

¹²³⁵ Bkz. Âl-i İmrân: 3/168.

¹²³⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IX/438.

gönderilmesi yaratıcının insana olan merhameti olarak zikredilmiştir.¹²³⁷ “Gerçekten onlara, inanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak, ilim üzere açıkladığımız bir kitap getirdik.”¹²³⁸

Allah, insanların inanç ve davranışlarında ilahi mesaj olmaksızın doğruyu, hakikati bulamayacağını bildirmektedir. Vahyin ve peygamberin olmadığı bir yaşam tarzı yani küfür karanlık olarak ifade edilirken aydınlık ise imandır.¹²³⁹ Söz konusu karanlıktan yani küfürden çıkış yolu ilahi mesajdır ki bu ilahi mesaj karanlıktan aydınlığa çıkaran Allah’ın¹²⁴⁰ rahmetinin sonucudur. İlâhi mesajın rahmet olması genelde müminlere yönelik ifade şekli olup burada inanan insanlara destek ve moral amaçlanmıştır. Hitap eğer inkârcı gruplara ise mesaj umumi olup vahyin ve peygamberliğin hikmeti bildirilir. Kur’an’da kişinin peygamberliğe seçilmesi, vahiy verilmesi de rahmet olarak ifade edilmiştir.¹²⁴¹ Allah, Hz. Muhammed’in peygamber olarak seçilmesine itiraz edenlere karşı mutlak hâkimiyetini dile getirmiş, uluhiyyetin vahiy üzerindeki etkisini belirtmiştir. Bu vurgular Mekke’de müşriklere, Medine’de ise ehl-i kitaba karşı yapılmıştır.

Rahmetin ahiret boyutunun müşriklere dönük penceresi cennet-cehennem vurgusunun yanında güçlü tevhid vurgusu da barındırır: “Onların yalvardıkları bu varlıklar Rablerine -hangisi daha yakın olacak diye- vesile ararlar; O’nun rahmetini umarlar ve azabından korkarlar. Çünkü Rabbinin azabı, sakınılacak bir azaptır.”¹²⁴² Müşriklerin özellikle melekleri Allah’ın kızları sayıp onlara taatte bulunarak şirke sürüklendikleri bilinen bir durumdur.¹²⁴³ Bunun yanında Yahudiler ve Hristiyanlar da Hz. Üzeyr ve Hz. İsa’yı aynı durumda konumlandırmışlardır.¹²⁴⁴ Allah Teala bu gruplara hitap ederek tevhidi dile getirmekte, tapınılan varlıkların da Allah’ın azabından korkup, rahmetini yani cenneti, uhrevi nimetleri arzuladığını belirtmektedir. Kulların akıbetlerinin sadece Rahman’ın elinde olduğu, ahirette dilediği şekilde karşılık vereceği

¹²³⁷ Bkz. Yâsîn: 36/5; Fussilet 41/2; Hadîd: 57/9; Enbiyâ, 21/107;

¹²³⁸ A’râf: 7/52, Ayrıca Bkz. A’râf: 7/154, 203; En’âm: 5/154, 157; Yûnus: 10/57-58; Yûsuf: 12/111; Nahl: 16/64, 89; İsrâ: 17/82; Meryem: 19/21; Enbiyâ: 21/107; Neml: 27/77; Ankebût: 29/51; Lokmân: 31/3; Casiye: 45/20; Ahkâf: 46/12; Duhan: 44/6; Kasas: 28/43, 46, 86; Tevbe: 9/61; Hûd: 11/17, 63.

¹²³⁹ Bkz. Zümer: 39/22; Şûrâ: 42/52

¹²⁴⁰ Bkz. İbrâhîm: 14/1; Hadîd: 57/9; Talak: 65/11

¹²⁴¹ Bkz. Hûd: 11/28; Yûsuf: 12/56; Sa’d: 38/9; Bakara: 2/105; Âl-i İmrân: 3/74; Kehf: 18/65; Meryem: 19/2.

¹²⁴² İsrâ: 17/57; Ayrıca bkz.; İsrâ: 17/54; İnsan: 76/31; Ankebût: 29/21; İbrâhîm 14/36

¹²⁴³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XVII/471.

¹²⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX/357.

vurguları muhatapların inançlarına binaen yoğun tevhide anlatımdır. Uhrevi mutluluğun yani cennetin kazanılmasının Allah'ın rahmeti olarak zikredilmesi insanın özgür iradesinin anlamsızlaştırılmasından ziyade uluhiyyetin uhrevi boyutuna dikkat çekmedir. İlahi rahmet; ilah olması hasebiyle adalet vasfını kendinde bulunduran Allah'ın hikmetine göre cereyan eden sıfatıdır. Onun rahmeti; aracı, şefaathçi varlıkların tesiri altında kalmaksızın kendini gösteren bir vasıftır.¹²⁴⁵

2.2.2.3. Lanet / Öfke / İntikam

Kur'an'da Allah-insan ilişkisi sadece sevgi temelli davranışların hakim olduğu bir münasebetle devam etmez. Çünkü Allah'ın kullarından hak edenlere karşı bir takım olumsuz fiillerde bulunmaması, O'nun aciz bir varlık olarak algılanmasına sebep olabilir. Bunun yanında imtihan üzerine kurulan sistemin ahlaki temeli Allah'ın insana karşı negatif sıfat ve fiillerinin varlığını gerekli kılar. Fakat Allah'ın insanla olan ilişkisi salt kuvvete dayanan negatif formda da değildir. Allah'ın insana yönelik gazabı, öfkesi, laneti insanın davranışları sonucu ortaya çıkan ilahi fiil ve sıfatlardır. Kur'an'da da Allah'ın bu özellikleri daima dengeli anlatılmıştır. Örneğin Allah'ın kuluna yönelik Rabliği anlatılırken O'nun selam, mü'min ve müheymın isimleri Cebbar ismiyle beraber kullanılır.¹²⁴⁶ Önceki bölümlerde de bahsetmeye çalıştığımız gibi ilgili dönemin ve vahyin süreci Müşrik, Yahudi ve Hıristiyanların inançları ile birlikte ele alındığında bu negatif kavramlar üzerinden kimlere nasıl uyarıların yapıldığı daha iyi anlaşılacaktır.

Kur'an'da Allah ile insan arasındaki olumsuz ilişki anlatılırken, lanet ve intikam kavramları çevresinde yoğunlaşmış, cehenneme atılmakla sonlandırılmış betimlemeler görülür. Söz konusu tehdit ifadelerinin en büyük muhataplarından biri müşriklerdir. Esasında inanmayanların ahiretteki konumları cehennemdir. Bununla birlikte onların, insanları Allah'tan uzaklaştırma niyetiyle yalan, hile, hakaret ve şiddet yollarına başvurmaları, hak yola düşmanlık besleyip onu yanlış olarak göstermeye çalışmaları ayrıca ilahi laneti, öfkeyi ve intikamı hak etmelerine sebep olmuştur: ¹²⁴⁷ “Cennet ehli cehennem ehline: Biz Rabbimizin bize vadettiğini gerçek bulduk, siz de Rabbinizin size vadettiğini gerçek buldunuz mu? diye seslenir. "Evet!" derler. Ve aralarından bir

¹²⁴⁵ Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 88.

¹²⁴⁶ Bkz. Haşır: 59/23.

¹²⁴⁷ Karaman ve diğ., II/530.

çağrıcı, Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun! diye bağırır."¹²⁴⁸ Müşriklere yönelik öfkeyi ifade eden ayetler Mekke'de ezilmiş, türlü sıkıntılar içinde kalmış Hz. Muhammed ve Müslümanlara moral ve motivasyon sağlamaktadır. Bunun yanında söz konusu ifadeler geçmiş milletlerin kıssalarıyla, dünyevi ve uhrevi azap motifleriyle somutlaştırılarak¹²⁴⁹, hayâsızlık ve zulmü kendilerine şiar edinmiş Müşriklerin kalplerine korku salmaktadır.¹²⁵⁰

Kur'an'da Yahudilere yönelik olarak teolojik ve ahlaki düzeyde ciddi eleştiriler söz konusudur. Medine ve çevresinde var olan Yahudilerin peygamberlik anlayışları, Allah hakkında tevhid inancı eksenli polemikleri eleştirilerin temelini oluşturmuştur.¹²⁵¹ Yahudilerin Hz. Muhammed devrinde Allah Teâla'nın hükümlerine ve peygamberine karşı göstermiş oldukları olumsuz tavırlar, önceki dönemlerle benzerlikler arz etmekte ve defalarca tekrarlanmakta idi.¹²⁵² Risalet öncesi Yahudilerin tevhid inancı noktasında ortaya koymuş oldukları inkârcı ve hilekâr tavrın sonucu olarak başlarına gelen helak, öte yandan dünyalık cezalandırma mahiyetinde bir takım yaptırımlar Allah'ın gazabı olarak ifade edilmekte ve başta Yahudiler olmak üzere dönemin inkârcı grupları tarihsel realitelerle tehdit edilmektedir: "*De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah'ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğuta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır.*"¹²⁵³ Dönemin Yahudileri için en büyük problem Hz. Muhammed'in risaletidir. Yahudiler Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmek için vahiy olgusunu kökten reddetmişler, Malaki ile vahiy sürecinin kapandığını iddia etmişlerdir.¹²⁵⁴ Allah onların bu davranışlarıyla ilahi öfke ve gazabı hakettiğini bildirmiş, böylece yapılan eylemin veya ortaya konan inancın ne kadar büyük bir günah olduğunu belirtmiş olmaktadır.¹²⁵⁵ Medine'de İslam toplumunun sosyal dokusunu bozacak davranışlar noktasında Müslümanlar Yahudilere karşı

¹²⁴⁸ A'râf: 7/44; Ayrıca Bkz. Hûd: 11/18, 60, 99; Mümin: 40/52; Kasas: 28/42; Ra'd: 13/25; Zümer: 39/37; Zuhuruf: 43/41; Secde: 32/22; Duhan: 44/16; Fâtır: 35/39.

¹²⁴⁹ Bkz. A'râf: 7/71, 136; Hicr: 15/79; Rûm: 30/47; Zuhuruf: 43/25, 55

¹²⁵⁰ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/518.

¹²⁵¹ Baki Adam, "Müslümanların Yahudilere Yöneltiltiği Teolojik Eleştiriler", *Dinler Tarihi Araştırmaları (Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları)* 4, 2004,103.

¹²⁵² Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, IX/169-170.

¹²⁵³ Mâide: 5/60; Ayrıca Bkz. Bakara: 2/61; Âl-i İmrân: 3/112; A'râf: 7/152; Nisâ: 4/47; Tâhâ: 20/80-81; Mâide: 5/13, 64, 78.

¹²⁵⁴ Adam, 103.

¹²⁵⁵ Bkz. Bakara: 2/88-90, 159.

uyarılıp, satır aralarında azarlanırken yine Allah ile Yahudiler arasında kurulan negatif ilişki hatırlatılır: “*Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinenleri görmedin mi? Onlar ne sizdendirler ne de onlardan.*”¹²⁵⁶ Ayetlerde Yahudilerden gelecek tehdit, kışkırtma ve her türlü entrika karşısında Müslümanların uyanık olması istenmektedir.

Allah ile insan arasındaki olumsuz ilişki çevresinde şekillenmiş tehditlerin muhataplarından bir diğeri Medine’de yaşayan münafıklardı. Münafıkların, hak yolun, hidayetin bütün nişaneleri ortaya çıktıktan sonra dahi Allah’ın rızasına uygun olacak şeyleri bırakıp bilakis gazabı, öfkeyi, laneti celbedecek şeylerin arkasına takılmaları şiddetle tenkit edilmiştir.¹²⁵⁷ “*Bunun sebebi, onların Allah'ı gazaplandıran şeylerin ardınca gitmeleri ve O'nu razı edecek şeylerden hoşlanmamalarıdır. Bu yüzden Allah onların işlerini boşa çıkarmıştır.*”¹²⁵⁸ Tehditlerle muhatapların sinelerine korku salınmış olmakla birlikte burada da asıl amaç Müslümanların oluşturduğu kardeşlik ve birlik temelli toplumu içerden gelebilecek saldırılara karşı korumaktır. Çünkü Münafıklar her fırsatta Hz. Muhammed ve İslam toplumunun düşmanları ile anlaşma içerisine girmekte ve onların direktifleri doğrultusunda hareket edeceklerini belirtmekteydiler. Onlar, hidayet üzerine kurulmaya çalışılan ve yeni yeni filizlenmiş olan İslam toplumu içerisinde desiselerle, ayak oyunları ile bir takım hainlikler yaparak toplum içerisinde karışıklık ve kargaşa çıkarmaya uğraşmakta idiler. Savaş gibi Müslüman toplumu tehdit eden vakalarda düşman tarafı seçmekte ve Müslümanları yalnız bırakmakta idiler. Allah bu gibi davranışlarda bulunan münafıkları ilahi gazapla ihtar ederek İslam toplumuna zarar verecek, onların birliğini çökertebilecek hareketlerin önüne geçmektedir.

2.2.2.4. Helak / Ceza

Bütün kâinatı yaratan Allah, yaratmış olduğu insana deneme sürecinin sonucunda ceza veya mükâfat vereceğini bildirmiştir. Yaşanılan hayatın karşılığı olarak verilecek ceza uhrevi yaşamda olabileceği gibi aynı zamanda dünya hayatında da gerçekleşebilir. Cezanın bir şekli olarak sunulan helak esasta Allah’ın dünyadaki küfür topluluklarına yönelik ceza içeren müdahalesidir. Allah Kur’an’da, geçmişte bir takım toplulukları

¹²⁵⁶ Mücadele: 58/14; Ayrıca Bkz. Nisâ: 4/52.

¹²⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, IX/281.

¹²⁵⁸ Muhammed: 47/28; Ayrıca Bkz. Âl-i İmrân: 3/87, 162; Tevbe: 9/68; Muhammed: 47/23; Fetih: 48/6; Ahzâb: 33/60-61.

kendilerinden kaynaklanan sebepler sonucu yok ettiğini sıkça dile getirmekte ve helak örneklerini muhataplarına sunmaktadır. Söz konusu tarihi sahneler Kur'an'ın genel maksadına uygun olarak ibretler, uyarılar, tehditler barındırmaktadır. Ancak bu sahnelerin zikredildiği ayetler sonraki dönemlerde farklı tartışmaların içerisinde değerlendirilmiştir. Kâfirlerin ilahi müdahaleyi gerektirecek her türlü isyanlarına karşı Allah toplumlara “ecel” olarak ifade edilen bir takım süreler tanımıştır. Bu süre zarfında vadenin önceye alınmaması veya sonraya ertelenmemesi ölüm üzerinden yapılan ecel tartışmalarına yol açmış, öldürülen kişinin eceliyle ölüp ölmediği tartışılmıştır.¹²⁵⁹ Mutezile Allah'ın insan için eceller belirlediği başka kişiler tarafından öldürülmesi sonucu belirlenen ecelinden önce öldüğünü ifade etmiştir. Buna karşılık ehl-i sünnet ise ayetlerin onların görüşünü nakzettiğini, varlıklar için tek bir ecelin olduğunu savunmuşlardır.¹²⁶⁰ Ayrıca helak noktasında peygamberin konumunu belirtmek için söylenen ifadeler¹²⁶¹ insanın fiilleri üzerindeki özgürlüğünün ölçüsü bağlamındaki tartışmalara delil olarak sunulmuştur.¹²⁶² Allah'ın insana yönelik ahlaki fiili olan ve insanda acı, ızdırap vb. duygular oluşturan helak ise hüsün kubuh tartışması içerisinde düşünülmüştür. Helakın sebepsiz, hikmetsiz olamayacağını, olduğu takdirde zulüm olacağını bildiren ayet de¹²⁶³ yine hüsün kubuh tartışmalarında delil olarak sunulmuştur.¹²⁶⁴

Dünyevi cezalandırmayı ifade eden ayetlerde ilk olarak, insanoğluna dünya hayatında verilen süre üzerinde durulur. İmtihan dünyasının gereği olarak Allah, insanı yaptığı hatalardan dolayı hemencecik helak etmemiş ona belli zaman dilimi içerisinde yaşama yetisi vermiştir. Ancak ilahi irade gerçekleşip helak vuku bulacaksa da söz konusu azabın keyfi olmadığı belirtilir. Allah'ın insana yönelik acı içeren fiilinin sünnetullah çizgisi içerisinde cereyan ettiği ve kuralları belirleyen Allah olduğu ifade edilir. Çünkü azap Allah'ın belirlediği kanunlar çerçevesinde ve belirlediği şekliyle

¹²⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV/234.

¹²⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, VI/421.

¹²⁶¹ Bkz. “De ki: “Ben kendime bile Allah'ın dilediğinden başka ne bir zarar ne de bir menfaat verme gücüne sahibim.” Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri geldiği zaman artık ne bir saat geri kalırlar ne de ileri giderler.” (Yûnus: 10/49)

¹²⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII/262.

¹²⁶³ Bkz. En'âm: 6/131.

¹²⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIII/152.

cereyan edecektir. Bu kanun insanların keyfi taleplerine göre değişmez: “*Helâk ettiğimiz hiçbir ülke yoktur ki hakkında (bizce) bilinen bir yazgı olmasın.*”¹²⁶⁵

Helak, insana yönelik uygulanmış dünyevi ceza mahiyetinde olduğundan Allah’ın sebepsiz, hikmetsiz olarak bu fiili gerçekleştirmesi zulüm olarak ifade edilmektedir. Zulüm ise Allah’a yakıştırılamaz. Bu bağlamda helakın öncesinde bu cezaya uğrayacak toplulukların uyarılmış olması gerekir. Allah’ın yaratmış olduğu insana kendilerinden peygamber ve vahiy göndermesi nasıl ilahi kanunun gereği ise aynı şekilde kendilerine davet ulaşmamış kişileri de yok etmemesi ilahi kanunun gereğidir.¹²⁶⁶ “*Bu, haberleri yokken kasabalar halkını Allah’ın haksız yere yok etmeyeceğinden dolayıdır.*”¹²⁶⁷ Helak, elçilerin uyarması karşılığında küfür ve gûnahta inat edilmesi sonucu gerçekleşen bir azaptır ki,¹²⁶⁸ bu durum ayetlerde ifade edilmiştir.¹²⁶⁹

Kur’an helakın değişik şekillerinden bahseder. İnsanların dünyada cezalandırılması ve beldelerin yok edilmesi olağandışı bir olayın neticesinde olabileceği gibi evrensel yasalara bağlı olayların sonucu da olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle helak yağmur, fırtına, volkan gibi bizzat adetullah’a bağlı bir fiille olacağı gibi aynı zamanda Allah’ın iradesi dâhilinde diğer insanların elinden gerçekleşecek bir fiille de olabilir. Mesela Allah yok edeceği bir kavmi başka bir toplulukla savaşması sonucu da hezimete uğratarak yok edebilir: “*Onlar, başka değil, sırf “Rabbimiz Allah’tır” dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah’ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi. Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir.*”¹²⁷⁰ Topluluklar yok oluşun süreçlerini kendileri hazırlarlar. Bazen içlerinden bir takım gruplar çıkar toplumlarını helaka sürükler, diğerleri ise bunlara engel olmaz ise toplumda doğal olarak ilahi takdir gerçekleşir. Helak sürecindeki yasaları koyan, irade eden ve zamanı geldiğinde gerçekleştiren Allah olduğundan helak Allah’ın fiili olarak zikredilir: “*Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik*

¹²⁶⁵ Hicr: 15/4.

¹²⁶⁶ Zuhayli, VIII/48.

¹²⁶⁷ En’âm: 6/131; Ayrıca Bkz. Tevbe, 9/70

¹²⁶⁸ Bkz. A’râf, 7/76-78, 132-136, 176; Şems: 91/11-14; Furkân: 25/35-39; Mümin: 40/21-22; Müminun: 23/44, 48; Kasas, 28/58-59; Sebe: 34/15-17; Fussilet: 41/15-17; Ankebût: 29/40

¹²⁶⁹ Bkz. İsrâ: 17/15; Nahl: 16/36; Fâtır: 35/24.

¹²⁷⁰ Hac: 22/40.

sebebiyle şımarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz.”¹²⁷¹

Allah mahlûkata yönelik korku ve çekince duymaksızın her türlü tasarrufta bulunandır. Sınırları aşmış inkârcı bireye ve topluma yönelik helak, acı, ızdırıp anlamında dünyalık cezalar da bu tasarrufların içerisinde: “*Bu işin sonundan O'nun korkusu yoktur.*”¹²⁷² Ancak insana yönelik her türlü tasarruf yetkisini Allah'ın kendinde bulundurması ucu açık, zulme sebep olacak kontrolsüz güç anlamında değildir. Ayetler gerçek ilah olan Allah'ın uluhiyyetini ve uluhiyyetindeki kullanma yetkisini insan zihnine aşlamaktadır. Yaptığı fiillerin neticesinde Allah'ın korkmaması uluhiyyetin olduğu gibi aynı zamanda hikmetin de ifadesidir. Allah hikmet sahibi olduğundan yaptığı iş de hak ve hakikat olur. Yanlış, haksız bir eylem ortaya koyması düşünülemez.¹²⁷³ Helak da öncesi ve sonrası ile belli kanunlara sahip olan, hikmet barındıran cezalandırma şeklidir. Bu nedenle helak, her olayı bir amaca, hedefe bağlayan hikmet sahibi Allah'ın takdiridir.¹²⁷⁴

Gerek bireyin gerekse toplumun inanç farklılıkları dikkate alınmaksızın yaşam sürmesi ve sürdürdüğü yaşamda rızık ve evlat gibi bir takım faydalar elde etmesi Allah'ın tanıdığı imkânlar gereğidir.¹²⁷⁵ Söz konusu imkânlar insanların peygamberler aracılığıyla gönderilen ilahi emirlere uyup hidayet bulmaları için fırsat sağlamaktadır.¹²⁷⁶ Ancak mühletle birlikte verilen faydalar insanları şımartmış, yaptıkları inançsızlığın bedelini ödemeyeceklerini düşündürmüştür. Hz. Muhammed dönemi inkâr gruplarını Allah'a karşı nankörlüğe, şımarıklığa sevk eden en büyük etken belki de küfürlerinin karşılığını dünyada görmemeleridir. Bu nedenle de vahiyle bildirilmiş olan helak edici azap çeşitlerini küçümsemişler, alay etmişler ve o azabı isteyebilmişlerdi: “*De ki: Acele istediğiniz şey benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti. Allah zalimleri daha iyi bilir.*”¹²⁷⁷ Onlar helak tehdidini küçümseyip, yok edilmemelerini batıl inançlarının kanıtı olarak sunmalarından dolayı

¹²⁷¹ İsrâ: 17/16.

¹²⁷² Şems: 91/15; Ayrıca Bkz. Hûd: 11/57; Muhammed: 47/38; En'âm: 6/133-134.

¹²⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, X/547.

¹²⁷⁴ Kutub, VI/3919.

¹²⁷⁵ Öge, *Allah'tan Aleme İlahi Fiiller*, 308.

¹²⁷⁶ Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, II/393.

¹²⁷⁷ En'âm: 6/58.

Allah her topluluk için belli süreler tanıdığını ancak sürenin insanın değil de kendinin kudreti dâhilinde olduğunu belirtir: “*Her ümmet için belirli bir süre vardır; vakitleri dolunca ne bir saat gecikebilir ne de öne geçebilirler.*”¹²⁷⁸ Binaenaleyh ayetlere muhatap olan müşrikler de kendileri için takdir edilen azaba helakın ilahi kanunları çerçevesinde zamanı geldiğinde maruz kalacaklardır.¹²⁷⁹

Gerek birey, gerekse toplum için fırsat mahiyetinde düşünülen mühlet olgusu muhataplara genelde ise tüm insanlığa yönelik korkutucu ikaz niteliği taşımakta insanın, varlığını devam ettirmesine aldanmaması istenmektedir. Allah Teâla helak ve ölüm üzerindeki tek otoritenin kendisi olduğunu belirterek Hz. Muhammed ve müminlere maddi manevi kötülükte bulunanları yok oluşla tehdit etmektedir. Bunun için Kur’an-ı Kerim’de isyankâr toplulukların cezalarının dünyada verileceğini bildirmekte,¹²⁸⁰ özellikle geçmiş milletlere ait örnekler sunulmaktadır.¹²⁸¹ Korkunç sonlarıyla örnek gösterilenler, müşrikler ve dönemin ehl-i kitabı tarafından bilinen topluluklardır. Örnekler inkârcıların tevhidi reddedip, putlara tapıp Hz. Muhammed’i ve Kur’an’ı yalanlamalarına karşı uyarı niteliği taşımaktadır. Tevhid karşısında tutundukları retçi tavrın çirkinliğini ve dalaletlerinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Örnekler aracılığıyla risalet dönemi inkârcılarının inancı ile helaka uğramış toplulukların inancı karşılaştırılır. Benzerlikler belirtilip aynı akıbete uğrama noktasında muhataplar korkutulur.¹²⁸² Vahiy dönemi inkârcılarının tavırları, inançsızlıktaki inatları ve kendilerini inkâra sürükleyen liderlerinin davranışları önceki topluluklardan örneklemelerle eşleştirilir.¹²⁸³ Böylece muhatapların helak olmuş topluluklardan ibret alarak inançlarını gözden geçirmeleri istenir.

Kur’an dünyalık ceza mahiyetindeki helakın Allah’ın kudreti dâhilinde olduğunu vurgularken aynı zamanda Hz. Peygamber’in de sınırlarını belirtmektedir. Peygamber’in istediği anda istediği şeyi gerçekleştiremeyeceği, kendi başına gelebilecek herhangi bir zarara veya faydaya malik olmadığı hatırlatılır. Bunun yanında helak gibi sadece ilahi iradeyle meydana gelebilecek olayların failinin sadece Allah

¹²⁷⁸ A’râf: 7/34; Ayrıca Bkz. Hicr: 15/4; Nahl: 16/61; Kehf: 18/58-59; Müminun: 23/43

¹²⁷⁹ Bilmen, IV/1713.

¹²⁸⁰ İkbâl, 190.

¹²⁸¹ Bkz. Haşr: 59/2-4; Fil: 105/1-5; Necm: 54/50-52.; Buruc: 85/17-20; Sebe: 34/15-19; Kâf: 50/36-37; Kamer: 54/9-30, 33-39, 41-42; A’râf: 7/4-5, 59-72, 73-78, 80-93, 132-136 Furkân: 25/37; Neml: 27/50-51.

¹²⁸² İbn Âşûr, XXVII/152; Ayrıca Bkz. Ankebût: 29/34-35.

¹²⁸³ Bkz. Nuh: 71/1-4.

olduğu vurgulanır. Helak sadece Allah'ın tayin ettiği vakitte cereyan edecektir.¹²⁸⁴ Bu hatırlatma kâfirlerin Hz. Muhammed'i muhatap alarak Allah'ın azabına karşı meydan okuyuşlarına verilen cevaptır. Allah, yok oluş gibi bir fiili sadece kendisinin takdir edeceğini belirterek ilah ile peygamber arasındaki çizgileri belirginleştirmektedir. Bunun yanında müşriklerin helak üzerinden ortaya koydukları alaycı tutumlarında Hz. Muhammed'i devreden çıkararak kendisi muhatap olmakta ve tehdit etmektedir.

Sonuç olarak helak ayetleri aslında muhataplara yönelik tehdit ya da destek ve de uluhiyyet vurguları barındırmaktadır. Konuyu ecel üzerinden bir tartışma zemininde düşünmek ayetlerin temelde vermek istediği uyarıyı ötelemek olur. Çünkü başta da belirttiğimiz gibi dönemin toplulukları inkârları karşısında dünyalık bir ceza görmeyince Hz. Muhammed'le rahatlıkla alay edip öğretilerini küçümseyebiliyorlardı. Allah, günü ve zamanı kendi katında belli olan ve onları yeryüzünden silecek bir azapla tehdit etmekte¹²⁸⁵, bu azabı var edenin kendisi olduğunu belirtmektedir.¹²⁸⁶ Böylece vahye muhatap olan toplumlar tehdit edilip korkutulmuş; müminler ise teselli edilmiş olur.

Allah'ın isyankâr bireyi veya toplumu helak edebileceği gibi onun dışında başka şekilde dünyevi cezalarda verebilir. İnsanın dünya hayatında yaşadığı felaketler, sıkıntı veren şeyler öğüt alma vb. saikler gözetilerek Allah'ın bir cezalandırma şekli olabilmektedir ki Allah Teâla Kur'an'da bunu açıkça ifade ederek kâfirleri tehdit etmektedir.¹²⁸⁷ Ancak yapılan davranışlar neticesinde ortaya çıkacak kötü durumların sorumluluğunu kabul etmemek insanın özelliklerindendir. Kişinin kendini korumak, güvene almak için başvurmuş olduğu bu davranış şekli aslında altında ciddi psikolojik nedenler bulundurabilen ruhsal savunma mekanizmasıdır. Kur'an-ı Kerim inkârcıların dalaletlerine mazaret sunmalarını ve sorumluluklarını reddetmelerini tenkit etmektedir.¹²⁸⁸ Aynı gruplar hidayet ve dalalet noktasında mesuliyetlerini reddettikleri gibi kendilerini etkileyen zarar mahiyetindeki cezalar karşısında aynı psikolojik yaklaşımı göstermekte, başlarına gelen iyi şeyleri kendilerine, kötülükleri,

¹²⁸⁴ Bkz. Yûnus: 10/48-51.

¹²⁸⁵ Zemahşeri, II/101.

¹²⁸⁶ Bkz. Hicr: 15/4; Müminun: 23/40-43.

¹²⁸⁷ Bkz. En'âm: 5/49; A'râf: 7/130; En'âm: 6/42.

¹²⁸⁸ Bkz. Nahl: 16/35; Zuhruf: 43/20; Ean'am: 6/148.

uğursuzlukları Allah’a, peygambere, inananlara nispet etmekteydiler.¹²⁸⁹ Hz. Muhammed dönemindeki inkârcıların göstermiş olduğu bu davranış belki toplumda var olan yazgıcı anlayışın neticesi olarak görülse de aslen insanın ve özellikle de vahye karşı çıkan kâfir güruhun en belirgin özelliğidir. Kur’an ise onların düşünce tarzlarını eleştirerek yaptıklarının sorumluluklarını kendilerine yüklemektedir: “*Başınıza gelen herhangi bir musibet ellerinizle işlediklerinizden ötürüdür. O, yine de çoğunu affeder.*”¹²⁹⁰ Ayrıca söz konusu zararların kendi fiillerinin sonucu olarak Allah tarafından olduğu hatırlatılarak ibret almaları ve hatalarından dönmeleri istenmektedir.¹²⁹¹

2.2.2.5. Dalalet

Hidayet kavramında ifade edildiği gibi İslam kelimasında tartışılan en önemli konulardan biri de dalalet konusudur. Çünkü Kur’an’da insanın hidayeti bireyin kendisine ve Allah’a nispet edildiği gibi dalaleti de bireye, şeytana, putlara ve Allah’a nispet edilebilmektedir.¹²⁹² Dalaletin Allah’a nispeti insan hürriyeti, Allah’ın adaleti, fiillerin yaratılması tartışmalarının kanıtı haline dönüşmüştür. Kur’an’da dalalet Allah’a nispet edilirken ilk okuyuşta şu hususlar özellikle dikkat çekicidir:

Dalalet hususunda Allah kalbin mühürlenmesi, vahiyle o kişinin arasına engel konulması gibi kısacası tebliğin bireyin kalbinde yer edinmemesi için özel müdahalelerde bulunması.¹²⁹³ Allah’ın inkârcıyı azdırmak istediği için vahyin ona kar etmemesi¹²⁹⁴ veya Allah’ın saptırması,¹²⁹⁵ kâfirlerin kötü işlerinin güzel gösterilmesi,¹²⁹⁶ küfürleri artsın diye şeytanların göndermesi¹²⁹⁷ veya o kişi için Allah’ın hidayet istememesi.¹²⁹⁸ Bu başlıklar içerisinde değerlendirilebilecek ayetler kelimada her zaman tartışılmıştır. Ancak kelimadaki diğer tartışmalarda olduğu gibi burada da asıl sorun nasları gerek Kur’an bütünlüğü içerisindeki bağlamından gerekse üzerine kurulmuş olduğu inançtan

¹²⁸⁹ Bkz. Neml: 27/47.

¹²⁹⁰ Şûrâ: 42/30; Ayrıca Bkz. Kasas: 28/47; Rûm: 30/41.

¹²⁹¹ Derveze, *Tefsîru’l-Hadîs*, V/454.

¹²⁹² Bkz. A’râf: 7/178; İsrâ: 17/97.

¹²⁹³ Bkz. İsrâ: 17/45; En’âm: 6/25, 126; Kehf: 18/57; Yâsîn: 36/8-11; Bakara: 2/7; Fâtır: 35/19-23; Nahl: 16/37; Casiye: 45/23.

¹²⁹⁴ Bkz. Hûd: 11/34; A’râf: 7/35.

¹²⁹⁵ Bkz. A’râf: 7/186; Nisâ: 4/88; İbrâhîm: 14/4; Ra’d: 13/27

¹²⁹⁶ Bkz. Fâtır: 35/8.

¹²⁹⁷ Bkz. Meryem: 19/83.

¹²⁹⁸ Bkz. Mâide: 5/41; Kehf: 18/17 En’âm: 6/111.

kopuk olarak anlamaya çalışmaktadır. Söz konusu naslar kelami ve felsefi tartışmalar sonucu ortaya çıkan teolojik eksende ele alınmıştır.¹²⁹⁹

Dalaletin Allah'a nispet edildiği ayetlerin bir kısmında tevhidî anlatım ön plandaydı ki tevhid başlığında bu konuya değinmeye çalışmıştık. Bazı ayetlerde kâfirlerin ilahi kelama ve peygamberin bütün çabalarına rağmen inat ve inkâra devam etmeleri sebebiyle Allah'ın dalalet noktasında onların aleyhine özel uygulamalarda bulunduğu bildirilmektedir: “Biz, Kur'an okuduğun zaman, seninle ahirete inanmayanların arasına gizleyici bir örtü çekeriz.”¹³⁰⁰ İlk okuyuşta Allah'ın bir takım kişilerin dalaletine düşmesi için özel bir uygulamada bulunduğu düşünülebilir. Ancak ayetler bağlamında düşünüldüğünde hitabın peygambere olduğunu görülmektedir. Bütün çabalarına rağmen kâfirlerin inkârcı tutumları devam etmekte ve Hz. Peygamber bu duruma üzülmemekte idi. Ayetler peygamberin üzüntü ve ümitsizliğe kapılmasına karşı teselli mahiyetinde bildirim sunmakta, bu durumdan sorumlu olmadığını bildirmektedir.¹³⁰¹ Bunun yanında kâfirlerin inançsızlıkta direnmelerine karşın müslümanın onların hidayeti noktasındaki zannı da eleştiri konusu olabilmekte ve dalalet Allah'a nispet edilerek Müminler uyarılmaktadır.¹³⁰² Ayetler bağlamında değerlendirildiğinde kalbin mühürlenmesi veya bu türden ifadeleri aslında kâfirlerin inanmama noktasındaki göstermiş oldukları inadı, taassubu ifade etmektedir. Yani onların bu halleri vahiyle aralarında perde oluşturmaktadır. Öyleki o kâfirler kitap kendi dillerinde gelmesine¹³⁰³, okuyup anlamalarına, Ashab-ı Kehf gibi açık bir delil sunulmuş olmasına¹³⁰⁴ kısaca vahiyle gösterilen hakikatleri açıkça idrak etmelerine rağmen yine de işi yokuşa sürüp¹³⁰⁵ inkâra devam etmişlerdir. Allah onların bu durumunu ifade ederken hissi mucizeleri açık açık görseler, her türlü uyarıyı işitseler bile yine de hidayete yönelik adım atmayacaklarını belirtir.¹³⁰⁶ Kâfirlerin bütün

¹²⁹⁹ Galip Türcan, “Kelamî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile Ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet Ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (15), 2012, 270.

¹³⁰⁰ İsrâ: 17/45; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/25; Fâtır: 35/8, 19-23; A'râf: 7/186; Casiye: 45/23; Kehf: 18/57; Nahl: 16/37; Yâsîn: 36/8-11; Meryem: 19/81-84; Bakara: 2/6-7; Mâide: 5/41.

¹³⁰¹ Derze, *Tefsîru'l-Hadîs*, III/390.

¹³⁰² Bkz. Nisâ: 4/88.

¹³⁰³ Bkz. İbrâhîm: 14/4; Şuara: 26/197-201.

¹³⁰⁴ Bkz. Kehf: 18/17.

¹³⁰⁵ Bkz. Ra'd: 13/27; En'âm: 6/124-125.

¹³⁰⁶ Bkz. En'âm: 6/109-111; Yâsîn: 36/10.

sorumsuzluğuna ve inatçılığına rağmen Peygamberin tebliğe, uyarıya devam etmesi istenir.

Küfrün sorumluluğu tebliğe kulak vermeyen inatçı, katı kalpli inkârcılara aittir ki ayetlerin devamı bu durumu ifade etmektedir.¹³⁰⁷ Nitekim aynı halleri önceki peygamberlerin kavimlerinde de görmekteyiz. Onlar küfürlerini inatla devam ettirmekte ve hatta peygamberlerine meydan okuyabilmekte idiler.¹³⁰⁸ Bu nedenle Allah bütün inkârcıların dalalet psikolojisine dikkat çekerek, yapılan her türlü ihtida faaliyetine rağmen gösterecekleri tutumlar göz önüne serilmektedir. Bu aşamda mühürlenme, günahın süslenmesi vb. ifadeler kullanılmakta ve bunlar Allah'a nispet edilmektedir. Aslında Allah kâfirlerin inatlarından dolayı Hz. Muhammed ve beraberindekilerin üzülop, yese kapılmamaları için ihtidanın bundan sonraki aşamasının kendisine ait olduğunu belirtmektedir. Ancak burada Allah'ın özellikle dalalet noktasındaki fiilleri nötr durumundaki insana yapılmış negatif müdahale değildir. Hidayet noktasında her türlü çabaya rağmen olumsuz fikir, psikoloji ve eyleme sahip insana yaptığı müdahaledir.¹³⁰⁹

Sonuç olarak; Kur'an'da var olan kalplerin mühürlenmesi, hidayet noktasında önlerine engellerin konulması, dalaletin onlara süslü gösterilmesi vb. ilahi iradenin bir takım insanların hidayetinin aleyhine aktivitelerde bulunmasını çağrıştıran ifadeleri, Allah'ın insanın iradesini yok sayarak, onların aleyhine yaptığı özel uygulama olarak düşünmek Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde yanlış değerlendirme olur. Veya yanlış değerlendirmeye düşmemek için ehl-i sünnetin yaptığı gibi ifadeleri pratik bir değeri olmayan kalpteki yaratma tartışmalarını çekmek ayetlerin asıl göstermek istediği mesajı ötelemek olacaktır.

Dalaletin Allah'a nispet edildiği ayetlerde aynı zamanda Allah'ın belirlemiş olduğu yolda hareket etmeyen gruplar için güçlü tehditler, korkutmalar bulunmaktadır. Buna karşılık inananlara ise güven aşılamaktadır. Allah'ın göstermiş olduğu güçlü delillere rağmen dalaleti tercih edenler Allah'ın saptırdığı kişilerdir. Bu kişiler ahirette sapıklıklarının neticesini görecekler ve büyük pişmanlık duyacaklardır.¹³¹⁰ Vahiy

¹³⁰⁷ Bkz. İsrâ: 17/47-48; Ayrıca Bkz. Abese: 80/5-7; A'râf: 7/30.

¹³⁰⁸ Bkz. Hûd: 11/33-34 A'râf: 7/146; Saff: 61/5.

¹³⁰⁹ Bkz. Rûm: 30/58-59; Kehf: 18/28 Tevbe: 9/77.

¹³¹⁰ Bkz. Şûrâ: 42/44-46; Rûm: 30/29.

karşısında göstermiş oldukları tutumlar nedeniyle sağırlara, dilsizlere ve ölülere benzetilmektedir. Çünkü onların idrak mekanizmaları kapalıdır. Allah onların inançlarını küçümsemekte ve hatalarını yüzlerine vurmaktadır.¹³¹¹ İnançsız insanların ruh halini dile getiren Allah, yaşantılarını inanç haline getiren insanların taassubla batıl inanca nasıl saplandıklarını ifade ederken bunu “kalplerin mühürlenmesi” şeklinde dile getirir.¹³¹² Buna karşılık vahye kulak veren, gönül açan, iman edip nimetler karşısında şükrünü eda eden, şeytan ve avanesinin peşinden gitmeden hata yaptığında tövbe eden kişileri Allah hidayetine kavuşturmuş, ahirette de mükâfatlandırmıştır.¹³¹³

Kur'an'da dalalet kelimesi zaman zaman Allah'a, bazen de şeytana nispet edilmektedir: “*Şeytan sizden pek çok milleti kandırıp saptırdı. Hâla akıl erdiremiyor musunuz?*”¹³¹⁴ Özellikle Âdem kıssası üzerinden yapılan uyarılarda nasihat bütün insanoğlunadır.¹³¹⁵ Şeytanın saptırması; insan üzerindeki cebri güce sahip olup onu istemediği inanca, davranışa zorla sürüklemesi değildir. Eğer cin şeytanlar kastediliyor ise saptırma metafizik boyutta bir takım vesveseler vermesi şeklindedir.¹³¹⁶ İnsan cinsinden şeytanlar kastediliyor ise, insanın insanı nasıl yönlendireceği zaten bellidir. Ancak burada da söz konusu varlıkların yukarıda belirttiğimiz gibi insan iradesi üzerinde özel güçleri yoktur. Nitekim kâfirler ahirette şeytanlarıyla münakaşaları Kur'an'da anlatılırken bu durum açıkça ifade edilmektedir. O gün şeytanlar, “*Zaten onlar aslında bize tapmıyorlardı.*”¹³¹⁷ diyerek aslında insanın kendi arzu ve hevesine kapılıp yoldan çıktığını belirteceklerdir.¹³¹⁸ Şeytanın insanoğlunun düşmanı olduğu hatırlatılarak fitne ve yoldan çıkarması karşısında âdemoğlu sakındırılmaya çalışılır. Allah'ın bütün uyarılarına rağmen insan yine de şeytanı dost edinir, vahyi dikkate almaz, iman etmez, yaptığı kötülükleri doğruymuş gibi delillendirmeye çalışırsa onun için dalalet hak olmuştur.¹³¹⁹ Ancak burada dalalet ilahi iradenin insan tercihindeki faal rolünden değil insanın inanç ve fiillerinden kaynaklanan durumdur. Dalaletin şeytana nispet edildiği ayetlerde inançsız gruplar uyarılmakta, yaptıkları sapıklıklar yüzlerine

¹³¹¹ Bkz. En'âm 6/39.

¹³¹² Bkz. A'râf: 7/99-100.

¹³¹³ Bkz. İbrâhîm: 14/27; A'râf: 7/178.

¹³¹⁴ Yâsîn: 36/62; Ayrıca Bkz. En'âm: 6/71, 128; Fussilet: 41/29; A'râf: 7/27

¹³¹⁵ Bkz. A'râf: 7/27.

¹³¹⁶ Bzk., Nas: 114/4-5; A'râf: 7/20.

¹³¹⁷ Kasas: 28/63.

¹³¹⁸ Beydavi, IV/183.

¹³¹⁹ Bkz. A'râf: 7/30; Bakara: 2/36-38.

vurulmakta, takip ettikleri yanlış yolun aslında kime ait olduğu belirtilmektedir. Özellikle kâfirlerin ahirette yaşayacakları sahneler zikredilerek Allah'ın emri dışında peşlerinden gittikleri insan, cin, put gibi şeytanların ahirette onları nasıl yalnız bırakacakları anlatılmaktadır.¹³²⁰

2.3. BİLİŞSEL İLİŞKİ

Allah ile insan arasındaki ilişkinin başka bir boyutu da Yaratıcının yaratmış olduğu mahlûktan daima haberdar olması, onun hakkında kısıtlama olmaksızın bilgi sahibi olmasıdır. Allah'ın herşeyi bilmesi, yarattığı varlığın her anından ve her parçasından haberdar olması uluhiyyetin temel vasfıdır. Çünkü tanrı olarak varlık üzerinde egemen güç olmak, onun ilk yaratıldığı andan yok oluş anına kadar herşeyine vakıf olmakla mümkündür. Allah'ın bu özelliği Kur'an'da genellikle Âlim, Basir, Semi, Batın, Hâfız, Karib, Habir, Rakıb, Şahid, Muhsi ve Muhit isimleriyle anlatılmaktadır. İslam düşüncesinde sonraki dönemlerde ilahi ilimle ilgili olarak bir takım tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle Allah'ın ilminin ezeliliği, mahiyeti, varlığa olan taalluku bu tartışmaların başında gelmektedir. Örneğin Mu'tezile, diğer sıfatlarda olduğu gibi ilim sıfatını da Allah'ın zatı üzerine zaid mana olarak düşünmeyip zatıyla mündemiç olarak kabul eder.¹³²¹ Ehl-i sünnet ise ilim sıfatını Allah'ın zatıyla kaim ezeli sıfat olarak görür.¹³²² Bunun yanında ilahi ilmin mahlûkata tezahürü ve taalluku gerek kelamcılar gerekse filozoflar arasında kader temelli tartışmalara dönüşmüştür. Ancak Kur'an bütün bu tartışmaların dışında söz konusu sıfatlar ile Allah-insan arasındaki bilişsel ilişkiye dikkat çekmektedir. Yani insanın Allah'ın onu her an onu gördüğünü, her haline şahitlik ettiğini, ondan gizli hiçbir duygusunun ve fiilinin olmadığını bilmesi,¹³²³ bu bilgi ve şuurla yaşamasıdır. Allah ile insan arasında muraKâbe temelli oluşan bilişsel ilişki de şunlar amaçlanır:

Kur'an Allah'ın gerek kendisinin gerekse görevlendirdiği meleklerin insanı daima gözetlediğini haber vermektedir.¹³²⁴ Böylece Allah insanın nefsinde olanlar dahil ona ait

¹³²⁰ Bkz. Furkân: 25/28-29.

¹³²¹ Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 182.

¹³²² Mesud b. Ömer Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, 164.

¹³²³ Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, 272.

¹³²⁴ Bkz. İnfitar: 82/10-12.

herşeyi bildiğini ve yaptığı herşeye şahitlik eden meleklerin olduğunu bildirmektedir.¹³²⁵ “*And olsun ki insanı Biz yarattık; nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz; Biz ona şah damarından daha yakınız.*”¹³²⁶ ayeti de bu gerçeği belirtmektedir. Allah’ın insana “şah damarından daha yakın olması” insanın, aracı, şefaatçi kabul edilen tanrılar olmaksızın sürekli gözetiminde olması demektir.¹³²⁷ Bu inanç insanın daima teyakkuz halinde yaşamasını ve kendi içerisinde öz kontrolde bulunmasını gerektirir.¹³²⁸

Allah’ın insana karşı her an muraKâbede olduğunu, herşeyi bildiğini ifade eden ayetler Mekke’de daha somut ifadelerde yer bulmakta buna karşılık Medine’de özellikle Müslümanlara ve münafıklara yönelik ifadeler daha kalbi bir bilgiyi ifade etmektedir.¹³²⁹ İlahi ilmin alanı Mekke’de insanların yaptığı gözle görülen işlere yöneliktir. Medine’de ise kalplerde gizlenen veya insanlardan saklanan olaylara yönelik bir bilgiden bahsedilir.¹³³⁰ “*Gizlediklerinizi ve açığa vurduklarınızı da bilir. Allah kalplerde olanı bilendir.*”¹³³¹

Allah’ın bilgisinin muhatapları eğer kâfirler ise mesajın içeriği tehditkârdır. Yapılanların gizli kalmayıp unutulmayacağı, ahirette bunların hepsinin ilahi ilim sayesinde ortaya döküleceği bilgisi verilerek korkutulur.¹³³² İlahi ilme dikkat çekilen alanlarda aynı zamanda kâinattaki bütün güçlerin boyun eğmek zorunda kaldığı ve sınırsız bilgiye sahip Allah hakkında tartışmaya giren bir takım zümrelere yönelik eleştiriler ve tehditler vardır.¹³³³ “*Bilesiniz ki, onlar Peygamber'den, (düşmanlıklarını) gizlemeleri için göğüslerini çevirirler (gönülllerinden geçeni gizlerler). İyi bilin ki, onlar elbiselerine büründükleri zaman dahi, Allah onların gizlediklerini de, açığa çıkardıklarını da bilir. Çünkü O, kalplerin özünü bilendir.*”¹³³⁴ Müşriklerin Allah inancı noktasındaki batıl, yanlış tevvehhümleri sürekli olarak göz önüne serilmekte¹³³⁵ “*O, kalplerin özünü bilendir.*” ifadesiyle İslam dışındaki bu grupları derinliklerine kadar

¹³²⁵ Bkz. Nisâ: 4/63; Buhârî: Salat, 32; Buhârî: Ezan, 126.

¹³²⁶ Kâf: 50/16

¹³²⁷ Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 82.

¹³²⁸ Kutub, VI/3362.

¹³²⁹ Bkz. Âl-i İmrân: 3/29; Bakara:2/76-77

¹³³⁰ İbn Âşûr, XXVIII/266-267.

¹³³¹ Tegâbün: 64/4; Ayrıca Bkz. Mücadele: 58/7; İsrâ: 17/57.

¹³³² Zümer: 39/7, 46; Beled: 90/17; Alak: 96/14; Fâtır: 35/38; Mümin: 40/19; Hûd: 11/92; İsrâ: 17/25, 47.

¹³³³ İbn Âşûr, XI/320; Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, V/521.

¹³³⁴ Hûd: 11/5; Ayrıca Bkz. Ra'd: 13/10.

¹³³⁵ Bkz. Nahl: 16/77.

etkileyecek, sarsacak bir tehdit sergilenmektedir.¹³³⁶ Çünkü kâfirlerin yapmış olduğu sözlü-fiili, gizli-aşikâr bütün inkâr faaliyetleri Allah tarafından bilinmektedir.¹³³⁷

Yaratıcının bilgisi bağlamında tehdit ve korkutma Müslümanlara yönelik olabilir. Ancak burada diğerinden farklı olarak tehditin yanında övgü de vardır. Allah'ın bilgisinin kapsayıcılığı, varlığın her halini çevrelemesi zikredilerek günahlar karşısında Müslümanlar uyarılmakta, ilahi iradeye uygun davrananlar övülmektedir. Müslümanların yaptıklarının zayi olmayacağı hatırlatılarak ahirette haksızlığa uğramayacaklarına dair bildiriler sunulur.¹³³⁸ İlahi bilgi sunumları Peygamber ve Müslümanlar için daha çok destek, yakınlık ve dayanak mesajları barındırır. Çünkü Rabbinin her an yanında olduğuna inanan, inkârcılar karşısında yalnız kalmaz, korku ve çekinme olmadan kalbinde güven oluşur ve Rabbiyle beraber olmaktan güç alır.¹³³⁹

Ayetler Allah'ın bilgisi ışığında Hz. Muhammed ve Müslümanların benliğinde bir bilinç oluşturmaya hedefler: “*Ne zaman sen bir işte bulunsan, ne zaman Kur'an'dan bir şey okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe daldığınız zaman biz mutlaka üstünüzde şahitizdir. Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak (ve gizli) kalmaz. Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü yoktur ki apaçık kitapta (levh-i mahfuzda) bulunmasın.*”¹³⁴⁰ Ayetlerle oluşturulan bilinç muhatabını sevindirici mahiyetle olmakla beraber aynı zamanda korkutucu ve ürperticidir. Allah'ın rızasına uygun davranışların hatırlanacağı uyarısı yapılarak muhatap sevindirilirken aynı zamanda kötü davranışların da unutulmayacağına yönelik tehditle aynı kişiler korkutulmaktadır.¹³⁴¹ İnsan dünyada kendi gücü dışında meydana gelen olaylar karşısında konumunu ve hareketlerini belirlerken bütün azametiyle Allah'ın kendi yanında olduğunu hissetmesi ona mücadelede güç kazandıracaktır.¹³⁴² Allah'ın ilmi sadece nesneye ve olaylara taalluk eden basit bir bilgi olmayıp kuşatıcı korumanın ve desteğin de ifadesidir. Çünkü herşeyi kontrolü altında bulunduran Allah, müşriklerin yalan ve eziyetlerine karşı Müslümanların yanındadır.¹³⁴³ İnkârcıların yapmış oldukları haksızlıkları Allah'ın bilgisi dâhilinde olup unutulmuş değildir. Yaptıkları onların

¹³³⁶ Kutub: IV/1856.

¹³³⁷ Bkz. Ra'd: 13/9-10.

¹³³⁸ Bkz. Necm: 53/32; Mümin: 40/7; En'âm: 6/132; Sebe: 34/11.

¹³³⁹ Bkz. Tâhâ: 20/6-8.

¹³⁴⁰ Yûnus: 10/61; Ayrıca Bkz. Hûd: 11/6, 112; Nahl: 16/91

¹³⁴¹ Karaman ve diğ., III/116-117.

¹³⁴² Bkz. Yûsuf: 12/19, 50; Ra'd: 13/42; İbrâhîm: 14/38; Hicr: 15/24-25.

¹³⁴³ İbn Âşûr, XI/211.

yanına kar kalmayacak, kaybolmayacaktır.¹³⁴⁴ Buna karşılık kâfirlerin her türlü saldırıları karşısında peygamber ve müminlerin göstermiş olduğu sebatta Allah'tan gizli değildir.¹³⁴⁵

Bütün bunların yanında ilahi bilgi şirk karşısında İslam inancının doğrulunun da kanıtıdır: “*Doğrusu senin Rabbin, yolundan sapıtanları çok iyi bilir; O, doğru yolda olanları da çok iyi bilir.*”¹³⁴⁶ Mekke’de müşrikler Hz. İbrahim’e ait geleneğin bir kısmını dini ve sosyal hayatlarında devam ettirdiklerinden kendilerini hak hanifler olarak görüyorlardı.¹³⁴⁷ Hz. Peygamber’e ise mecnun¹³⁴⁸, cinlenmiş¹³⁴⁹, deli¹³⁵⁰ ve yalancı¹³⁵¹ diyorlardı. Allah kullarının hallerinden haberdar olmakta kimin hak yol üzerinde kimin de batılda olduğunu bilmektedir. Bilgisini, Hz. Peygamber’in ve Müminlerin hak yolda olduğuna kanıt olarak sunar ve bu kanıtı da ayrıca ihbari mucizeyle iyice sağlamlaştırır.¹³⁵² Deliller sayesinde müminler, kalpleri mutmain bir halde müşrikler karşısında daha güçlü durabilmişlerdir.

Allah’ın özellikle insana yönelik bilgisi zatında yeterli kalmamış aynı zamanda “levh-i mahfuz, kitab-ı mübin” gibi kavramlarla ifade edilen ilahi kayıt mekanizmasına da geçmiştir. Çünkü insan Allah’ın kendisi hakkındaki bilgisinin zamanla unutulacağını düşünebilir. Bu nedenle bilginin kayıt altına alındığı, korunduğu belirtilmiştir:¹³⁵³ “*Biz, toprağın onlardan neleri eksilttiğini kesinlikle bilmekteyiz. Yanımızda o bilgileri koruyan bir kitap vardır.*”¹³⁵⁴ Allah’ın kâinata yönelik bilgisi de aynı mekânda kayıt altındadır.¹³⁵⁵ Böylece onun kâinata yönelik bilgisinin şaşmamazlığı, kaybolmamazlığı belirtilmiş olur. Sözlü geleneğe sahip olan, okuma ve yazmanın nadir ancak çok kıymetli olduğu bir toplumda bilginin Allah’ın bilgisinin kayıtlı olması büyük önem arz etmektedir.

¹³⁴⁴ Bkz. Yâsîn: 36/76.

¹³⁴⁵ Bkz. Hûd: 11/121-122; Müzemmil: 73/20; Tâhâ: 20/110.

¹³⁴⁶ Kalem: 68/7; Ayrıca Bkz. Necm: 53/30; Zümer: 39/46.

¹³⁴⁷ Çelikkol, 198.

¹³⁴⁸ Bkz. Kalem: 68/1-2;

¹³⁴⁹ Bkz. Müminun: 23/70

¹³⁵⁰ Bkz. Kalem: 68/51; A’râf: 7/184.

¹³⁵¹ Bkz. Kamer: 54/26.

¹³⁵² Bkz. Rûm: 30/1-5.

¹³⁵³ Atay, *Kur’an’a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, 71.

¹³⁵⁴ Kâf: 50/4; Ayrıca Bkz. Kamer: 54/52-53; Neml: 27/74-75; Yâsîn: 36/12; Yûnus: 10/61; Tâhâ: 20/51-52.

¹³⁵⁵ Bkz. Hac: 22/70; Sebe: 34/3; Fâtır: 35/11.

İnsanın hayatı boyunca göreceği ve musibet olarak adlandırılan olayların bilgisinin de Allah katında yazılı olduğu Kur'an'da belirtilir: “*Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır.*”¹³⁵⁶ Ayet sonraki dönemlerde kader tartışmaları içinde düşünülmüş ise de¹³⁵⁷ hitap aslında Müslümanlara olup zikredilen tartışmalardan öte uyarı niteliği taşımaktadır. Müslümanın her koşulda Rabbiyle olan bağını sağlam tutması, ona güvenmesi, musibetler karşısında sabırlı olması istenmektedir. Eğer güzellik elde ederse de kibirlenmeden, şımarmadan Allah'ın yolunda harcıyı kullukta şaşmadan devam etmesini istemektedir.¹³⁵⁸ Bunula beraber musibetlerin veya güzelliklerin yazılı olması, muhataplara metafizik âlemden bilgi vermek amacıyla ifade edilmiş söz değildir. Bilakis Allah'ın herşeyden haberdar olduğu belirtilerek muhataplarda duygu ve davranış değişikliği hedefleyen ifadelerdir.

¹³⁵⁶ Hadid: 57/22.

¹³⁵⁷ Râzî, *Mefâtîhu 'l-Gayb*, XXIX/467.

¹³⁵⁸ İbn Âşûr, XXVII/409.

SONUÇ

İnsanı yaratıp fitratına inanma içgüdüsünü koymas1 Allah inancını insanın düşünce tarihinin temel konusu haline getirmiştir. “Tanrıyı bilebilir miyiz?”, “Tanrı nasıl bir varlıktır?”, “Tanrı-âlem ilişkisi hangi düzlemde oluşmaktadır?” gibi sorular insanlık tarihinin vazgeçilmez gerçeği olmuştur. İslam düşüncesinde de ortaya çıkan bu tartışmalar Allah’ın zatına ve sıfatlarına yönelik nitelemelerle, tanımlamalarla zenginlik kazanmıştır.

Allah, bireyde ve toplumda sürdürülegelen tanrı inancını peygamberler göndererek sürekli tevhide yönlendirmiştir. Fakat insan kendinden kaynaklanan problemler nedeniyle tevhidi ilkeyi ötelemiş, inancına şirk bulaştırmıştır. İnsan, Allah-kâinat ilişkisini tanımlayamamış, bu nedenle ilahi iradenin hakim olduğu tabiatı ve diğer varlıkları tanrılaştırmıştır. Şirk olarak ifade edilen bu inançta yaratıcısını tanıyamadığı gibi kendine de yabancılaşmıştır. Semavi olarak ifade edilen ve aslında tevhidi geleneğin ürünü olan Yahudilik ve Hristiyanlık Allah’ı tanımada yanlışlara düşmüştür. Kur’an’da gerek şirkin gerekse İslam dışındaki diğer inançların Allah hakkında düştüğü şu iki yanlışla daima atıflar vardır: Allah’ın zatının anlaşılmasındaki problemler ve Allah ile kâinat arasındaki ilişkinin kavranmasındaki sorunlar. Kur’an’ın bizlere sunduğu uluhiyyet inancının doğru anlaşılması bu iki meselenin doğru anlaşılmasıyla orantılıdır.

Tevhid eksenli inanç, vahiy dönemindeki toplumun inanç altyapısı ve Hz. Muhammed’in varlığının bir sonucu olarak en doğru şekilde anlaşılmıştır. Ancak vahyin son bulmasından sonra İslam dünyasında meydana gelen olaylar neticesinde Kur’an’ın ortaya koyduğu tevhid temelli uluhiyyet inancında anlam kaymaları olmuştur. Ayetler bağlamından ve dönemin insanının düşünce altyapısı eksenli vurgularından ayrı olarak düşünölmüştür. Birey ve topluma ait tezler içeren tevhid tek taraflı olarak Allah’a ait söylemlere dönüşmüş, tevhidin insana ait tarafı unutulmuştur. Allah’ın insanla olan ilişkisinin tamamen ontolojik düşünölmesi, öte yandan tevhid ve ilahi kudret temelli tartışmalar, Rab-kul ilişkisi noktasında insanı güçsüz ve zavallı varlık konumuna taşımıştır. Allah, kuluyla bağını koparmış, dilediğini sebepsiz ortaya koyabilen, anlaşılması mümkün olmayan fiillerde bulunabilen bir varlığa dönüştürölmüştür. Ayrıca

dilin yapısından kaynaklanan ilahi zata ait insansı söylemleri doğru anlama çabası Allah'ın hiçbir şekilde tanınmayan bir varlık olarak tahayyül edilmesine sebep olmuştur.

Kur'an ilahi zata ait söylemlerde bulunurken bunu muhatap olduğu insanın dili üzerinden yapmıştır. Bu noktada dilin problemleri ister istemez teolojik sorunlara dönüşmüştür. Kur'an ise Allah'ın mahlûkatla benzerliğinin olmadığını ilk baştan belirtmiştir. Kur'an'ın bu ifadesi de tenzihi dili doğurmuş ve İslam kelimasında tenzihi dilden kaynaklanan tanımsız tanrı anlayışı belirlemiştir. Aslında Kur'an antropomorfik tanrı anlayışını redderken herşeyi ile aktif, kâinattan uzak olmayan, fakat sahte tanrılara da benzemeyen Allah'ı tanıtmıştır. Allah'ı mahiyeti bilinemeyen zata sahip, insanla gönül bağı kurabilen aşkın varlık olarak sunmuştur.

Kur'an merkezli uluhiyyet inancında âlem, kaosun hakim olduğu mevcudat olmayıp şuurlu varlığın yani Allah'ın eseridir. Allah ile insan arasında mabud-kul ilişkisi olduğu gibi Allah ile kâinat arasında da halık-mahlûk ilişkisi söz konusudur. Canlı veya cansız olarak düşünülen kâinatın bütün unsurları Allah'ın gücüne boyun eğmiş, kendilerine verilen görevi yerine getiren tam bir teslimiyetle yaratıcısına bağlı varlıklardır. Kur'an, varlığın merkezinden Allah fikrini kısmen veya tamamen kaldıran, Allah yerine başka varlıkları koyan, Onun uluhiyyet ve rububiyyet özelliklerini hakkıyla tanımayan bütün inanışları reddetmiştir. İslam, tevhid eksenli Allah anlayışını inancın temeline yerleştirmiştir. Tevhid temelli inançta uluhiyyetin en belirgin ilk özelliği yaratmadır. Çünkü Allah-kâinat arasındaki ilişkinin başlangıcında yaratma vardır. Bu fiil aynı zamanda insanla olan münasebetin ilk basamağıdır. Ancak yaratma kelamda tartışıldığı şekliyle insanın benliğini ortadan kaldıran, failliliğini ve sorumluluğunu gölgeleyen bir fiil olmayıp şirk inancına yönelik cevaplar içeren, tevhidin ontolojik boyutunun belirtildiği anlatımlardır.

İlahi irade ise tevhid çizgisinin ikinci basamağıdır. Allah'a ait irade mutlak ve karşısında güç yoktur. Fakat bu ifade insana karşı dillendirilmiş bir söylem olmayıp Allah-kâinat ilişkisinde Allah'ı etkisizleştirmeyi veya tamamen kaldırmayı hedefleyen inançlar içindir. Özellikle kâinata ve insanlık tarihine seküler açıdan bakan veya Allah dışındaki varlıkları bu yapıya etkin güç olarak girdirmeye çalışan bütün inançlar bu bağlamda muhatap alınmıştır. Allah'ın pasif konuma itilmesi bir inancın gereği

olabileceği gibi aynı zamanda birey ve toplumun dünya ile olan ilişkisinden de kaynaklanabilir. Kur'an geçmiş topluluklara ait hikâyeler vesilesiyle burada da devreye girerek kendi iradelerini Allah'ın iradesi üzerinde gören, varlığın merkezine kendisini oturtan insana cevap vererek Allah'ın müdahil olmadığı bir hayatın imkânsızlığından bahseder.

Allah'ın yaratılış gayesine uygun olarak yaşaması için insan hayatına yaptığı müdahale Allah ile insan arasındaki ahlaki ilişkiyi doğurur. Bu ilişkide mutlak varlık olarak sunulan Allah; belirsiz, sıfatları bilinemeyen, fiilleri anlaşılmayan varlık olmayıp canlılığı olan, ahlaki sıfatlarla donanmış zattır. Bu bağlamda Allah'ın rab ve rahman olması temel esas olarak belirir. Rab ve rahman özelliklerine sahip olan Allah ahlaki eylemlerden uzak, insan üzerinde fütursuz güç sahibi varlık değildir. Çünkü böyle bir özellik Allah dışındaki sahte ilahların vasfıdır. Bu vasıflara sahip tanrı ile insan arasında sağlıklı bir ilişkinin yürümesi mümkün değildir. Allah-insan ilişkisinin ilahi irade ve güç kapsamında ontolojik olarak düşünülmesi İslam kelamını ister istemez böyle bir yanıla sürüklemiştir. Rab-kulluk ilişkisi olarak da ifade edilebilecek ahlaki münasebette insan ise, Allah'ın ona yüklemiş olduğu misyonu yerine getirip getirememesi noktasında kendini ortaya koyacaktır. Ancak insanın görevi sadece doğru uluhiyyet tasavvurunu kalbinde inşa etmek değildir. İncanın gereği olan ahlaki davranışları göstermesi de ondan istenen görevlerdendir.

Sonuç olarak Kur'an insanının ihtiyaç duyacağı, onu kalben ve zihnen tatmin eden bir Allah tasavvuru ortaya koymaktadır. Bu nedenle Kur'an'ın sunmuş olduğu Allah incasının en doğru şekilde anlaşılmasına ihtiyaç vardır. Böylece insan hem kendisiyle hem de âlemle uyumlu bir hayat sürdürebilir.

KAYNAKÇA

- Abdulgabbar, Abdullah, Muhammed b. Abdu'l-Mun'im Hafaci, *Kıssatü'l-Edeb fî'l-Hicaz fî'l-Asri'l-Cahiliyye*, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Mısır tsz.
- Kadı Abdulcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1996.
- Abdulhamit, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev.: M. Saim Yeprem), Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Adam, Baki, "Müslümanların Yahudilere Yönelttiği Teolojik Eleştiriler", *Dinler Tarihi Araştırmaları (Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları)* 4, 2004, 103-118.
- Ali el-Kari, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevi, *Şerhu Kitâbi'l-Fikhi'l-Ekber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- Ali, Cevad, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam I-X*, Bağdat 1993.
- Ali, H. A., "Rubûbiyyet", (Çev.: Aydın Topaloğlu), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (29), 2005, 205-219.
- Ali, Salih Ahmed, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadim ve Bi'setü'n-Nebeviyye*, Şirketü'l-Matbuaati li't-Tevzi ve'n-Neşri, Beyrut 2003.
- Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar Yayınları, İstanbul 2007.
- Alusi, Mahmud Şükri, *Buluğu'l-Ereb fî Marifeti Ahvali'l-Arab I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.
- Amiri, Lebid b. Rebia b. Malik, *Divanu Lebid b. Rebia el-A'miri*, Dâru'l-Marife, Beyrut 2004.
- Arı, Mehmet Salih, "Cahiliyye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzen Doğuşu", *İstem Dergisi*, 2 (4), 2004, 173-188.
- Arkoun, Mohammed, *İslam Üzerine Düşünceler*, Metis Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Kur'an Okumaları*, (Çev. Ahmet Zeki Ünal), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Asmâî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb, *el-Esmaiyyat İhtiyaru'l-Esmâi*, Dâru'l-Maarif, Mısır 1993.

- _____, *Tarihul Arab Kablel İslam*, Menşuratü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Bağdad 1959.
- Atalay, Orhan, “Cahiliyye Döneminde Putlar Ve Putçuluk”, *İslami İlimler Dergisi*, 5 (1), 2010, 91-106.
- Atay, Hüseyin, “İslamdan Önce Arap Yarımadasında Putpereslik ve Yayılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1-4), 1957, 80-89.
- _____, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, Atay Yayınları, Ankara 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Firâk ve Beyânü'l-Firkati'n-Nâciye minhum*, Dâru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1977.
- Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbu Lübbâbi Lisâni'l-Arab I-XI*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1997.
- Bâkılânî, Ebûbekir Muhammed b. Tayyib, *Kitabu't-Temhîd*, Mektebetü's-Şarkıyye, Beyrut 1957.
- Balcı, İsrâfil, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed, *Mealimu't-Tenzil fî Tefsiri'l-Kur'an I-V*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf I-XIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Beydâvî, Nasûruddîn Ebû Sâid, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil I-V*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1418.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *el-Kaza ve'l-Kader*, Mektebetü'l-Abikan, Riyad 2000.
- _____, *el-İ'tikad ve'l-Hidâye ila Sebîli'r-Reşâd*, Dâru'l-Fâzile, Riyad 1999.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri I-X*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul tsz.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

- Buhârî, Abdullah b. Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buharî I-VIII*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Bulut, Ali, “Cahiliyye Şiirinde Bazı Dini Motifler”, *Ondolukz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2005, 213-235.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân I-X*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmü'l-Kur'an I-III*, (Çev.: Muhammed Coşkun), Mana Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Arap-İslam Aklinin Oluşumu*, (Çev.: İbrahim Akbaba), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Cârim, Muhammed Nûmân, *Edyânü'l-Arab fî'l-Câhiliyye*, Matbaâtu'-s-Saâde, Mısır 1923.
- Coşkun, İbrahim, “Teşbih İle Tenzih Arasında S. Amidi'nin Allah'ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 2001, 23-59.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâli Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh, *Kitâbu'l-İrşâd*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1950.
- Çağatay, Neşet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.
- Çağmar, M. Edip, “Araplarda Dua ve Yaygın Olarak Kullanılan Duaların Belagat Açısından Değerlendirilmesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2003, 169-195.
- Çağrı, Mustafa, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, III, 316-321.
- Çelik, Ali, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

- Çelik, Hüseyin, “Kur'an'ın, Mekke Toplumunda Var Olan Bir Takım Yanlış İnançları Islah Etmesi”, Mesut Okumuş (Ed.), *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu: 29 Haziran- 01 Temmuz 2012- Çorum: Bildiriler* (ss. 338-363), Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2013.
- Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.
- Çimen, Abdullah Emin, “Helak Devam Eden Bir Süreç midir?” *Usûl: İslami Araştırmaları*, (4), 2005, 39-71.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü'd-Dârimî I-II*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Davud, Gorges, *Edyânü'l-Arab Kable'l-İslam ve Vechühe'l-Hadar ve'l-İctimai, Müessesetü'l-Câmia li'd-Dirasat*, Beyrut 1988.
- Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Cahiliyye, Dâru'l-Maârif*, Kâhire 2008.
- Demircan, Adnan, “Kur'ân'ın Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine”, *İstem Dergisi*, 2 (4), 2004, 53-62.
- _____, “Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Cahiliye Arapları”, Ahmet Yaman (Ed.) *Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu: 13-15 Nisan 2007- Konya: Bildiriler* (ss. 39-98), Fecr Yayınları, Ankara 2007
- _____, “Cahiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Adeti”, *İstem Dergisi*, 2 (3), 2004, 9-30.
- Demirli, Ekrem, “İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (19), 2008, 25-44.
- Derveze, İzzet, *Tefsîru'l-Hadîs I-X*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1383.
- _____, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı I-II*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Duğeym, Semih, *Edyân ve Mu'tekâdâtü'l-Arab Kable'l-İslam*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnaniyye, Beyrut 1995.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebi Davud I-IV*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, (Çev.: Mustafa Öz), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.
- Ebû Zeyd Kureşî, Muhammed b. Ebi'l-Hattab, *Cemheretu Eş'âri'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Dâru Nehdati Mısır, Kahire 1967.
- Ebû'l-Leys Semerkandi, Nasr bin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim, *Bahru'l-Ulum (Tefsiru'l-Semerkandi) I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ila Mezâyâyî Kitabi'l-Kerîm I-IX*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Erdem, H. Sabri, "Manevi Sıfatlar Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (1), 2003, 69-81.
- Eş'ârî, Ebû'l-Hasân Ali b. İsmail, *Makalâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Mektebetü Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1969.
- _____, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Mektebetü Dâru'l-Beyân – Mektebetü'l-Müeyyide, Taif 1990.
- Ezrâkî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke ve ma Cae fiha mine'l-Asâr*, Dâru'l-Endülüs, Beyrut tsz.
- Fayda, Mustafa, "Cahiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, VII, 17-19.
- Fazlur Rahman, *İslam*, (Çev.: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, Ankara 1996.
- _____, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev.: Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- Ferra, Ebu Zekerîyya Yahyâ b. Ziyad ed-Deylemi, *Meani'l-Kur'an I-III*, Dâru'l-Mısriyye, Mısır tsz.
- Firûzabâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2005.
- _____, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan tsz.

- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Tehâfütü'l-Felasife - Filozofların Tutarsızlığı*-, (Çev.: Bekir Karlığa), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, *el-İktisad fi'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Goldziher, Ignaz, *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, (Çev.: İlhan Başgöz), Ardıç Yayınları, İstanbul 2004.
- Güler, İlhami, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- _____, *Eşari Tenzihinin Meyveleri veya Allah'ı Ahlaktan Arındırmanın Doğurduğu Trajedi, Değiniler / Tartışmalar*, Vadi Yayınları, Ankara 1994.
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (Sad.: Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997.
- Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ve İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.
- _____, *Son Gnostikler Sabiiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.
- Güner, Osman, *Rasulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam'a Giriş*, (Çev.: Cemal Aydın), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri) I-II*, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1993.
- Hatib Eş-Şeybânî, Ebu Zekeriya Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatib et-Tebrizi, *Şerhu Divani'l-Hamase li Ebi Temmam I-II*, Dâru'l-Kalem, Beyrut tsz.,
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.
- Hitti, Philip K, "*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*", (Çev.: Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011.
- İbn Aşur, Muhammed b. Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr I-XXX*, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.
- İbn Habîb, Muhammed b. Habib, *el-Muhabber*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut tsz.

_____, *el-Munammak fî Ahbâri Kureyş*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed Endülusi, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal I-V*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1996.

İbn Hişam, Abdulmelik b. Hişam b. Eyyüb, *Siretü'n-Nebeviyye*, Matbaatu Mustafa, Mısır 1955.

İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretü İbn İshak*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1978.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Amr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1986.

_____, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim I-VIII*, Dâru't-Tayyibe, Riyad 1999.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim, *el-Maarif*, Kahire 1992.

_____, *eş-Şi'r ve's-Şuârâ I-II*, Dâru'l-Hadîs, Kahire tsz.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânu'l-Arab I-XV*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1414.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye I-VIII*, Câmiatü İmam-ı Muhammed b. Su'ud el-İslâmî, Riyad 1986.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b. Muhammed, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser I-V*, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1979.

İbnü'l-Kelbi, Ebü'l-Münzîr Hişam b. Muhammed, *Geçmişten Günümüze Putlar*, (Çev.: Erdinç Doğru), Fecr Yayınları, Ankara 2005.

İkbâl, Muhammed, *Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: N. Ahmet Asrar), Birleşik Yayınları, İstanbul tsz.

İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râğıb, *el-Müfredât fî Elfazi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412.

İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul tsz.

Karahan, Fatma Bayraktar, "Bir Kelam Problemi olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi*, 4 (1-2), 2009, 275-294.

- Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri I-V*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Kaya, Remzi, “Vahiy öncesi Hicaz' da Müşrik Arapların İnanç Esasları”, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu: 1-3 Temmuz 2011- İstanbul: Bildiriler* (ss. 123-136), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2011.
- Kazanç, Fethi Kerim “Tevhid İnancı ve Evrensel Ahlak İlişkisi: Hz. İbrahim Örneği”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 2011, 77-126.
- Keskin, Halife, “İslam Kelamında İlahi Sıfatlar ve Yaratma”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 2001, 69-91.
- Kilinçli, Sami, *Mekki Surelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013.
- Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003.
- Koçyiğit, Tahsin, “Asabiyetten Uhuvvete -Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslam Kardeşliğine Dayalı Bir Toplum Oluşturma Stratejisi Üzerine-“, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (41), 2015, 9-42.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara tsz.
- Kotan, Şevket, “Cahiliyye Dönemi Dini Ahmesilik”, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu: 1-3 Temmuz 2011- İstanbul: Bildiriler* (ss. 177-188), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2011.
- Köse, Ali, “Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri”, Ömer Faruk Harman (Ed.), *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri-17-18 Nisan 2004*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, 405-427.
- Kurt, Abdurrahman, *İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması*, Emin Yayınları, Bursa 2009.

- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an I-XX*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1964.
- Kuşeyrî, Abdulkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.
- Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an I-VI*, Dâru's-Şuruk, Beyrut 1412.
- Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Haniflik*, Ankara 1985.
- Küçük, Raşit, "İslam Kültüründe Sevgi İçin Kullanılan Kavramlar", *İslam Ahlakı ve Sevgi 2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara: Bildiriler (ss. 73-90), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- Le Bon, Gustave, *Hadâratu'l-Arab*, (Çev.: A. Zuaytar), Müessesetü Hindâvî, Kahire 2013.
- Macit, Nadim, *Kur'an'a Göre Şirk*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1991.
- _____, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabu't-Tevhîd*, Dar Sader, Beyrut tsz.
- _____, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne I-X*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Mervezî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr, *Beleğatu'n-Nisa*, Matbaatu Medresetu Valide, Kahire 1908.
- Merzûkî, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan, *Şerhu Divani'l-Hamase*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher I-IV*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut tsz.
- Mevdûdî, Ebu'l-Âlâ, *Tefhimu'l-Kur'an (Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri) I-VII*, İhvan Yayınları, İstanbul 1997.
- Mufaddal Ed-Dabbi, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ el-Kûfî, *Mufaddaliyyat*, Dâru'l-Maarif, Kahire tsz.

- Müslim, Ebu Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahîhu Müslim I-III*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Necirâmî, Ebu İshak İbrahim b. Abdullah, *Eymânu 'l-Arab fî 'l-Câhiliyye*, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1343.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în Meymun b. Muhammed, *Tebzirâtü 'l-Edille fî Usûli 'd-Dîn*, Tahkîk: Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hafîzüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsirü'n-Nesefî - Medârikü't-Tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl- I-III*, Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998.
- Öge, Sinan, *İslam Kelamcılarında Lütuf Teorisi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *Allah'tan Âleme İlâhi Fülleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2009.
- Öğmü, Harun, *Cahiliyye Döneminde Araplar*, İz Yayınları, İstanbul 2013.
- Öz, Mustafa, “Zındık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, XLIV, 390-391.
- Özdemir, Metin, “Ezeli Bilgi Anlayışının Problematik Yönü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 2002, 209-226.
- Özler, Mevlüt, “İlahi İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem”, *Ekev Akademi Dergisi*, 1 (1), 1997, 65-79.
- _____, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, Nun Yayınları, İstanbul, 1995.
- Öztürk, Mustafa “Kur'an'da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde “Dehr” Kavramı”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 2003, 251-270.
- _____, “Kur'an Bağlamında “Cahiliye” Kavramını Yeniden Düşünmek”, <http://mustafaozturkarsivi.blogspot.com.tr/p/yazlar.html>
- _____, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

- Öztürk, Resul, “İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam’ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8 (2), 2008, 121.145.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2013.
- Pak, Zekeriya “Cahiliyye Araplarındaki Allah İnancının Kur’ani Boyutu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1) 2001, 311-330.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Usûlu'd-Dîn*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 2003.
- Polat, Fethi Ahmet, “Mekki Surelerde Müşriklere Yönelik Eleştiriler”, Mesut Okumuş (Ed.), *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu: 29 Haziran- 01 Temmuz 2012- Çorum: Bildiriler* (ss. 145-168), Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2013.
- Rafsancani, Haşimi, Cevad Bahoner, Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Öncesi Cahiliyye ve Günümüzde Din Gerçeği*, (Çev.: Hasan Çiftçi, Nimet Yıldırım), İhtar Yayıncılık, Erzurum tsz.
- Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb I-XXXII*, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1420.
- _____, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, (Çev.: Hüseyin Atay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Ringgren, Helmer, *İslam Kaderciliği*, (Çev.: R. Öztürk) Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul 2008.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisaburi, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an I-X*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 2002.
- Sâbûnî, Ebu Muhammed Nuruddin Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Maarif, Mısır 1969.
- Sagal, Dizira, *el-Arab fî'l-Asri'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Sadakati'l-Arabiyye, Beyrut 1995.
- Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliyye*, Nesil Yayınları, İstanbul 2011.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahur Şekilleri)*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2011.

Sinanoglu, Abdulhamit, “Kur'an-ı Kerim'de Allah'a İzafe Edilen İrade ve Meşiet Kavramlarına Yüklenen Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (13), 2009, 25-56.

_____, *Kelam Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İslamiyat Yayınları, Ankara 2005.

Sönmez, Abidin, *Resulullah'ın Diplomatik Faaliyetleri*, İstanbul 1984.

Susa, Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler (İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat)*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *ed-Durru'l-Mensûr I-VIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal I-II*, Müessesetü'l-Halebi, Halep tsz.

Şeyho, Luvis Rızkullah b. Yusuf b. Abdülmesih el- Yesui, *en-Nasrâniyye ve Adâbuhâ beyne Arab el-Câhiliyye I-II*, Dâru'l-Meşrik, Şam 1989.

Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân I-XXIV*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2000.

_____, *Tarihu't-Taberî I-XI*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387.

Taftazânî, Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.

Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsiru'l-Vasid li'l-Kur'ani'l-Kerim I-XV*, Dâru Nahda, Mısır tsz.

Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud el-Cârud, *Müsned I-IV*, Dâru Hicr, Mısır 1999.

Temizer, Aydın, “Kur'an'da Rab Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (44), 2103, 39-66.

Tirmîzî, Ebû Mûsâ Muhammed b. İsâ b. Sevde, *Sünenü't-Tirmizi I-V*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

- Topaloğlu, Bekir, “Hay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, XVI, 549-550.
- _____, “Allah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989, II, 471-498.
- _____, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, Ankara 1979.
- Tuğrul, Süleyman, *Kur'an'da Değerler Sistemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008.
- Tunçbilek, H. Hüseyin, “İlahi Sıfatların İsbatı, Sayısı, Kısımları ve İsim-Sıfat İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (15), 2006, 5-28.
- Turgay, Nurettin, “Abdulmuttalib'in Dini İnancı”, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu: 1-3 Temmuz 2011-İstanbul: Bildiriler* (ss. 339-354), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2011.
- Türcan, Galip, “Kelamî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet Ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (15), 2012, 269-285.
- _____, “Hidayet Ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Ayetler Nüzul Döneminde Nasıl Algılanıyordu?”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (18), 2010, 83-97.
- Türcan, Selim, “Kimlik ve Kitap İlişkisi Bağlamında” *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- Ulutürk, Veli, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2007.
- Umrî, Leyla Tefik, “Telbiyetü'l-Arap fi'l-Cahiliyye”, *Mecelletü Camiatü Dimeşk*, 21 (4+3), 2005, 137-217.
- Useymîn, Muhammed b. Salim, “Tevhit ve Sıfatlar Hakkında Tartışmalar”, (Çev.: Hüseyin Doğan), *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 2013, 247-269.
- Ünal, Mustafa, “Kur'an'da Hristiyanlara Yönelik Teolojik Eleştirilerin Fenomonolojisi”, *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları: Müslümanların*

- Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar Sempozyumu*, Ankara: Bildiriler (ss. 213-228), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2004.
- Ünalın, Sıddık, “Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler Ve Bir Peygamber Beklentisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6), 2001, 87-101.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer, *el-Meğazi I-III*, Dâru’l-E’lemi, Beyrut tsz.
- Watt, W. Montgomery, *H. Muhammed’in Mekke’si*, (Çev.: M. Akif Ersin), Ankara 1995.
- Yalar, Mehmet, “Din Faktörü Işığında Cahiliye Şiirine Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2006, 19-43.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, XXII, 379-380.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili I-X*, Azim Dağıtım, İstanbul 2007.
- Yurdağür, Metin, “Haberî Sıfatları Anlamada Metod”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 1987, 249-264.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Tacu’l-Arus min Cevahiri’l-Kamus I-XL*, Dâru’l-Hidaye, Riyad tsz.
- Zemahşeri, Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamizi’t-Tenzil I-IV*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabiyye, Beyrut 1420.
- Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıklar Tarihi I-II*, (Çev.: Nejdî Gök) İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Zeydan, Abdülkerim, *İlahî Kanunların Hikmetleri (Sünnetullah)*, İhtar Yayınları, İstanbul 1997.
- Zuhayli, Vehbe, *et-Tefsiru’l-Münir I-XXX*, Dâru’l-Fikr, Dimeşk, 2009.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bigiler	
Adı Soyadı	Fikrullah ÇAKMAK
Doğum Yeri ve Tarihi	Tortum / 16.02.1979
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Temel İslam Bilimleri/Kelam
Bildiği Yabancı Diller	Arapça/İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı / Vaiz
İletişim	
E-Posta Adresi	fikrullahcakmak@hotmail.com
Tarih	15.01.2018